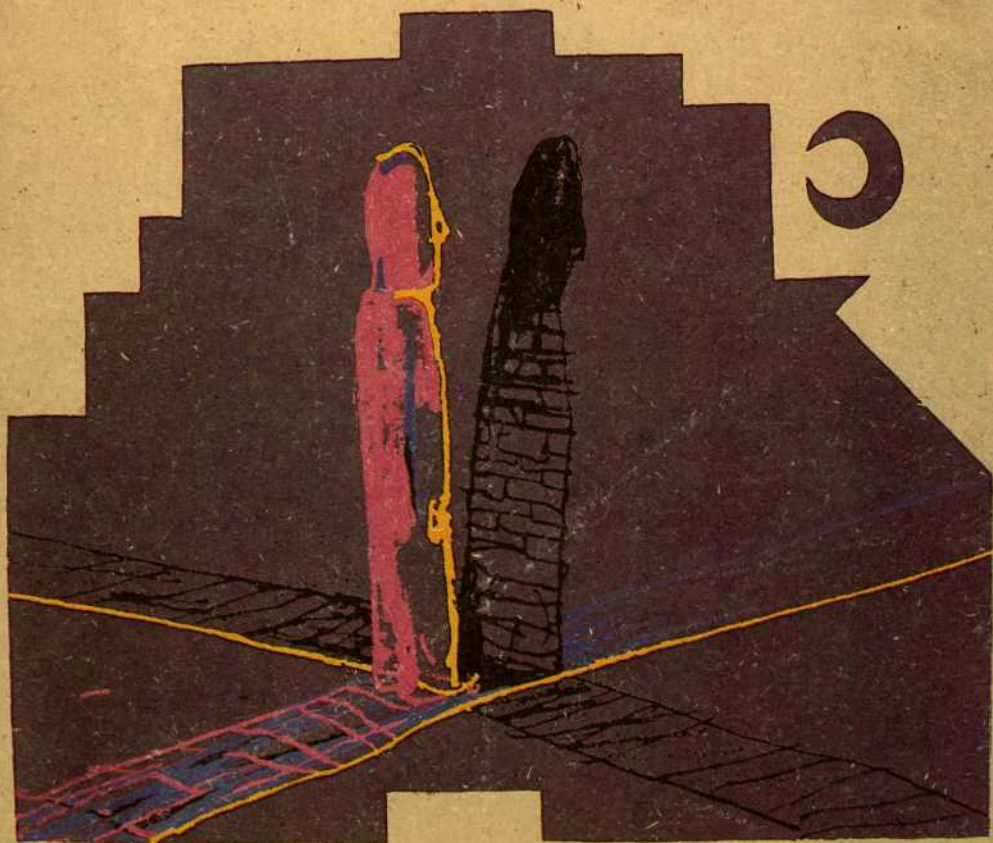

Vikerkaar

2/1989

Peep Ilmeti ja Tõnu Õnnepalu luulet; Lauri Leesi jutt «Suured bulvarid»; Mart Soidro ««Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis» kümme aastat hiljem»; Tarmo Kulmari märkmeid totalitaarsest riigist; Küllõ Arjakase artikliseeria «Eesti Vabariigi välispoliitika 1939. a» viimane osa; Jüri Talveti mõtisklus ülikooli viimasest tõlkevõistlusest

Vikerkaar

ELKNÜ Keskkomitee ja ENSV Kirjanike Liidu ilukirjanduslik ja ühiskondlik-politiiline ajakiri. ilmub alates 1986. a juulist. 3. aastakäik.

Veebruar 1989. Nr 2

Sisukord

Artur Alliksaar <i>Suur aimus</i>	1	Kauksi Ülle <i>Savikruus lätteviiga</i>	49
Priit Uring <i>Tähestiku alguses</i>	2	Tiit Pruuli <i>Koju!</i>	52
<i>Vaheldumiste ebuinimlik tõde</i>	4	Henrik Visnapuu <i>Päike ja jõgi II</i>	57
<i>See tahke mahajäetus</i>	5	Mart Soidro « <i>Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis</i> » kümme aastat hiljem	64
<i>Veel üks reisiija</i>	6	Tarmo Kulmar <i>Märkmeid totalitaarsest rügist</i>	73
<i>Sulas ja muutus leheks</i>	9	Küllo Arjakas <i>Eesti välispoliitika 1939.a VI</i>	78
<i>Akaatsia all</i>	11	Kaleidoskoop	
Lauri Leesi <i>Suured bulvarid</i>	12	Jüri Taivet <i>Tõlkevõistluse mõtisklus</i>	86
Holger Käints <i>Maise elu tegelikkus</i>	21	«Vikerkaare» aastapreemiad	89
Peep Ilmet <i>Luulet</i>	27	«Vikerkaare» sisu II	89
Tõnu Õnnepalu <i>Luulet</i>	28		
Carl Reen <i>Luulet</i>	31		
Bertolt Brecht <i>Luulet</i>	33		
Vappu Vabar <i>Anu Juuraku graafikast</i>	48		

Kujundus: Jüri Kaarma
Fotograaf: Kaiju Jõul

Esikaanel: Anu Juurak, «Ristteel».
Serigraafia, segatehnika. 1988.

Tagakaanel: Anu Juurak, «Hüpe».
Serigraafia, segatehnika. 1988.

ARTUR ALLIKSAAR

Suur aimus

Nüüd hetk on jälle sama ülendav ja üllas nagu ajal,
mil selle pinna vabaduse pärast murti piike.
Euroopa uksil ulgivate tõmbetuulte rajal
on jalge alla tallat rahvaid, riike;
kuid paindumatuks jäänd me kodu väike.

See päev on pidulik. See päev on suur ja püha,
me täna nihkund oma lootusile ligemale.
Lööb üle ajaraju hingematva müha
kuum armastuseaade hardalt elevile
kui ahelate langemise sära.

Külm, talvine küll tuul, kuid juba suvist hurma
kui aimaks ärksad meeled taga tuisu seina.
On pikad aastad hõnganud vaid meeletuimat surma, —
me ajalt pärisosaks saanud sünget leina.
Tund tulnud tasuda nüüd mehisuse võlga!

Näe, ööst ju virgub eretav ja hõõgav koidupilu
just nagu südamete katsumine raske.
Kes keelata veel julgeks uuestsünni ilu,
kes suudaks summutada helisevat vaske,
mis hüüdma ärgand ülemaisel kõlal.

Ja luuletaja otsiv hääl, mis eksles tundmatuna,
saab jälle pillutada sädemetevihke.
Käib hingest hinge sõnasoojus murdmatuna,
et kustund südameid ja nõrkend pihke
taas ainsaks loovaks hümniks ühendada.

PRIIT URING

TÄHESTIKU ALGUSES

Juba aasta tagasi olid sa nii kõhn ja kondine, et ma tundsin lausa piinlikkust ega võinud tegelikult su peale isegi hästi vaadata. Kuid kõhnumine on ju üks tõelise õnnetuse tunnuseid ja nagu kiuste tõmbas mind ligi see ilu ja kannatuste segapundar, milleks sa muutunud olid.

Kuid mitte sellest ei tahtnud ma alustada, vaid meie kirjandusõpetajast, keda nimetan tinglikult A-ks. Ta oli pikk mees ja mängis hästi võrkpalli. Ainult et elu oli talle kingitud koos kaasasündinud südamerikkega, nagu hiljem selgus. Nii saabuski surm tinnat tantsides — suvel vilistlaste peol. Teate ju küll seda laulu:

Üks ilusam tants on tinna,
seda tantsitakse nõnna —
samm ette, samm taha,
siis kükakile maha.

Ja oligi meie kirjandusõpetaja äkki õhku ahminud, kätega rapsanud, näost siniseks läinud ja surnuna tantsupõrandale maha prantsatanud; vilistlaste pidu oli muidugi mokas.

Mina näiteks ei teadnud sellest veel midagi. Järgmisel päeval enne lõunat püüdsime Raivoga põllumajanduskombinaadi saeveski tammi taga allveepüssiga kordamööda ahvenaid. Vahepeal lesisime kaldal pehmes rohus ja puhkasime. Parajasti hakkasid kirikukellad helisema — oli pühapäev. Mu sõber ütles:

«Leo, sa muidugi tead, et A on surnud?»

«Ära aja udu!» ütlesin mina. «See ei ole võimalik, alles eile teretasin teda.»

Kuid see oli siiski tõsi, et ta suri tinnat tantsides ja jättis leseks oma musta peaga tõmmu naise ja orvuks kaks väikest last. Tollesse naisesse olin mina veel omal ajal salaja armunud — kui ta pidas alles neiupõlve ja töötas kultuurimajas metoodikuna, mina aga käisin tantsupidudel orkestris trummi mängimas ning vaheaegadel temaga vestlemas. Umbes siis juhtuski selline üllatav asi, et meie kirjandusõpetaja hakkas tantsupidudel käima. Nagu hiljem selgus, ikka selle tõmmu metoodiku pärast. Muuseas tundsin isegi mingit kaotusega segatud uhkust, et suutsin mõningal määral A-le konkurentsi pakkuda, kuid tänu Jumalale olin tollal alles liiga poisiohtu.

Orkestrijuhi ametit pidas meil mees (tinglikult B), kes mõni aasta enne seda elas Aserbaidžaanis ja tõi sealt kaasa kohalikust rahvusest naise. Pojale panid nad nimeks Tšingiis. B oli lõpetanud konservatooriumi kontrabassi erialal. Pool kopsu oli tal tuberkuloosi tõttu välja opereeritud, õlad olid laugjad, ja kuna ta oli ülepea lühike mees, siis tuletas ta millegipärast meelde pudelit.

Minu viiuliõppimisest ei tulnud midagi välja, ilmselt kärsituse tõttu. Paremini läks trummimänguga. Mõnikord plõnnisin naljaviluks veel kontrabassi. Olin alles nii ohmu, et ei teadnud saksist õieti midagi, tollest kahekümnenda sajandi sotsiaalsest hullusest. B oma pudelõlgadega lollitas mind ühe tüdrukuga, kelle nimi oli Anna. Mina nimelt armusin Annasse. Kust ma pidin teadma, et B temaga õid vee-dab. Küsisin mitu korda Annalt luba teda koju saata, ta oli isegi natuke nagu meelitatud ja naeris, aga läks pärast ikkagi B-ga kaasa. Minu süda jälle tilkus verd ja mul oli tunne nagu siis, kui ulatud hüpa-tes kõrge plangu servast kinni haarama, vinnad lõua üles ja näed teisel pool inimesi tegemas seda, mida iidamast-aadamast alates on tehtud, sina aga millegipärast veel ei tee.

Ka sinu õnnetus oli muidugi suur — jääda mehest ilma keset elu õitseaga ja olla lastega maailmas üksi. Võib-olla tunneksin sulle isegi kaasa, et sa ei saa koos mehega matusetuleriidal vabatahtli-kult ära põleda, täites selliselt sati rituaali — kui oleksid mõni india radžatütar, aga sa ei ole ju. Äkki olekski selline surm parem kui olu-kord, millesse praegu oled sattunud; praegu oled sa just nagu elavana surnud, oled muutunud kõhnaks ja kondiseks, nii et piinlik on su peale isegi vaadata. Ja su naiselikkusest on saanud üksnes frigiidne vari.

Nii ei teagi, millal ja kus sa hakkasid surema. Võib-olla siis, kui said sõnumi mehe kohta ja pistsid kriiskama, või lennukis või kaugel reisil või kaupluses või kommunaalkorteris vannitoas, köögis, voodis, esikus, riidekapis, kus koi sööb nüüd juba tarbetuks muutunud üli-kondi, või kõigile neile asjadele mõeldes, mida tahtnuksid omada, aga enam lähemal ajal ei saa. Ja keegi ei osta sulle näiteks tuhande-rublalist vaipa, aga toitjakaotuse abirahast selleks ei piisa.

Või surid sa ikkagi Põltsamaal minu südames, kui me mõlemad olime alles noored. Linnas, kus üle jõe viib üheksa suuremat silda ja kus juba kümneid aastaid püütakse tagajärjetult restaureerida kolmeteistkümnendast sajandist pärinevat kuningalossi. Linnas, kus elavad ööbikud. Lahkumislaulu selle kurva tõsiasja puhuks on rohkem kui sada aastat enne meie sündi kirjutanud Puškin, Aleksander Sergej poeg, kelle vaarisa Hannibal elas muuseas Tallinnas Toompeal.

Kesk vaikseid aedu, siis kui sumedad on ööd,
taas sisask roosipõõsal laulu lahti lööb.

Kuid kaunis roos ei kuule, midagi ei tunne,
kui kõlab armuhümn, ta õõtsudes jääb unne.

Eks külma ilu ees ka sina laula nii.

Tea, sihile, poet, sind püüdlused ei vii.

Piir püsima jääb ikka, üle sealt ei lasta:

õit ilutsemas näed; sa kutsud — ta ei vasta.

Aga võib-olla peabki kärsitu inimese armastus surema küpseks saamata.

VAHELDUMISTE EBAINIMLIK TÕDE

Ta silmad pikkade ripsmete taga on sügavad ja säravad. Neist hoovab vastu headus, ja kui julgeksin, ütleksin, et isegi armastus. Aga ei julge. Enne kui olen talt endalt küsinud ja kui ta seda kinnitab, kui ta jaatab, siis ütlen talle ja kõigile teistelegi tagasi. Kui tahan. Teistele vist ei tahagi enam.

Sügis on toonud koerailmad, vihma ja pori. Vahel sajab lumelörtsi. Aga lehed on ikka veel värvilised. Tammed hoiavad kiivalt isegi oma kuivi tumepruune lehti ega lase neil kukkuda. Kastanite lehed on ammu maas, osa juba kõduneb. Kask on veel kollane, vaher juba oksaraagudega alasti, lehevaip jalgade ees. Sirel jääb kangekaelselt rohelisteks. Kui surnuaias vanade tammede all jalutasin, kuulsin, kuidas tõrud kukkusid kuivadesse lehtedesse — sops ja sops. Nii vanaks olen saanud, aga tõrude kukkumist kuulen nagu esimest korda.

Oma juuksed on ta pikaks kasvatanud ja need teevad ta õhuliseks. Ja tema ilust läheb mul suu kuivaks. Kui siia lisada veel silmad, niisked ja soojad nagu ürgmere veed — ime siis, et kogu elu neist alguse sai. Kui kohtama läksin ja teda eemalt nägin, oli tunne, et ta ümber on valguskiirgus. Kavatsesin isegi öelda, et sa oled mu päike, aga ei öelnud midagi — mu suu oli tumm nagu kalal. Nüüd kahetsen, et olin vait, sest ükskord palju hiljem ütles ta ise:

«Sina oled mu pühapäev.»

Aga valguskiirgust ta ümber ei olnud.

Pilved käivad madalalt maa kohal ja linnud kogunevad suurtesse parvedesse, et äralennuks valmistuda. Hallad ja lumi lähenevad — üle Põhjamere ja Skandinaavia, nagu kuulutavad sünoptikud. Hiljuti alles nägin kolme kurge maantee ääres heinamaal. Kolletanud pruunis rohus tõstsid nad oma pikki punaseid jalgu ja noogutasid päid nagu vanad targad, kes teavad, et talve eest ei pääse keegi. Parem on ära lennata. Ja mu tung kauguste järele oli nii suur, et soovisin olla lind. Ühel päeval lendas tihane aknale ja koputas nokaga vastu klaasi.

Kõigepealt võiab ta nägu kreemiga, siis puuderdab. Laud toonitab ta helesinisega, ripsmed mustaga. Kulmukarvad kitkub õhukeseks ja pikendab neid kahele poole. Kõige viimaseks jäävad huuled — nende puna kaob uue puna alla. Jälgin teda vaikides ja pean mõttes vestlust. Ta vaidleb mulle vastu värvimise seisukohalt; mina väidan, et pole vaja, tema, et on; panen oma viimase trumbi lauale: kui nutad, määrib ripsmevärv kogu näo; kuna ta edasi vaidleb, lisan: sa tead ju, et suudan sind nutma panna; olen süvenenud oma vestlusse ega märkagi, millal ta pikad kunstripsmed laugudele kleebib.

Kui angervaksad jälle õitsevad, muutun kurvameelseks, sest meenub suvi ja päevad, mis enam kunagi tagasi ei tule. Need olid võrratult kaunid. Mu süda värises lakkamatult ja kogu keha oli elektrit täis — armastusest ja angervaksa lõhnast. Ühel neist päevist leisisin

marjakobaras murakamätaste vahel ja vaatasin valgeid vatiseid pilvetompe, mis laisalt hõljusid sinises sügavikus. Punaste sookailude lõhn tegi uimaseks, põdralutikad roomasid juustes. Olin selili mustikavartel, paar sammu eemal kasvas roheline kadakas. Viimasena mõtlesin, et kadakas on põhjamaa küpress; suvi laotas tiibu nagu hauduv lind, ma uinusin.

Nüüd kaotan teda järjekindlalt, iga päev ja tund, minut ja sekund tuletavad seda meelde — isegi kella tiksumine. Aiman juba lõppugi ette. Me uinume taas. Kui ärkan, on ta sügaval soojade laugude vahel peesitavad silmad lahti ja laisalt pudenevad üle ta huulte sõnad nagu valuvaigistiga noad:

«Ära enam tule! Mulle oli ainult hellust vaja. Rohkemat ei suuda sa anda. Enam ära tule!»

Olen alles unesegane ega võta vedu. Üks veider mõtteke küll keksib peas: kes päeval magab, kaotab kõik, kes päeval magab, kaotab kõik . . . Nii kaotangi teda järjekindlalt.

Täna lendavad luigid lõunasse ja homme sajab lund. Ometi ei suuda seda uskuda.

SEE TAHKE MAHAJÄETUS

Mees ja naine lähenevad mööda öist valgustatud tänavat. Lumesadu langeb loorina hääletult maale, majadele, puudele ja tulijate nägudele. Mees tunneb lumeräitsakate jahedust päris selgesti, ja kui ta naist suudleb, näeb ta, kuidas üksikud helbed langevad naise suletud laugudele ja seal sulavad. Mees armastab oma naist, tema juukseid, nägu, silmi, tema huuli, teda üleni.

Ja tulles nüüd mööda seda tänavat, peatudes ja naist suudeldes ning jälle edasi minnes, armastab mees seda ööd, seda lumesadu ja neid helbeid, mis langevad naise suletud laugudele ja seal sulavad. Võib-olla mees isegi ei mõtle, et ta just seda ja seda ja seda ja seda naist ka armastab, aga on ju näha, et armastab.

Mees räägib hoopis, et suudleme selle tänava lõpuni ja naine naerab niisuguse ettepaneku peale. Aga tõesti, nad suudlevad veel mitu korda, enne kui tänav lõpeb. Siis võtab mees naisel käest ja juhib ta ristmiku keskpaika.

«Mis sa teed?» küsib naine.

«Ma tahan tänava ometi lõpetada, nagu lubasin,» vastab mees ja naine sulgeb taas silmad.

Kui nad alevi serva jõuavad, lakkab lumesadu. Äsjalangenud kergete valgete tahkete kristallidega kaetud raagus puude vahel seisab siin kirik. Valge lubjatud sein taustal mustavad kahe poolega ukсед nagu rauga suu. Läbi vaikuse lähenevad tulijad kirikule, mis tundub nii mahajäetud ja vaene ses talveöö helendavas pimeduses.

Ootamatult mees kummardab ja võtab naise süle — kiljatades haarab teine tal kaelast. Mees läheb, naine süles, kiriku juurde ja

toetab selja vastu sepistatud raudneetidega ust. Hingeldades sulgeb tema nüüd omakorda silmad ja soovib ainult naise huuli, ning kui need tulevad, mõtleb mees: meie armastus on igavene.

* * *

Praeguseks siis on ta kõik unustanud ja mõtleb ainult nagu laps. Parem kui ta üldse ei mõtleks, kui et mõtleb nagu laps! Mida endale selgeks teha? Püüda seda karjumist öösel kiriku juures õigustada? Ja ta ei küsigi, kas seda üldse peab õigustama. Juba väriseb süda, kui ta kardab, et võib naise sellepärast kaotada, et tegi midagi, mis teisele ei meeldinud. Et teine ütles: «Ma tundsin, see hakkas mulle vastu.» Kuid polnud ju midagi parata. Oli nii idülliline see nende armastus, et kui tema tajus seda peaaegu tahket vaikust, seda ööd ja kiriku tardunud mahajäetust ning puude liikumatut lumekattes ilu, siis sundis miski teda pimeduse poole pöörduma ja tahes-tahmata karjuma.

VEEL ÜKS REISIJA

Võib-olla mäletab keegi veel üht Eesti Raadio jätkuvat saadet, milles väliskommentaator Herbi Väli rääkis Hollandi-reisi muljetest. Raamatupidaja Leo Klemens kuulas seda umbes samasuguse huviga nagu kõik teisedki. Ainult meelde jäi talle vist vähem kui teistele ja poole aasta pärast ei mäletanud ta muud, kui et Hollandis vajub rannik pikkamööda merevoogudesse, hollandlased ehitavad hiiglaslikke tõk- ketamme ja säilitavad nii maismaad ning võidavad seda mereltki tagasi. Tõtt-öelda teadis Leo seda ennegi. Nagu sedagi, et Hollandis käiakse puukingadega ja kasvatatakse rohkesti lilli. Eriti tulpe, jah, just tulpe. Ning hollandlastele meeldib jalgrattaga sõita.

Ometi ei lasknud miski saadet ununeda.

Aasta pärast meenuski see uuesti. Parasjagu sõitis Leo kiirabi- bussiga Tallinnast Tartusse. Detsember oli juba käes ja ta istus bussis mantli ning mütsiga. Isegi nahksed sõrmkindad jättis ta kätte, ehkki bussis oli soe küllalt. Väljas pimenes ja buss sööstis monotoonse undamise saatel Tartu poole, ees kaks laialipaiskuvat valgusvihku, taga hõõguvad gabariidituled. Varsti jäi osa reisijaist tukkuma, Leo mitte. Üksisilmi vaatas ta bussi esiklaasi raamil ülal kollakalt hõõguvat kellaratast ja laes helkivat armatuurlaua valgust; kuni silmad kibedaks muutusid ja Leo nad korraks sulges.

Kohe nägi ta naist istumas diivaninurgas ja kudumas. Naine oli jalad välja sirutanud ja risti pannud. Vasaku üle parema, sest paremal sukal umbes vaksa võrra allapoole põlve ilutses näpuotsasuurune auk. Augu peale sattuski vasak jalg, kui naine jalad risti pani. Kaval nõks, millest Leo kohe aru ei saanud, aga nüüd bussis nägi ta naise kavaluse läbi ja avas silmad.

Jälle vaatas ta kella hõõguvat sihverplaati ja armatuurlaua helki laes. Ning kuulis mootori monotoonset undamist. Ja tundis korraga,

kuidas saabub rõõm, esialgu arglik ja täiesti vähenõudlik. Ta sulges veel kord silmad veendumaks.

Nii see oli. Naine istus diivaninurgas, jalad risti, ja kodus. Seljas oli tal pruunikashall villane kleit, mille alumises servas umbes kahe sentimeetri laiune valgest villasest lõngast kootud ääris. Samasugune kootud ääris oli ka kaelusel ja käiste otstes. Leo vaatas ta õhukest kergelt kaarjat nina ja kitsaid kõrgeid kulme ning ütles:

«Luba, ma katsun su nina.»

Kohe sirutas ta käe ja kompas hästi ettevaatlikult naise nina. Nina parempoolsel küljel, seal, kus luu oli murdunud, tundis ta väikest mõhna ja samal hetkel muutis ta näppude surve veelgi kergemaks ja puudutuse veelgi ettevaatlikumaks. Naine muutus kärsituks, ja kui teise sõrmed jõudsid mõhnani ning seda ettevaatlikult kompasid, tahtis ta pea eest ära tõmmata, aga Leo jõudis ette ja sõnas:

«Oota!»

Ning küsis vaikselt:

«Kas siit?»

«Jah,» vastas naine ning jätkas kudumist. Ta oli kogu aeg lakkamatult kudunud.

Leo avas taas silmad kella numbrilauale ja valgushelgile bussis laes. Nüüd oli rõõm ta juba ääreni täitnud ja ta mõtles, et ma olen rõõmu anum. Ma olen tõesti rõõmu anum, kordas ta mõttes. Ja nüüd viskas ta juba vaimusilmas ülemeelikult hundiratast. Sest alles see oli, kui ta Tallinnas naisega kohvikus olles teise nägu kaua ja üksisilmi vaatas, nii et teine lõpuks keelas:

«Ära vaata mind nii tõsiselt!»

Tema aga lausus:

«Imelik, ma võin su nägu ka väga kaua vaadata, aga meelde see ei jää!»

«Kuidas ei jää? Sinu nägu küll mulle jääb.»

«Ei noh, niimoodi jääb mul ka, et ma sind ära tunnen, aga nii, et kui ei näe ja silmad suled, siis oleks teise nägu nagu pilt unes. Kas nii jääb?»

«Ei, nii küll ei jää,» ütles naine.

«Aga mina just nii tahaks.»

«See on ju võimatu!»

Nüüd bussis oli see talle eneselegi ootamatult juhtunud. Nagu oleks mingi üleloomulik jõud Leo soovi täitnud. Tal tarvitses vaid silmad sulgeda ja naine oli siinsamas, istus diivaninurgas ja kodus. Jalad risti, roosad villased sokid jalas. Alati varem oli Leol Tallinnast lahkudes tunne, nagu jätaks ta sinna midagi maha, midagi, mida enam kunagi tagasi ei saa. Tõeline kaotuse ja tühjuse tunne. Ja alati kulus pool tosinat päeva, enne kui ta sellest paanilisest tühjusetundest vabanes. Täna aga oli toimunud ootamatu pööre, sest ta oli naise Tallinnast kaasa võtnud, oli ta oma pilguga kudumise peal kinni püüdnud ja mälusse surunud ning täitumine oli parem kui soov ise, sest

naine ei olnud mitte pilt, mingi tardunud joonte põiming, vaid elav, just nagu lihast ja verest, naeratav, pesemata pikkade pruunide juustega, juuksed sõlmitud hobusesabaks, sõlme kohal sinine plastmassist pannal. Tarvitseb vaid silmad sulgeda, mõtles Leo ja sulgeski.

Naine istus ikka veel diivaninurgas ja kodus. Vaikushetk oli maad võtnud ja Leo vaatas ta vardaid liigutavaid käsi ja lõngasilmi, mis ükshaaval varrastele jooksid. Kui rida sai täis, tõstis naine silmad ja naeratas. Leo jäi tõsiseks ja küsis:

«Kas hambad valutavad ka?»

«Ei valuta.»

«Näita!» nõudis Leo ja naine näitaski, ta kummardus teisele ligemale, paotas huuled ja Leo nägi, et ülemisel kahel lumivalgel lõikehambal olid alt servadest killud väljas. Niisiis oli üks rusikahoop tabanud ka suud.

«Need plommitakse sul ära.»

«Arst ütles, et saab lihvida.»

«Seda nimetatakse kergeks kehavigastuseks,» ütles Leo, kes teadis neid asju täpselt, sest ta sõber oli kohtuarst.

«Sul on praegu kerge vapustus ka veel,» lisas ta.

«Kuidas nii?» küsis naine imestunult.

«Aga vaat nii, et kui oled üksi, siis nutad tihti ja praegu sind ei või puudutada selle mõttega, vaid peab väga õrnatundeline olema. Su juukseid näiteks ei või silitada, vaid need tuleb pihku võtta ja sulle samal ajal rääkida, et nad on pesemata. Muidu sa ei laseks.»

Nii ta tegigi ja naine laskis seda sündida. Siis libistas Leo käe naise kaelale ja sattus sõrmedega kõrvalestale. Sõrmed hakkasid kõrva õige õrnalt silitama, kuni naine pööras pead ja tahtis Leo kätt hammustada. Ootamatusest tõmbas Leo käe kiiresti tagasi ja mõlemad pahvatasid naerma.

«Kas sa mulle külla sõidad?»

«Sõidan!»

Kohe soovis Leo, et see külastus oleks juba toimunud. Tema läheks naisele bussijaama vastu, viiks ta enda juurde koju ja paneks plaadimängijale peale Robert Schumanni «Unelmad».

Leo avas silmad. Buss kihutas endiselt läbi öö Tartu poole, kaasas mõnikümmend reisijat, nende seas ka Leo. Ja veel üks nähtamatu reisija, kui ainult silmad sulgeda. Alles nüüd võttis Leo kindad käest ja sirutas sõrmi, nagu oleksid need kauasest rusikashoidmisest kangeks jäänud. Kell oli endine ja valgushelk laes oli endine ja mootori undamine samuti. Ning samal hetkel meenuski talle Herbi Väli saade ja ta mõistis seda miski, mis meelde jäi. See oli eriline südamlikkus, millega Herbi Väli oli rääkinud; ta oli ka rääkinud, et hollandlased on väga külalislahked ja töökad. Ning äkki Leo teadis, et seda erilist südamlikkust Herbi Väli varem ei olnud, et ta oli selle Hollandist kaasa toonud, et see oli hollandi südamlikkus, mis johtus gigantsest tööst võitluses pealetungiva merega, hiiglaslikest tammedest ja õrna-

dest lilledest nende taga, puukingadest ja puhtusearmastusest ning et sellel südamlikkusel oli veel oma eriline varjund — igatsus Hollandi järele ning kahjutunne, et reis lõppes; ja soov olla hollandlane ning teadmine, et kui oled juba kord sündinud eestlasena, siis sellena ka sured.

Leo mõtted pöördusid taas naise juurde, kes Tallinna maha jäi. Naine oli nagu meri, oli nagu lõputu voogav veteväli ja tema... tema oli nagu Holland; ta rannik vajub aegamööda ja miski ei suuda seda vajumist peatada; ta oli usinasti tamme ehitanud, aastad möödusid, meri murdis need maha, ta oli neid parandanud, tugevdanud, uusi rajanud ja suutnud kuidagimoodi maismaad säilitada. Kuidagimoodi — suurte ohvritega. Oli oma abikaasast lahku läinud, lahutust raskelt üle elanud. Kuid ta oli Holland, ta rannad vajasid aegamööda, millimeeter aastas, võib-olla pool millimeetrit. Ta pidi tamme ehitama, sest merd ei saanud sekundikski unustada, merega ei võinud nalja heita, merega olid tal erilised suhted, tammide ja lakkamatute võitluste suhted ja neist kasvav südamlikkus kõige ülejäänu vastu. Ka oma naise vastu, kes ei mõistnud tema suurt võitlust merega, kes Tallinnasõitute eel küsis pilkavalt:

«Kas lähed oma Tallinna litsi ka külastama?»

Leo oli need sõnad täpselt edasi öelnud, oli roninud mõttes oma võimsaima tammi harjale ja sealt lausunud:

«Sa oled nüüd minu Tallinna lits.»

Meri tulvas vastu tammi ja võttis need sõnad ning viis oma mõõtmatutesse avarustesse — jäljetult. Ja mängis siis soojade, rohekate, sinakate, hallide lainetega ning Leo oli mõistnud, et üks teine naine ei taba midagi vajuvate randade ja mere ning tammide suhetest. Et üks teine naine on kuri ja salakaval ja kättemaksuhimuline. Tema aga on nagu Holland, tema peab tamme ehitama, et päästa maismaad.

Buss kihutas Tartu poole, kella numbrilaud hõõgus kollakalt ja laes peegeldus armatuurlaua valgus. Leo silmad olid lõpuks ometi väsinud ja vajasid iseenesest kinni. Ta jäigi tukkuma ja nägi nüüd unes naist, kes istus diivaninurgas ning kodus, näol naeratus nagu Mona Lisal.

SULAS JA MUUTUS LEHEKS

Ema oli väike tagasihoidlik naine, kes märkamatuult askeldades ja teisi segamata täitis oma elukohustusi. Nad olid temaga harjunud nagu harjutakse riietega, õhtuti magama heitma või prille kandma, kui silmad tõntsiks muutuvad.

Aga nüüd oli ema nad maha jätnud. Ta oli onkoloogiahaigla operatsioonijärgses palatis ära sulanud, voolikud ninas ja nõel vasaku käe veenis.

Leo saabus Tartusse kella kuueteistkümnese bussiga, läks turuhoone kõrvalt mööda, üle haljasala Vallikraavi tänavale. Sellesse

majasse, kus varem asus hotell, praegu aga haigla, avas raske välisukse, sattus fuajeesse, jättis kingad trepi kõrvale ja astus sokkide väel mööda laiu astmeid üles, möödudes trepimademel seisvast kappkellast ja tervet seina katvast peeglist, kus algul paistis ta pea, siis kael ja õlad ning lõpuks kogu peegelpilt — just nagu keegi võõras. Jõudnud üles, sammus ta palati ukse taha, praotas selle ja nägi ema, kes lamas voodis selili, kohutavalt kõhna näoga. Tema pea kohal olevast kaadervärgist tuli voolik talle ninasse ja teine voolik vasaku käe küünarkääru, kus veeni oli torgatud nõel, mille kaudu tehti vereülekanne. Nüüd pööras ema aegamööda pead ja vaatas pojale otsa. Esialgu oli pilk tühi, siis aga nilpsas tuha all hõõguv tuluke silmi ja neis lõi värelema äratundmise hämar valgus. Leo neelas meeleliigutuse alla ja naeratas. Astus siis palatisse ja istus ema süngi äärel.

«Tere, memm, kuidas käsi käib?» küsis ta.

«Mul on nii palav, ma sulan ära!» sosistas ema ja Leo pühkis vettekastetud vatitupsuga ta higipärlites nägu, mille järel memm tänulikult silmad sulges. Leo hoidis kätt — nad vaikisid. Lõpuks ütles Leo:

«Memm, väike Mihkel hakkas täna hommikul juba esimest korda käima.»

Rohkem ei suutnud ta rääkida, sest pärast neid sõnu oli ta sunnitud ka hääle alla neelama. Kuid memm ei pannudki seda tähele, sest ta sulas tõepoolest, kuni järgmisel päeval saabus surmakramp ja võttis selle viimasegi soojuse, mis kehasse veel hingitsema oli jäänud.

Matustest jäi millegipärast eriti meelde see, et vanaema, muldvana eideke, ei pidanud haiguse pärast tulema, aga tuli siiski. Astus ootamatult surnuaia väravast kabeli poole, kõnnakus midagi nii valusalt tuttavlikku. Tuli ikkagi tüdart matma...

Kui Leo vanaema eemalt ära tundis, tõstis ta loomusunnil käed ja sirutas need tulijale vastu, ta suu kõverdus iseenesest ja hakkas tõmblema, silmist aga voolasid pisarad; siis embas ta vanaema kondiseid õlgu ja koos nuuksega pääsesid kurgust sõnad:

«Ema on surnud!»

Ka vanaema nuttis; konksus sõrmed kobasid värisedes lapselast. Siis läks ta edasi kabelisse, kus pärjarüüs kirstus lamas külmana ja kaugena tema tütar Liisi.

Tädi Linda ütles meestele, kui need juba hauda kinni ajasid:

«Suuremad kivid visake jalgade poole!»

Kirstulauad mädanevad ja kivid vajuvad kirstu — et need siis surnu rinnale ei kukuks. Sest täna ei ole ema veel päriselt surnud, elavate mõtted on temaga alles seotud. Ka ei ole memme riideid veel viidud kuuri lati peale rippuma. Veel ei ole ta vahtraleht valgel lumel.

Memmeke, kõik oleme lehed elupuul; saabub sügis ja tuuled puhuvad kohinal läbi Maarjamaa metsade ning lehed langevad hõljudes alla maapinnale; sügise tulevärv nutab rohelist suve taga; jõuab kätte talv ja katab hauadki valge vaibaga; puud ju magavad ega sure niipea,

vaid üks vahtraleht lebab valgel lumel — kallis mälestus; oota mind, memmeke, küllap kord kõledad sügistuuled puhuvad mindki sinule seltsil!

Läbi talvise pargi läheb mees, kes märkab jahmudes lumel punast vahtralehte ega unusta seda enam kunagi, sest ta armastab sügise tulekarva sooja värvierksust. Ja seda armastust on valus kanda, sest vaim ihkab surematust, keha aga muutub õhkõrnaks vahtraleheks.

AKAATSIA ALL

Punase tuletõrjeliiva kasti ees akaatsia all varjus imetas musta karva koeralita oma ainukest musta karva kutsikat. Koeral oli kaheksa tolknevat nisa ja ta istus, kutsikas aga lesis poolkülili-poolselili kuumal tolmusel maapinnal ja imes kärsitute rapsakutega. Igavleva äraoleva pilguga vaatas koeralita mehi, kes autost umbes viie meetri kaugusel teda roidunult jälgisid. Koeralita silmapõhjades vilksatas korraks valvsus, siis ta haigutas, lõuad jäidki lahti ja keel rippu — ta lõõtsutas. Sooja oli nelikümmend kuus kraadi varjus ja õhk ümberringi virvendas. Päike praadis seda kõrbelinna juba kahesaja kuuendat päeva järgemööda.

Kuidagi nagu nukra ilmega koer,» ütles üks meestest teisele. Teine ei vastanud tükk aega midagi. Palavusest pärlendasid mõlema näol higipiisad. Vaikides jälgisid nad koera ja kutsikat, kes häälekalt nisa lutsis.

«Nukker jah ja kuidagi rääbakas,» ütles teine lõpuks. Mõlemal mehel kadus üheaegselt hvi nii koeralita kui kutsika vastu.

Hiljem autoga ristmiku ees valgusfoori all seistes ja rohelist tuld oodates jälgisid mehed, kuidas mööda kõnniteed lähenes ja siis neist tahapoole eemaldus õhuliselt riietatud punapäine kauni kehaehituse ja meeldiva näoga noor naine. Mehed vahetasid pilke ja üks neist ütles:

«Ega palju küll ei puudunud, et need juuksed põlema oleks lahvanud!»

Teine noogutas vastuseks ja laksutas keelt.

Akaatsia all oli neil mõlemil korraga tekkinud soov anda koerale leiba.

Veelgi hiljem, juba õhtul võõrastemaja numbritoas konditsioneeritase sumina saatel laisalt voodil lesides mõtles üks neist meestest mingi aruandva selgusega sellest, et tema, Eestimaa mees, on nüüd Kesk-Aasias olnud juba ühtekokku rohkem kui kolmteist aastat. Ja kogu ta olemust haaras ootamatult vastupandamatu koduigatsus.

Samal ajal Tallinnas, kus ajavööndi vahe tõttu oli kell juba kaks öösel, ärkas keegi ikka veel vallaline kolmekümne kahe aastane nukra näo ja imeilusate silmadega naine äkki unest ja teda haaras tunne, nagu igatseks üks mees teises maailma otsas tema järele. Ta hakkas nutma ja nuttis niimoodi ilma igasuguse põhjuseta kuni hommikuni.

LAURI LEESI

SUURED BULVARID

*Kallis Betti Alver,
meenutagu Teile minu bulvarilugu seda
erksat juunikuu päeva 1988, mil Te
mulle rääkisite, et pelgate tähti kartusest
neile oma liigainiti vaatamisega haiget
teha.*

*Austusega
Teie postiljon
Lauri Leesi*

Armas lugeja! Sa oled minu sulest harjunud saama naljakaid lugusid. Ja praegu ehk samuti, lugenud sisukorrast minu nime, eelistad mind minu kolleegidele lootuses, et panen sind kui mitte just naerma, siis muigama kindlasti. Kuid luba, armas lugeja, et ühel korral — praegu, alljärgnevate ridadega — jutustan sulle ühe väga kurva loo. Õigemini — see polegi lugu, vaid unenägu, mida ma olen palju kordi näinud ja mida kindlasti veel näen, kui ma seda sulle ära ei räägi. Ma sellepärast kirjutangi, et ehk siis, kui ta trükimusta näeb ning kui ta nii ja nii mitmes eksemplaris materialiseerub, kaovad need kummitused pimedatel öötundidel. Kuid eelkõige pean sulle seletama, mis on Suured Bulvarid.

Sa ju tead, kuivõrd ma armastan Pariisi ning mida see linn mulle tähendab. Pariisist tead sinagi ehk rohkem kui mõnest teisest maailmalinnast. Eiffeli torn, Triumfikaar, Champs-Élysées, Notre-Dame, Sacré-Cœur või Pompidou' keskus on sinulegi, kes sa ehk ealeski Pariisi külastanud pole, kas siis piltpostkaartidelt, albumitelt, telekraanilt, filmidest või mingist raamatust meelde sööbinud. Ehk oled ka kuulnud Suurtest Bulvaritest, aga kindlasti vähem.

Veel «Kolme musketäri» aegadel oli Pariis üsna väike linn. Nüüdsete Suurte Bulvarite kohal kerkis linnamüür. Linna paisudes müür lammutati; jäi järele soodne trass laia tänava kohandamiseks. Nii tekkisidki bulvarid. Möödunud sajandi teisel poolel laskis linna patroon parun Haussmann selle kvartali põhjalikult ümber ehitada ja sellest ajast peale tuksuki siin Pariisi süda. Siin käiakse tihti, sest mida siin kõike ei leidu! Bulvarivaimsus, bulvarikirjandus, bulvariteater, bulvarikatš — see kõik pärineb siit. Bulvaritel suri Kameeliadaam, elas Brigitte Bardot, vennad Lumière'id linastasid siin esmakordselt oma filmi, nii et seitsmes kunst sündis just siin. Siin lõpetas oma elupäevad Stendhal, siin paikneb «Olympia», «Grand-Opéra» ning suurel hulgal muid teatreid. Ooperihoone taga on Pariisi kaks suurimat ning nooblimat kaubamaja, millest ühes toimub Émile Zola «Naiste õnne» tegevus. Ka «Bel-Ami» juhatab teid esimestel lehekülgedel

Suurtele Bulvaritele. «*J'aime flâner sur les Grands Boulevards / Y a tant de choses, tant de choses, tant de choses à voir' . . .*» laulis omal ajal Yves Montand, mida meil ümiseti: «*Oo, mulle meeldib Aafrika / Kus neegrinaised paljajalu rokki tantsivad . . .*» (Mitte just päris täpne tõlge, kuid eestlasest tõlkija igatsus päikese järele on igati mõistetav, rõhutamaks veel kord, et Suured Bulvarid on põlisele pariislasele ehk tõepoolest tükike päikeseküllasest Aafrikast.) Aga Bulvarite suurimaks ehteks on muidugi kohvikud. Kohvikud, kohvikud, kohvikud . . . Neid on siin lõpmatult. Istud kõnniteele toodud laua taha, pöörad tooli möödujate poole ja vaatad, vaatad . . .

Kuidas aga nii juhtus, et ma oma esimesel Pariisis käigul 1973. a Suurtele Bulvaritele välja ei jõudnud, seda ma päris täpselt enam ei mäleta. Olin ju tookord oma kolm nädalat Valguse linnas, käisin kõikjal: Montmartre, Montparnasse, Chaillot, Ladina kvartal (seal ma tookord elasin), isegi Boulogne'i metsas, aga Bulvariteni ma ei jõudnud. Ikka tuli midagi muud vahele, ikka oli ametlik marsruut teine, ja nii päevast päeva, kuni tuligi «Aerofloti» õhulaevale istuda ja Pariisiga hüvasti jätta.

Ärge arvake, et ma sellepärast veel oma esimesest Pariisi reisist pettunud olin. Kaugel sellest. Olin nähtust-kuuldust lausa poolunes. Või veel! Ainult et päris unes hakkas toimuma imelikke asju.

* * *

Niipea kui Une-Mati mu silmadele puhunud on, olen taas Pariisis. Ainult see pole see Pariis. Mingid hooned, mingid tänavad, kõik ühtemoodi. Ei mingeid Notre-Dame'e, ei mingeid Triumfikaari. Ma ainult tean, et see on Pariis, et ma olen Pariisis ja mitte kusagil mujal. Ja ma ei ole hetkegi üksinda. Meid on palju. Kõikjale koos, ainult koos. Mingid kohtumised, tervituskõned, tutvustamised, toostid, reglementeeritud söögiajad, ekskursioonid ja jälle kohtumised, kohtumised, kohtumised. Ma olen tõlk, kuid see pole raske, sest räägitakse ühte ja sama, igal kohtumisel, igal tutvustamisel. Kõik, keda omavahel tutvustada tuleb, on esimehed (pr k *président*), neid on palju, nad on väarikad ja väga tõsised. Jutt käib sõprusest, rahust. Seda juttu on nii palju, et kui mõni koosviibijaist äkki südamerabandusest kokku variseks ja sureks, ei märkaks seda keegi, räägitaks aga edasi, tõstetaks klaase, võetaks sõna, peetaks kõnesid.

Meil on kõigil käes kavad, kus päev-päevalt, tund-tunnilt kirjas, mis toimub, kus süüakse, kus magatakse. Juba algselt otsin sealt Suuri Bulvareid, aga sellist marsruuti pole meile planeeritud. Kõik on, aga Suuri Bulvareid pole. Räägin oma murest grupijuhile, kellega magan kõik ööd ühes toas. Ta on igati tore inimene, ta isegi hoiab mind,

¹ Mulle meeldib lonkida Suurtel Bulvaritel / Seal on nii palju huvitavat vaadata (pr k).

pidades aeg-ajalt lühemaid kõnesid ja tooste, et ka mina natuke süüa ja rüübata jõuaksin. Kuid minu jutu peale vangutab ta pead:

«Ei oska öelda. Mul pole õigust sind lubada. Ikkagi Suured Bulvarid! Kui see välja tuleb, võib see sinu tulevastele reisidele halvasti mõjuda . . .»

Ma vaidlen vastu:

«Ei tule välja. Ainult sina ju tead. Ma lahkun hotellist kell pool üks, kui kõik magavad. Hommikul olen söögilauas ilusasti sinu kõrval. Kust nad siis teada saavad?»

«Aga kui üleliiduline grupijuht keset ööd äkki helistab?» kohkub minu jutu peale mu toakaaslane. «Tal võib sind iga kell vaja minna. Või tuleb ise meie ukse taha. Mis ma talle ütlen?»

«Ütle, et olen naistes viiendal korrusel.»

Säärane jutt kohutab minu toakaaslast veelgi rohkem.

«See veel puudus,» kogeleb ta hirmunult, «mõtleb veel ei tea mida . . . Niigi me, eestlased, tal pinnuks silmis . . . Kujutad ette, mis minust saab, kui see kõik välja tuleb. Mina enda peale küll sellist vastutust võtta ei saa.»

«Kulla mees,» püüan oma grupijuhti rahustada, «ma tunnen ju Pariisi linna nagu oma viit sõrmel! Sa tead ju küll, et minuga mitte kui midagi ei juhtu. Hommikuks olen kohal, vannun sulle! Pealegi võin ma öelda, et läksin omapead, sinult luba küsimata. Ega sa ometi ei arva, et hakkab sind . . .»

«Ei arva, ei arva . . . Aga sa pole ju enam tita. Tead ise . . .» hakkab grupijuht juba tasapisi rahunema. «Ootame veidi. Kui me provintsis tagasi Pariisi jõuame, siis jää haigeks. Mõtlen välja ükskõik mida. Meil on ühel päeval programmis Versailles. Kui me oleme juba ära sõitnud, teed oma äranägemise järgi. Ma kordan: oma äranägemise järgi! Sa mõistad?»

Muidugi ma mõistan. Mul on soov teda emmata, talle kaela hüpata, loovutada talle oma õhtusöögi banaan ja apelsin. Kõik loovutaksin talle. Kõik! Mõelda vaid: ma lähen Suurtele Bulvaritele. Üksil Ihuüksil. Ma ei pea kedagi kartma, kedagi häbenema. Võin kõike vaadata nii kaua, kui silm lustib, võin lehitseda iga raamatut, ajakirja. Isegi seesugust, mida ma teiste juuresolekul piiludagi ei tohiks. Issake! Lõpuks täitub minu eluunistus: Suured Bulvarid. Siis on juba ükspuha. Sellest piisab küll vist eluajaks. Tunnike-paar Suurtel Bulvaritel, niisama patseerida, istuda kohviku terrassil, tellida midagi, nii nagu teisedki istuvad ja tellivad: rahulikult, endastmõistetavalt, ilma sandikopikaid lugemata, ilma silmi alla laskmata. Jumal, kui õnnelik ma olen! Ja seda kõike vaid tänu ühele inimesele, kaasmaalasele, grupijuhile! Kes ütles, et kõik grupijuhid on halvad? Pole tõsi! Minu grupijuht on hea inimene, ta tuleb teisele vastu ka kõige raskemal momendil. Ta oleks võinud ju keelduda. Öelda ei ja kõik. Aga tema lubas.

Kaks nädalat provintsis möödub minutiga. Ja miks ta ei peakski mööduma? — ikka üks ja sama: ühest tehasest teise, vimplite, gravüü-

ride, meenete vahetamine, söömised, joomised, toostid, toostid, toostid . . . Bretagne'i sõidul röömustame grupijuhiga kahasse Hommiku-maa arhitektuuripärli Mont Saint-Micheli üle, kuid regiooni pealinnas Rennes'is teatatakse meile pidulauas, et programmis on tehtud väike muudatus. Võttes arvesse meie suurt huvi töörahva eluolu vastu asendati Mont Saint-Michel Bretagne'i Seatõu Aretamise Teadusliku Uurimisinstituudi külastamisega. Grupijuht vaatab mulle kaasatundvalt silma. Ma ei ütle sõnagi, söögiisu on aga läinud. Savoie's röömustavad võõrustajad meid mingi hüdroelektrijaamaga, loomulikult muinasjutuliste Annecy ja Le Bourget' järvede arvel. Loire'i losside asemel kohtume Nantes'is dokkeritega ning külastame hommikul kell viis kalasadamat. Sama päeva õhtul viib meid kiirrong juba Pariisi suunas. Hotelli jõuame hilisööl. Järgmisel hommikul kell üheksa peab buss meiega Versailles'sse sõitma.

Hommikul söögilauas kaeban, nii et kogu laudkond kuuleks, tugevate pea- ja kõhuvalude üle. Esimese kohvilonksu peale kargan püsti ja jooksen tualettruumi. Olen seal võimalikult kaua. Tagasi tulles tunnevad ka kõrvallaudades istujad huvi minu enesetunde vastu. Loomulikult pole mul neile midagi head teatada. Lauast tõustes toetab grupijuht mind käevarrest ja rahustab teisi:

«Pole viga, küll õhtuks üle läheb. Kui Versailles'st tagasi oleme, on poiss juba jalul.»

Mulle tuntakse kaasa Versailles' pärast. Kostab lauseid: «Pidi see nüüd siis täna juhtuma!» või: «Issake, ta ei näegi Versailles'd!»

Kõik läheb nagu lepase reega. Kell üheksa null-null sõidutab kahekorruseline buss mu reisikaaslased hotellist eemale.

«Et sa kell kuus juba hotellis oled!» sosistab mulle grupijuht kõrva, enne kui ta ukse enese järel sulgeb.

* * *

Hotelli ukse peal olen dilemma ees, kas sõita linna bussiga või metrooga. Pariisis on bussis ja metroos sama pilet, maa peal näeb aga aknast välja.

Peatuses ootan oma nelikümmend minutit bussi, ja kui ta lõpuks sa'ub, on ta nii puupüsti täis, et juht ei suvatse uksi avadagi. Meeleheitel jooksen metrooni. Eskalaator ei tööta. Panen alla omal jalal. Rong tuleb ette küll kohe, kuid viienda peatuse järel teadustab veduri-juht, et rong läheb depoosse, kõigil reisijail tuleb vaguneist väljuda ja järgmist rongi oodata. Lõõn käega ja panen maa peale tagasi.

Ilm on sompus. Kaugele suurt midagi ei paista, ainult esimesed majad. Loen tänavaviidalt «Rue Saint-Antoine».

«Tore on. Siit lähen jala. Ega see nii kaugel olegi,» mõtlen endamisi. «Mõnesaja meetri kaugusel asub Saint-Pauli ja Saint-Louis' kirik. Kiriku järel algab Rivoli tänav, sealt raekojani on juba käeulatuses.»

Saint-Antoine'i tänav on kuidagi imelik. Ühel ja teisel pool paneelmajad, kõik ühtemoodi nagu kaks tilka vett. Ainus erinevus — rõdude

kohal rippuv erivärviline pesu. Mõlemal pool teed tossavad paplid. On juunikuu.

Jalutan edasi. Imelik, et uhke ja rikas Marais' kvartal ei taha kuidagimoodi oma vaesusest ja räpasusest lahti saada. Äride vaateakendel poleks nagu eriti midagi väljagi pandud. Toidupoodide vitriinidel ainult kaks-kolm kalakonservikarpi ja mõni purgisupp. Saint-Pauli ja Saint-Louis' kirik, mis pidanuks juba ammu vasakult paistma hakkama, ei anna endast üldsegi märku. Ta kerkib mu ette alles poole tunni järel: poolvaremeis, raamideta akendest lendavad tuvid sisse ja välja, uksi pole ees, rist kuplis puudub.

Kiirustan, et pettumus mu meeleolu ei rikuks. Ma ei taha oma tuju mingi kolmandajärgulise Pariisi agulikiriku pärast veel langeda lasta. Mind ootavad ju Suured Bulvarid! On täitumas minu eluunistus.

Peatun, sest siin peab raekoda asuma. Just siin ja mitte kusagil mujal. Võtan taskust prillid, et mulje täiuslikum oleks. Kuid Pariisi raekoja renessanss-stiilist pole kübetki alles. Siin on äsja kapitaalremont valmis saanud. Samal vundamendil konutab mingi nelitahukas. Üheski seinas pole aknaid ega uksi. Ainult hiigelkell keset kõledat seina. Ta lööb parajasti kaksteist.

Arutan nii: «Nüüd ruttu Louvre'ini, sealt piki Tuileries' aeda Concorde'i väljakuni, siis pöördun Gabrieli kahe hoone vahelt Royale'i tänavale. Madeleine'i kirikust algavadki Suured Bulvarid. Kähku edasi!»

Louvre on seekord kuidagi väga väike. Kolonnaad on küll püsti, kuid puudub mitu sammast. Üks lebab siinsamas tükkidena maas. Muuseumi aknad on millegipärast eranditult kõik lubjaga üle võõbatud. Märkan, et lossi suursugustelt korstnatelt on telliseid lahti pudenud. Kõige enam üllatab mind rahu ja vaikus, mis sellele hoonele muidu võõras. Peagi saan teada, milles asi: peasissekäigul ilutseb prantsus- ja ingliskeelne silt «JOUR SANITAIRE / SANITARY DAY».

Tuileries' aias mängivad lillepeenarde vahel poisikesed jalgpalli. Keegi on oma spordikoti lähimale skulptuurile üle öla visanud. Torkab silma, et kujul puudub üks jalg, kuid ka nina on küljest ära löödud. Ka iga järgmine skulptuur, mis puude vahelt paistab, on vigastatud või värviga mätsitud. Mõnele on isegi ebatsensuursusi kritseldatud.

Concorde'i väljaku purskkaevud ei tööta. Basseinidest tuleb roiskvee lehka. Luxori sammas on viltu vajunud. Eiffeli torn, mis just siit kenasti paistma hakkab, on uppunud uttu, Triumfikaar ei paista samuti. Marly hobustest, mis avavad Elüüseumi Väljad, on vaid pjedestaalid alles. Kaugemale pilk ei ulatu: kõike mähib paks udu.

Vaatan kella: kümme puudub ühest. Pööran Royale'i tänavalt sisse. «Maxim'si» restorani ees on pikk järjekord. Kostab šveitseri vihane hääl:

«Soyez polis! Par deux, s'il vous plait!»¹

¹ Olge viisakad! Kahekaupa, palun! (pr k).

Ma ei suuda ära imestada. Pariisis, kus on iga elaniku kohta kolm normaalset söögikohta, on täna millegipärast kõigil tahtmine maailma kallimas restoranis lõunastada. Kuulen juba seljatagant:

«*Mais non, celui-là, il n'a pas fait la queue. Il vient d'arriver! Quel salaud!*»¹

Kuid ma ei omista sellele lausele enam mingit tähtsust, sest minu pilku köidab juba Madeleine'i kiriku uhke frontoon ja hiigelsambad. Lõpuks ometi! Ma olen jõudmas Suurtele Bulvaritele! See majesteetlik kreeka-rooma tempel lummab mind oma perfektse täiusega. Kiriku kohal paistab päike, luues mingi kollakasroosa oreooli. Aromaatne soe briis täidab mu kopse. Hingata on väga kerge. Vaatan taha: Concorde'i kohal sajab vihma, «Maxim'si» ees on rahvas vihma-varjud lahti löönud.

Äkki tunnen valu paremas jalas. Jalg on riivanud kivi. Takerdun. Kompan kätega — minu ees on kivimüür. Kuulen häält:

«*You are from America?*»²

Küsija on tavakohane prantsuse politseinik, kepii peas. Vastan prantsuse keeles, et ei, ja lisan, kust maalt ma olen. Mees lööb kulpi ja palub endale järgneda. Astume automaatselt avaneva ukse kaudu müüri sisemusse. Jään ootama ukse taha, millel silt «*Entrée interdite*».³

Ootan oma veerand tundi. Siis ilmub sama politseinik kellegi väga noobli härra saatel. Härra tervitab mind kättpidi, vabandab tülitamise pärast ja palub oma kabinetti. Järgnen talle.

Siin on väga hubane. Tugitool võtab mind oma pehmesse embusse, antiikmööbel paitab pilku. Alles nüüd tunnen väsimust. Mul on tahtmine tukastada. Teen pingutuse, et silmad kinni ei vajuks. Kuid mind äratav kabineti seinal uhkeldav Edouard Manet' «Olümpia».

«*Mais c'est l'original!*»⁴ karjatan oma õudusega.

«*Bien sûr, monsieur. Je ne collectionne que des originaux,*»⁵ saan ma vastuseks.

Et mind rahustada, pakub härra mulle Pierre Cardini firmasigarette. Võtan vastu. Härra pakub mulle sama firmamärgiga tulemasinast tuld. Tõmban esimese mahvi. Sigaret on tõesti väga hea. Siis uudistab härra, mis ma Pariisis teen ja miks ma Madeleine'i ees tegevusetult ringi luusin. Räägin talle oma veel täitumatust unistusest külastada Suuri Bulvareid, kuna 1973. a jäi mul seal käimata.

«Väga kahju, väga kahju!» tunneb härra mulle kaasa. «73ndal oleks see tõesti lihtsam olnud. Nüüd on asi palju komplitseeritum. Mõistke mind õigesti,» jätkab ta ehtpariisliku elegantsiga, «kuid me ei saa kõiki välismaalasi Suurtele Bulvaritele lasta. Mõistagi on igas riigis oma seadused, eeskirjad, keelutsoonid. Suured Bulvarid on meie

¹ Aga ei, too küll sabas ei seisnud. Ta just tuli. Kaabakas! (pr k)

² Te olete Ameerikast? (ingl k)

³ Sisenemine keelatud. (pr k)

⁴ See on ju originaal! (pr k)

⁵ Aga loomulikult, härra. Ma kogun vaid originaale. (pr k)

rahvuse tippsaavutusi, siia on kogutud meie materiaalsete ja vaimsete väärtuste kõige hinnalisemad aarded.»

Härra pakub mulle veel ühe Cardini sigareti, võtab ka ise, süütab mul ja endal ning jätkab:

«Me ei suuda rahuldada isegi kõiki oma maa kodanikke. Mõistagi on prantsuse demokraatia üks humaansemaid maailmas, kuid Suurtele Bulvaritele pääsevad vaid Marianne'i¹ parimad tütreid ja pojad. Seda eelkõige eriliste saavutuste eest. Isamaa ei unusta oma kangelasi.»

Huvitusin, kas välismaalased siis üldse enam Suurtele Bulvaritele ei pääse.

«Väga väheste eranditega,» vastab härra. «Tavakohaselt on need kas suursaadikud või meie presidendi ja peaministri ametlikud külalised. Eelmisel nädalal lasime siia, erandkorras loomulikult, Elisabeth Taylori ja ka ainult mõneks tunniks. Te ju mõistate, et...»

Katkestan härra jutu, selgitamaks, et armastan Prantsusmaad, et olen Prantsusmaa tõeline sõber, et õpetan nende keelt oma kaasmaalastele, et olen mitme prantsuse keele õpiku autor jne.

«See kõik on väga hea,» kostab minu jutu peale elegantne pariislane, «ja ma ei kahtle hetkekski teie siiruses, kuid meil on eeskirjades rangelt keelatud Suurtele Bulvaritele lasta neid välismaalasi, kes kõnelevad prantsuse keelt.»

«Ma räägin inglise keeles...» poetan härra lausele vahele.

«Ühelgi juhul mitte. Inglismaa ja Ameerika Ühendriikidega on meie suhted viimasel kuul halvenenud. Vabandage, ma kontrollin valedetektorist teie mõtteavaldusi. Üks hetk.»

Härra vajutab oma laual asetsevale kompuutri ühele nupule. Teleekraanile ilmub minu kujutis eest- ja külgvaates, seejärel koonduvad tähed sõnadeks «PAS DANGEREUX»².

«Väga heal!» rõõmustab härra koos minuga. «Teiega on asi lihtsam, kui ma alguses arvasin. Lepime kokku, et Suurtele Bulvaritel kõnelele ainult soome ja oma emakeelt. Ainult ärge öelge, et te soome keelt ei oska. Vaadake teleekraanilt!»

Ekraanile ilmub lause: «*Comprend le finnois.*»³

«Ja veel: te peate mulle töötama, et te midagi ei fotografeeri, ei vii välja ühtegi trükist, ei soeta väärisesemeid, kunstiteoseid ega talleta nähtut oma mälus. Kas töotate?»

«Jaal!» karjatan ma suurest rõõmust.

«Siis andke siia oma allkiri... Nii. Tänan.»

Tahan juba kabinetist välja joosta, kui härra minult küsib:

«Kui palju teil meie raha kaasas on?»

«200 franki.»

«Seda on palju,» ja härra manab näole rahulolematu ilme. «Te jätate 100 franki siia hoiule, äraminekul tagastab automaat teile selle

¹ Marianne — Prantsuse Vabariigi sümbol.

² Ei ole ohtlik. (pr k)

³ Saab aru soome keelest. (pr k)

summa. 50 franki maksab sissepääs. Nii et teile jääb veel 50 franki. Sellest peaks piisama. Nõus?»

«Nõus.»

«Sellisel juhul astuge kabinetti 113, mille uksele on silt «LES GRANDS BOULEVARDS» ja ostke luba. Kiirustage!»

Härra konsulteerib hetkeks kompuutri ekraani:

«Meie andmetel peate olema hotellis «Rossignol» Montreuil's täpselt kell 18. Muide, teie grupp on juba Versailles' peahoonest väljunud ja suundub Väikese Trianoni poole. Siit hotellini läheb teil sellisel kellaajal ligi tund aega. Kell 17.05 ootab teid siin sissepääsu juures meie teenistusauto. Nii et te ei pea muretsema. Head ajaviitmist!»

113. kabinetti otsin ma kaua, sest tubade numeratsioon on väga ebaloogiline. Nii paiknevad toad 24 ja 98 millegipärast kõrvuti, 36 järgneb 67le. Lõpuks leian õige ruumi kuuenda korruse koridori lõpust ja torman sisse. Väikese kassaluugi ees trügib hiiglaslik rahvahulk. Mingit järjekorda siin ei tunnistata. Keegi naine karjub: «*You are crazy!*»¹, mille peale luugi tagant vastatakse: «*Mesdames-messieurs, silence, s'il vous plait! Vous n'êtes pas chez vous!*»². Minu pilk peatub seinakellal: 15.30.

«Oma tund aega läheb mul siin küll ära,» käib mul peast läbi.

Kuid samal hetkel kuulen päris luugi lähedalt: «*Olen väsynyt, haluaisin syödä jotakin.*»³

Otsin silmadega lause autorit. Näen kahte noort blondi meest ja karjun:

«Poikad, olen virolainen, võtke mulle ka üks pilett!», mille peale kaks soomlast lehvitavad mulle nõusoleku märgiks.

Kui noormehed, piletid näpu vahel, minu poole suunduvad, on kell juba kolmveerand neli. Poisid esitlevad end: ühe nimi on Jaakko, teise Veikko. Ütlen ka oma nime. See teeb neile rõõmu, soome nimi ikkagi!

Jaakko kamandab meid edasi, sest ees ootavat veel passikontrolli ja röntgenvalgustus. Paneme joostes koridori teise otsa.

Siseneme tunnelisse. Liikuv eskalaator võimaldab meie jooksu veelgi kiiremaks teha ja aega võita. Tunnel on väga pikk. Lõpuks jõuame ähkides kahe neegrist sõjaväelase ette. Nad on sõnatud ja väga karmid. Passe kontrollitakse aeglaselt ja tähelepanelikult. Pilg peatub igal leheküljel. Mu soome sõbrad on juba läbi läinud. Minult tahetakse millegipärast isanime teada. Küsitakse, mitmendat korda ma Prantsusmaal olen ja kas olen ka varem Suurtel Bulvaritel viibinud. Palutakse prillid eest ära võtta ja keerata pea kord paremale, kord vasakule. Lõpuks tuleb sõjaväelase suust: «*Passez, s'il vous plait!*»⁴

¹ Te olete hull! (ingl k)

² Daamid ja härrad, vaikust, palun. Ega te kodus pole! (pr k)

³ Olen väsinud, tahaksin midagi süüa. (sm k)

⁴ Minge läbi, palun. (pr k)

ja ma torman kahe soomlase suunas. Nead on juba röntgenvalgustuse läbi teinud, minul aga tuleb raami vahelt tagasi tulla, metallesemed taskutest välja võtta ja end uuesti läbi valgustada.

Jaakko ja Veikko ootavad mind kärsitult. Jaakko ulatab mulle käe, vist olen väsimusest kokku varisemas.

«Veidi veel, pea vastu!» rahustab ta mind. «Ainult paarkümmend meetrit!»

Me jookseme. Tunnen, et jõud on lõpukorral. Aeglustan sammu. Jaakko ja Veikko toetavad mind mõlemalt poolt.

«Veidi veel, ainult kümme meetrit ja olemegi kohal,» kordavad nad üksteise võidu. «Veel paar sammu . . .»

Päike pimestab mu silmi. Katan näo kätega, et vähem valus oleks. Kuid see valu on hetkeline. Kui avan silmad, puhkab pilk kullal ja hüat-sindil, mis kõikjalt kiirgab. Madeleine'i kiriku fassaad on kogu pikkuses ja laiuses meie ees. Avatud ustest kostab imekaunis orelimuusika. Astume mööda paraadtreppe veidi üles. Õhk on puhas ja joovastav. Kopsud puhkavad. Hea on olla. Rahvast on küll palju, kuid kõik on rõõmsad ja väga sümpaatsed. Näib, nagu tunneksin neid kõiki, nagu oleksin neid varem näinud. Ka Jaakko ja Veikko tunduvad ammuste sõpradena.

«Edasi, edasi!» innustab mind Jaakko.

«Lase ma kuuln veidi . . .» vastan ma talle tema kätt lahti lastes.

Kuid ma ei kuula kirikust kostvat kaunist muusikat, ma kuulan . . . kellalööke . . . üks . . . kaks . . . kolm . . . neli . . . viis!

«Poisid, läbi!» karjun ma. «Läbi! Ma pean tagasi minema! Saate aru? Ma ei saa teiega tulla. Ma lubasin . . .»

«Sa oled peast põrunud!» heidab Veikko mulle ette. «Vaata oma piletile. Loe *AUTORISATION DE SÉJOUR POUR 30 ANS*¹. Mõhkad või ei mõhka? Tule juba!»

«Minge teie, mina ei saa. Ma lubasin oma grupijuhile, et olen kell kuus hotellis. Temal võib pahandusi tulla. Saate aru?»

«Sa oled loll!» karjub mulle Veikko. «Ei noh, täiesti *crazy*. Poiss, sa oled Suurtel Bulvaritel! Vaata, siit nad algavad. Vaata, mis siin kõike ära ei ole! Jumal, jumal! Siin on kõik see, millest unistatud, pluss veel see, millest pole uneski näinud. Need on ju Suured Bulvarid! Suured!»

«Suured . . . Väga suured!» pomisen ma poiste suunas, ise aga astun juba Madeleine'i kiriku perroonilt taganedes alla. Poisid vaatavad mulle jahmatades otsa.

«Mõttele järele, kas ikka tasub. Sul on ju ainus võimalus elus. Ära tagane enam. Sul jääb vaid kolm sammu. Seal sa enam kunagi siia tagasi ei pääse. See on ainus võimalus! Jää seisma! Seisa, kurat võtaks!» karjub Veikko juba vihaselt. «No seisa ometi,» muudab ta järsult tooni, «ole hea, kuula, mis ma sulle räägin. Kui sa siia jääd, kui sa meiega jääd, me . . .»

¹ Viisa 30 aastaks. (pr k)

Kuid ma ei kuula teda. Mul on nutt kurgus, silmast voolab esimene pisar. Viimane pilk lõpmatule avarusele ja kumale Suurte Bulvarite kohal ja kolme sammuga olen pimeduses . . .

Ma avan silmad. Pimedus. Kompan käega, tunnen ära oma voodi. «See oli ehk uni?» küsin ma endalt, ängistus kurgus ja silmad märjad.

«Muidugi oli see uni,» rahustan end sedamaid. «See polnud muud kui uni!»

HOLGER KAINTS

MAISE ELU TEGELIKKUS

Lõpuks ometi võis tunnistada, et elu on seisma jäänud: tundide viisi, päevade viisi ühe ja sellesama ümbruse vahtimine sisendas paratamatult sellise tunde. Midagi sarnast mäletas ta lapsepõlvest, kui ta oli mõned korrad sunnitud palavikuga voodis vedelema; ka siis põrnitses ta lõpmatuseni nende kitsa toapugeriku sisustust — elava poisikese jaoks oli see kohutav vaev, — ja otseku karistuseks piinas ta murelikku ema lõputute soovide ja tüütute tahtmistega. Praegu oli ta ennast ise vabatahtlikku vangistusse, lebavasse olekusse mõistnud. Ülihoolitseva ema asemel oli Maiu, kes tema kõige väljakutsuvamad, alandavadki kapriisid ühtemoodi enesestmõistetava teenindusvalmidusega rahuldas.

Lemmo lesis Maiu vanaema maja pööningukambris nurka tõstetud diivanipõhjal, peal kaks räbaldunud, sisu väljaajavat, kodusel teel valmistatud vatitekki ja iidvana pööratud nahaga (taluperemehe) kasukas. Õieti polnud siin praegu, detsembri alguses, muul ajal külm kui varahommikuti: kella üheksa ajal pandi all tuli ahju ja sestpeale hakkas korstnajalg soojenema; valges võiks ka elektriradiaatori ära ühendada, öösel ei riskinud Lemmo seda teha: ta oli leiutanud viisi, kuidas sai voolu varastada, aga pimedas oleks võinud keegi lahtistelt juhtmetelt lühist saada. Siinne pelgupaik polnud ei päris pööning ega päris eluruum: hõõveldatud laudadega vooderdatud seinad olid tihendatud ja pidasid sooja, oli olemas võrdlemisi suur aknaava (ehkki enamik selle pinnast oli kinni plangutatud ja klaasitud vaid kitsas ülemine serv), mis justkui viitas, et maja ehitaja võis toda ruumi kaugemas perspektiivis ühe lisatoana näha; aga et trepp oli redeli kombel järsk ja kitsas ning algas välistrepikojast, mitte korteri esikust, samuti et ülakorrusele polnud võimalik paikset küttekollet ehitada, võis sellesse mõttesse ühtaegu kahtlevalt suhtuda. Igal juhul praegu kasutati katusekambrist pööninguna, kuhu oli kokku veetud igasugust koli, vana mööblit, riideid, kinniseotud ajalehe- ja ajakirjapakke, ja

niisugusena — soojapidava kolikambrina — oli ta Lemmole oleskle-mispaigaks kõige sobivam; seda enam et järsk trepp takistas Maiu vana-emal üles vaatama tulla, pääs otse trepikotta lihtsustas aga liikumist.

Maiu oli ta siia vedanud, kui kriis oli saavutamas tippu: ta oli nädal aega järjepanu joonud, alguses viisakates baarides, pärast teab kus ja kellega koos urgastes, müünud maha Canoni fotoaparaadi koos objektiivide komplektiga ja mitmed paremad riided. Maiu oli ta üles leidnud ja keelitanud kaasa tulema, lubanud, et pidu tema juures jätkub, osanud Lemmo joomakaaslastest lahti keerutada ja asuski esialgu temaga kahekesi pummeldama. Pärast jätkas Lemmo peamiselt üksi, tal oli taskupõhjas sadakond rubla Canoni raha, Maiu tõi talle selle eest viina, ja pärast kui näpud põhjas olid, oskas tüdruk kusagilt ühe samagonnimüüja välja nuhkida. Lemmo võttis käe pealt sekundi täpsusega õiget aega, kalendripäevi ja kuufaase näitava kella ning selle väärtus vahetus õige mitmeks piimanõutäieks sogaseks, kollakashalli värvi ja vastiku maitsega, aga esmaklassiliselt mõistust tapvaks solgiks. Kahel esimesel nädalal ei andnud Lemmo endale ühtki selget päeva, joomine oli talle otsekui vaev, ränk töö, mida pidi tegema, tegema põhjalikult, aru kaotamiseni. Hiljem kirk rauges; kassiahastu-sest üle saanud, vedeles ta paar päeva järjest apaatsena, tülpinuna asemel ja vahtis lakke, lasi Maiul ennast teenida, seejärel asus jälle tasa-pisi mõistust tuhmistama. Alguses muutis trimpamine ta lõbusaks, nad jutustasid Maiuga ahnelt, Lemmos ärkas huumorimeel, pärast amelesid tormiliselt ja kaua, ent pikkamööda Lemmo elevus jahtus, ta süngestus, tõmbus endasse, hakkas tihemini teeklaasi kummutama ja oli varsti taas otsas.

Viimastel selgetel päevadel oli Lemmo mõelnud palju kaadritest, mida oleks võinud lindile võtta. Püsivalt ühesugune ümbrus oli talle tugevasti mõjunud. Varem ei pidanud ta suurt midagi seisva või väheliikuva kaameraga tehtud filmidest, maailmaklassi šedöövridki, kus tegevus toimus vahel täismetraaži ulatuses ühes ruumis, panid teda õlgu kehitama. Ta armastas dünaamikat, kiireid lahendusi, lühi-kesi montaažilõike, ka raamatuid luges ta ainult niisuguseid, kus sündmused jooksid, ei takerdunud heietuste või targutuste taha (ainuke häda oli, et suur osa *action fiction*'ist jäi lamedaks, haltuuramaiguliseks, hädapäraselt kokkutraageldatuks, andekaid autoreid oli selles vallas armetult vähe). Nüüd näitas elu talle muud. Lamades jooksid aeg-ajalt silmade eest läbi mitmesugused kaadrid, nii millalgi nähtud kui ilmselt kujutletud: Lemmol oli tohutu visuaalne mälu, polnud ime, kui sealt kerkisid esile aastaid tagasi mõnel kino- või kinnisel ekraanil, võib-olla televiisoris nähtud pildid, need kombineerusid omavahel, said mälestustest-kogemustest ainet juurde, sünnitasid midagi hoopis uut. Varem oli enamik kujutluskaadreid olnud elavad efektsed võtted, kus kaamera liikumine oli sündmuste arengu sisemise rütmiga orgaaniliselt sünkroonis. Nüüd aga said voli ka vähese liikumisega või täiesti tardunud pildid: siseruumid, omaette olevad (mõtisklevad, nukrutse-

vad, tusasklevad) inimesed. Sagenesid erootilised stseenid, mis praegu seostusid eranditult Maiuga. Maiu oli momendil Lemmo ainuke erootiliste aistingute allikas, Maiut võis ta väntsutada nii, nagu heaks arvas, too tegi kõik, mis mees soovis, tegi rõõmuga, vahel koguni joovastusega. Maiul polnud vahest küll ilus, aga siiski noor, sale ja isikupärane keha, Lemmo lasi tal igasuguseid poose võtta, vaatles, vahel isegi tõusis ja vahetas valguse langemise suunda, korrigeeris asendit, justkui võiks kohemaid kaamera surisema hakata — tegelikult aga oli kõik, mis ta teha sai, pildistada nähtu endale mällu. Ja kui sellestki midagi kasu oleks olnud.

Lemmo oli õppinud kinematograafiainstituudis operaatoriks, olnud hiljem mitme lühifilmi juures aga ühtlasi režissöör. Seni oli tundunud, et tee läheb tasapisi, kuid kindlalt ülesmäge, ehkki mingit erilist tunnustust ta veel pälvinud ei olnud (mõneti teenimatultki, ehkki operaatorile midagi konkreetset ette heita polnud, oli viimane töö, Lemmo esimene mängufilm, aia taha läinud — tegemist oli tüüpilise, ülemuste omavaheliste sahmerdamiste ja mitmekordsete ümbertegemiste tõttu surnult sündinud filmiga), kuni järsu langemiseni mõned nädalad tagasi. Vallandatuna «tööruumides ebakaines olekus viibimise eest» võis ta siin, Maiu vanaema maja kolikambris, fantaseerida missugusest röögatust filmist tahes, kinostuudiosse ta vaevalt enam kunagi pääseb. Aastapäevad tagasi jõustunud ranged seadusesätted pöörati kõige järsemalt tema vastu, muidugi polnud see juhus, aga samas ka mitte asjade vääramatu käik, sest seaduse jõustumisele järgnenud üliagar täitmisõhin oli juba mõnda aega tagasi pisitasa vaibunud. Õige mitmendat aastat järjest tundis Lemmo endal Heinrich Kesa põlastavat pilku, nende põhimõtteliselt erinevad seisukohad olid raksatanud vastamisi ka varem, kuid avalikult hakkas Kesa oma ignoreerivat suhtumist välja näitama pärast seda, kui ta oli ükskord juhtunud peale stseenile, kus Lemmo suure suuga oma sõpradele Brežnevist anekdooti rääkis (mõni aeg hiljem esitas sellesama anekdoodi raadios üks tuntud koomik, ainult et temal figureeris seal tehasedirektor Ivan Sidorov — kõik teadsid nagunii, kellest jutt); ja nüüd oli haiglas viibiva partorgi ülesandeid ajutiselt täitev Kesa kohanud trepil justsama filmivõtetelt naasnud Lemmot, pooleldi tühjaksjoodud pudel rislingit mantlitaskus, ning võttis asja täie printsiipiaalsusega üles.

Õnn, et oli olemas Maiu. Tüdruk oli talle veidi rohkem kui aasta tagasi filmipäevadel külge kleepinud, alguses polnud Lemmo tastermat hoolinud, aga kui üks hea tuttav režissöör tähistas talumajas Hagudi lähedal oma uue filmi vastuvõtmist, võeti sinna koos paari teise juhuslikult tutvutud näitsikuga ka Maiu kaasa. Neli päeva kestnud lõbutsemise järel Tallinna naastes oli Lemmo valmis Maiu peast välja viskama, nii nagu ta sõbrad unustasid oma kaaslannad (ja nood kahtlemata nemad), kuid Maiu ei lasknud Lemmot meelest, tema järjekindlus just nimelt Lemmo jahtimises tundus mõnevõrra

erandlik, ning kuna sellega kaasnes allaheitlikkus ja anduvus, hakkas Lemmo pärast seda, kui Maiu oli ta mitu korda hooletu head-aegajätmise järel ise uuesti üles otsinud, tüdrukuga mõnevõrra arvestama ja kutsus ta kevadel Pärnumaale filmivõtetele kaasa. Lemmo ei teadnud siia maani Maiust kuigi palju: ta oli õige noor, vahest mitte kahekümnenegi, jätnud mõni aeg tagasi kokakutsekooli pooleli ega tegelnud praegu vist mitte millegi tõsisemaga, sai süüa vanaema juurest ja küllap tilkus talle sealt ka taskuraha; vanaema nimele tulid Marimaal naftat puurivalt isalt rahakaardid; ehkki vanaema oli peaaegu kurt, oli ta kasvataja, ema oli juba ammu paremat elu otsides jalga lasknud. Soise pinnasega linnaserval asuvast majast ei teadnud Lemmo aga enne midagi, kui Maiu ta ühel pimedal õhtul siia tiris, hämarast trepist üles vedas ja aseme rämpsusust puhtaks tegi. Kuna just hiljaaegu, pärast pikka ja mõttetuks osutunud suheteselgitamist, oli Lemmo oma naisega lõplikult hüvasti jätnud ja vanemate poole asumine, kus ta vahepeal peavarju oli saanud, ei tulnud joomavinese peaga arvesse, oli Maiu pakutav tõesti ainus väljapääs.

Vaikus, vaikus, vaikus, tihti pikka aega ühtejärke. Naabermajal polnud veevärkigi, vahel kolistati seal kaevukettidega, harva eksis siinsele tänavale mõni auto; mõnikord oli kuulda, kui lapsed kiljudes koolist tulid. Öösiti laulsid kassid: äkitselt tundis Lemmo, et talle meeldib see väljakutsuv kila, terav veniv huilgamine, vahel nagu imiku nutt; mõnikord öösel lamades kuulas ta mõnuga — midagi lõplikult ürgset, kultuuri poolt täiesti puutumatu, igavesti kättesaamatult vaba.

Mida aastalõpu poole, seda ähvardavamalt hakkas külm ennast kuulutama. Lemmo tõstis õliradiaatori otse lamamisaseme kõrvale, kuid külma läbiõhkavad seinad hirmutasid endiselt; võis kuhjata kasuka alla veel vanu tekke, kuid öösel pärast vanaema uinumist üles hiiliv Maiu vabises tekikoorma all sellegipoollest tükk aega tagantjärele; päevaajal polnud tahtmist tõusta, tasapisi võttis maad aimus külma pöördumatusest ja see oli kõige koledam. Liiatigi et Lemmol oli hakanud tärkama õrn huvi maailma asjade vastu; ta oli tuulanud kappides, et leida huvitavamaid vanu ajakirju (seal oli kolmekümne kaheksanda aasta «Taluperenaisi» ja neljakümne üheksanda aasta «Stalinlikku Noorust» — missugune tohutu vahe sentimentaalromantiliste armastuslugude ja pateetiliste sotsiaalsete ulmade vahel, kusjuures inimesed olid sunnitud ühelt paradigmalt teisele ilma mingi kohanemisajata üle hüppama — see olnuks teema filmiks, aga kes seda teha lubab, või kui lubatakse, tuleb lõpuks välja mingi pseudopoliiitiline lurr, kooritud piim). Kas külm võtabki lõpuks võimust, kõrvetab ta siit välja ja see ongi lahendus?

Lemmole meenus tema Sanyo-raadio, mis oli lindistamise tarvis ühe semu kätte lubatud; kui ära tuua, saaks sellegi rahaks teha, veel natuke unustust, natuke ajapikendust, enne kui karmi eluga silm silma vastu asuda; ehk pehmen dab uim veidi külma üleelamist, millalgi peab

see ju ometi järele ka andma; esimest korda elus oli ta jõulud tähele panemata mööda lasknud, las läheb ka uusaasta, pole vaja pühi, maise elu tegelikkus ei vääri neid. Ta kirjutas Vello aadressi paberitükile ja saatis Maiu raadio järele. Tüdruk tuli tagasi ilma raadiota, Vello polnud seda talle usaldanud, kuid raha oli ta osanud siiski hankida: viinud mõned vanaema tagant võetud hõbedast supilusikad pandimajja — pärast, kui raadio ükskord müüdüd, võib need tagasi lunastada, vahepeal ei pane keegi nagunii tähele.

Jaanuari alguses külm aina ägenes. Pantimisest saadud raha eest toodud joodav lõppes otsa, Lemmo oli purjuspäi aledes külmetanud, kange nohu ja kõha saanud; taas tuli Vello juures seisev raadio meelde, uuesti lähetas ta Maiu, seekord kirjutas kirja kaasa, seletas oma hingelisi ja majanduslikke raskusi, lootust, et mõnesaja rubla kättesaamine võib teatud lahenduse anda. Aga Maiu naasis seegi kord tühjade kätega, õnnetuna. Ta kükitas mornilt võikastil, ei vaadanud Lemmo poolegi; Lemmo nuuskas lõrinal nina, tule soojenda mind, mul on külm, ütles ta tüdrukule. Viivitades, nagu vastu tahtmist või enesega võideldes võttis tüdruk riidest lahti — teades, et mees seda tahab, — ja puges ta külje alla, silitas õrnalt käsivart.

Ootamatult kuuldus trepikojast mitme inimese talvesaabaste raskeid tümpsivaid samme, mis ei peatunud sugugi Maiu vanaema ukse taga, vaid suundusid pööningukorruse trepist üles. Maiu tõmbus instinktiivselt Lemmo selja taha, Lemmo ise keeras vaikselt selili, kohendas tekki, et see oleks sirge ja vähem tähelepanev; voodipäitsi ja läve vahele jäi vana köögikapp, esimene silmside tulijatega oli välistatud. Uks kräuksatas harilikust järsemalt ja äkki seisis keset ruumi Vello, Richard ja Vitja, Lemmo kolleegid ja head sõbrad, Richard tema õpingukaaslane ÜRKIs, kõigil paksud talveriided seljas.

«Lemmo, oled siin või?» küsis Vello hääl valjult ja kuidagi ebalevalt.

Mehed märkasid paarikest teki all.

«Me-es, si-ina si-in ni-imoodi, ku-urat...!» hüüatas Vitja oma lohaka aktsendiga, mis tal sõpradega rääkides alati juures oli (avalikult esinedes kõneles ta peaaegu puhast eesti keelt), ja pahvatas naerma.

Lemmo ajas end teki alt välja ning lükkas ümber kaks tühja viinapudelit; mehed tammusid ringi ja uudistasid ümbrust. Viimaks ütles Richard:

«Tead, Lemmo, Tarkovski on surnud.»

«Mis sa räägid? Prantsusmaal? Millal siis?»

Lemmo polnud Tarkovskiga isiklikult kuigivõrd kokku puutunud, ehkki too üksvahe tihti Eestis käis, kuid nii nagu paljud ta sõbrad ja tuttavad, pidas temagi Tarkovskit korüfeeks ja ennastki mingil määral tema jüngriks.

«Vana aasta sees. Meie lehtedesse jõudis uudis küll alles mõni päev tagasi.»

«Noh — paras rahvavaenlasele?»

«Kujutad ette, vastupidi! Mitte ühtegi taunivat sõna! Alguses oli nekroloog vist «Sovetskaja Kulturas», nüüd «Sirbis» ka lühike nupuke. Lubati isegi filmid uuesti ekraanile lasta. Ka välismaal tehtud.»

«Ja Kesa, kuidas see mees . . .?» Suunurk kiskus põlastavalt viltu.

«Võtaks praegu kohe sulle ja hakkaks ülistuslaulu kirjutama. Oli juba kellelegi kaevelnud, et missuguse inimese me küll kaotanud oleme . . .»

«Kui enne juhtus ühes ettekandes Tarkovski nimi sees olema, siis käis ja seletas, mis te selle andetu tuulenuusutajaga tegelete, süvenege parem neisse, kes on nõukogude filmikunsti tõelise panuse andnud . . .»

«Muide, Lemmo, me tulime tegelikult teise asja pärast ka,» ütles Vello. «Me oleme vahepeal mitmete ülemuste uksi kulutanud, Leila õhutas meid ka tagant, ja lõpuks lubati, et sind võetakse tagasi. Käskkirja tühistada ei saa, sa olid — *de facto* — tõepoolest väheke joonud, aga sind lubati võtta kas või homsest päevast uuesti operaatorina palgale.»

«Või nii,» ümises Lemmo, «et märtrirüü võib siis varna riputada . . . Või nii . . . Ma olin juba päris harjunud selle mõttega, et olen nüüd filmi orjamisest päris prii. Aga võttis see küll . . . Nii et tuleb jälle hakata voolama meie tuntud kitsenduste ja karidega voolusängis . . . Tarkovski on küll lubatud — surnud indiaanlane on hea indiaanlane —, aga kas meil ka midagi muutunud on? Ikka tuleb ära kuulata, mida mõtleb seltsimees Kesa ja mida mõtleb seltsimees see-ja-teine. Mulle näiteks meeldib naine» — ta tõmbas paljana teki all kükitanud ja tähelepanelikult meeste juttu pealt kuulanud Maiul järsult katte ümbert ära, tüdruk ei ehmatanudki eriti, ainult vabistas end külma pärast ja asus ruttu riideid otsima —, «aga kes mulle seda lubab? Lootusetu.»

«Tavai, hakkame minema,» ütles Vello. «Sa, Lemmo, tule kohe kaasa, muidu kukud edasi jooma.»

«Ega ma ometi ei pea oma vana naise juurde tagasi minema — te olete nüüd minu käskijad?» säilitas teine juhtunusse iroonilise suhtumise.

«Naistega aja aga ise korda. Kombluspolitsei volitusi meil pole,» kuulutas Vello.

Lemmo tuikus veidi — pigem pikast lamamisest kui alkoholi-joobest —, otsis üles oma püksid, tõmbas kortsus särki peale kampsuni, talvejopi otsa, suusamütsi pähe.

«Läki siis,» ütles ta.

«Oota mind ka,» hüüdis Maiu, kes istus aseme peal ja toppis end kiiruga riidesse. Mõned mehed astusid juba trepist alla.

«Sina? Kuhu sina siis tuled? Ei, ei, kuule, sina jääd küll siia. Sinuga oli tore, aga nüüd on midagi muud ees. Sa ei mõtle ju ometi, et saad mul kogu aeg sabas sörkida. Nägemist, ehk kohtume veel! Raha hõbelusikate väljaostmiseks annan sulle ära, selle pärast ole mureta!»

Vello lahkus viimasena, enne Lemmot.

«Missas' plikaga nii?» küsis ta üle öla.

«Kõigiga ei jõua,» pigistas teine. «Nüüd ma vajan üksindust. Meditatsiooni. Pean operaatorikutsesse uuesti sisse elama. Ma loodan, et Leila rõõmustab, kui ma tagasi olen.»

Trepist laskudes mõtles Lemmo naudinguga Leila omapärasest ilust. Studio sekretariaadis töötav Leila oli abielus ja tal oli laps, aga vahel vajas ta Lemmo pikantseid lõbustusi. Leilas oli midagi üliklikku, kõrgemat klassi, koos vallandamisega teadis Lemmo, et ta on kaotanud ka Leila; nüüd, kus ta oma kohale taastatakse, võivad nende salajased suhted taas jätkuda.

PEEP ILMET

Tõmblus

Päev oli hele, laulva taevalaega
all maa peal jõin
hullpika suvepäevatäie aega
ma surnuks lõin

nyyd hämaruses varje jookseb võidu
ei tule und
kes äraneetutele sisse paneks sõidu
et verivõikad säärikud
ei tallaks talvel lund.

Toimuv

Tõmbetuul lohistab pilvede hangi
vānutab tuhmuvaiks taeva
viiskymmend tugevatiivalist vangi
tihttuules pääseteed kaevab

suur sund veab võõrsile hingedest linti
hääbuvad kruuksed ja piiksed
taevasse paiskub kui pimedat tinti
öö jõuab — sõnad on liigsed.

Toimuv II

Kuldse sygise hele vihm
kirkastab eredaks ruske.
Hingeke hell.
Tasapsi ligineb hingedeae
täis igivalusaid tuske.
Kella lööb lell.
Kyllap saab õhkõrn see viimane säng
helinaist kuhjunud kalmus.
Kellele kyll?
Jällegi kellegi kylmkangest käest
maasylle antakse almus.
Lillepild yll.

TÕNU ÕNNEPALU

*

Tuul tõustes särades
Su nägu puudutas
Tuul tõustes särades
Su nägu

Mets tume tuule käes
siis hingas liigutas
Mets tume tuule käes
siis hingas

Ja puude ladvad need
said sõrmiks tuulele
Ja puude ladvad need
said sõrmiks

Neil sõrmil kergeil nüüd
tuul pilvi sõrmitseb
Neil sõrmil kergeil nüüd
tuul pilvi

Ja pilvist kumavad
nii vaiksed üminad
Ja pilvist kumavad
nii vaiksed

Kui taevad peatuvad
Su nägu kullates
Kui taevad peatuvad
Su nägu

*

Merest tõuseb aur — punane — päikese ette
et varjata ta aeglast vajumist
läbi noore jää katkevate sildade
mis ühinevad kahinal ta järel
kui ta edasi rändab seal — päike —
läbi pimedate sügavikkude
veelgi pimedamatesse sügavikkudesse
kus hingab olematus
kus helgib alles sündimata aeg
nagu tähed päeval kaevu põhjas
aga päike — valgus — libiseb seal
läbi uute ja uute riikide
läbi uute muutuvate kuude
läbi pöörduvate ja rändavate planeetide
läbi korduste korduste
mille südamikuks ta on
pimestus pimestusest
valu valust
algus algusest

*

Kus iial on elanud sõna
kuhu ta aset on teinud
kuhu on pununud pesa see lind:
rahutus, ta ei püsi
nisupõllus kuldses lainetuses
mida läigitab lõunaaeg
ta põgeneb, värelev, õhku
püsitu punkt
liikumatul allarippuvatesse valgusekardina-
tatesse
takerdunud tolmu kübe
ainus elav kübe selles leiges tulevihmas
mida aina kallab päev - - -

Kus iial on elanud sõna
kust ta on tõusnud ja kadunud
õhkude kadumatusse tulle
seal on see paik
mida rohu seest otsivad hommikud
seal on see paik
kus lõheneb päevade kaljupind
ja välja voolab allikas
mille kaldal nutab öö
kõiki oma lapsi

*

Märkamatul kasvab lagedus
Jaanuari lõpupoole mureneb armastus pilgust
nagu krohv keldrilaest

Maa külmub ja puud oigavad öösiti
kui ta nende juuri pigistab

Taevas pole mingeid märke
õhtul ei suuda sa kuidagi meenutada
missugune ta oli päeval
või kas teda üldse oli
need paar tihast ei tähenda veel midagi
lageduse vastu tähendused ei aita
ta on lõplik enne lõppu
nagu langev karbikaas enne kinniplatsatamist

Viisid üksinduse mereranda jalutama
sealt sai ta vähemalt nohu

Aga lagedust ta täis ei nuuska
seda jätkub ja tuleb rohkem juurde
kui üks paljal õuel tuule käes tiirlev leht
jõuab välja lõigata ja kokku kägardada

Seaduspäraselt saabub öö
lahkesti pakutav võimalus vahtida lage
lage

*

Sa ei mäleta midagi päev
kui sa tõused ja äratad mere
ja kuuskede latvadele
küünitad valguse krooni

Sest uus on kõik mis su sees
saab piirjoone piirjoone järel
ja otsekuu tornikell sääl
on paljaste nõlvade kajad

Nõnda kerkib su riik
ja tõuseb taevasse koda
mille all hingab tuul
ja maa poole kummardub rohi

Aga viimati kivide peale
ja vaeste liivade üle
variseb purpur ja kuld
su õhtust su kaduvast hõlmast

Ja siis sa mäletad päev
mis oli ja seda mis tuleb
aga enne kui ütelda jõuad
vari su endasse suleb

CARL REEN

LÜÜME KIVI

1

RUUMILISES,
täiesti iseendana olevas
värvimatus õhus

Kardinad varjavad avatud akent.
Läbi villase kanga
veiklevad pisikesed, ettepoole
voolavad tähed.
Käed libisevad üle
joonteks koolduvate helveste.
Udukarvad,
lumivalged udukarvakesed.

Rinnakumerused.

TUISUS, OKS OKSTES,
siin, taga, teispool, liikumises
— puu, mida toast sai puudutada —
poolpõiki ili haardunud, unetunud
hää! hõõrdumishetkel

Nagu häbenev käsi
surub end vastu elavat, magavat,
kardinaks tulde
kangastuvat ihu.

2

VALGED RIIDED ÕITSEVAD.
Kirjutusmasina tähed talveunes kärbestena,
hingeaur ja heleda värvi tükikesed
kleepuvad lõimisse.
Sina läksid paplitele, sina läksid pärnadele,
valged riided õitsevad ja silmad
on silmili.

Laugude avari läige, kõikenägev müür,
kasvab toast teele,
nagu polekski ükskõik, mis kaldal olen,
kui kogu meri särab
urbse jääna.

AKENDEL,
valguse luukidega kaetuil,
lüümusse raamituil,
üha uuesti valan oma silmi klaasi

tagasivõtmata, tagasivõtmatu pilgu
libisevaks teravuseks.

3
SOOL KLAASIS JA AKNASSE TOPITUD VILL,
riide muigav-muretsev,
teeäärilt kummuv kahin —
kõik on õhus ja magab.

Magab hää!, mida nii harva,
aga ometi just täna on näha
valge võbeleva niidina
õhu sügavates õmblustes.
Just täna nõtkeima kiireheit,
selgeima värv.

Magab hommik lahkuvais peegleis
avatuks uinunud suul.

Sisyphos,

Istu.

Tule oma ilmumeid ülearu ilmestamata
mu kõrvale ja istu.

Kõnelemiseni.

Püüdmata üksinda üheks saada
võtame tule üles ja vaatame häälesädelust
mõnelt ümaralt müüdilt. Näiteks Sinust.
Täksime sellesse õnara ja paneme käed taha,
veeretame mööda vaimlemismäge,
üles ja edasi, alla ja tagasi. Vaatame,
kas ta kipub poleeruma nagu kristall, hulknurkne peegel,
või saab tast kenakesti liiva, vääristuhka
noorele sillale viia — hoolitsetud sõrmetäite kaupa.
Vanahärra, Sa ei läbe?!

Tahad närviliste sammudega värvida
mu toa piiratud mõõtmeid?

Püsija pilk on pikem.

Ma ei karda oma prillpuu pärast,
ei tuleta meelde Su noorusaega, kui see ei meenunud Camus'legi.
Üsna siiralt, arvestamata juhuslikkuse tundmatust Sulle,
tõmbavad mu silmad Su läänepoolse sigarina

vastu parketti põlema — edasi ja tagasi —,
ning ulatavad suule.

Sisyphos, ma suudan Sind üksnes ohvrisuitsuna nautida:
tõmmata kopsudesse ja lasta pahinal välja.

Mul pole kahju Su antiikse tooniga pariislikust kuuest,
mis hõõgudes levitab lõhnastet vaevade hõngu,
Su grafiitlikust südamikust, mis säriseb hirmust
tähelepanematuks saada. Su haihtumise valgel
paljastavad mu kahtlused rõõmsalt end
teadmata-kuhu minekuks.

Kuni hingan surevat udu.

BERTOLT BRECHT

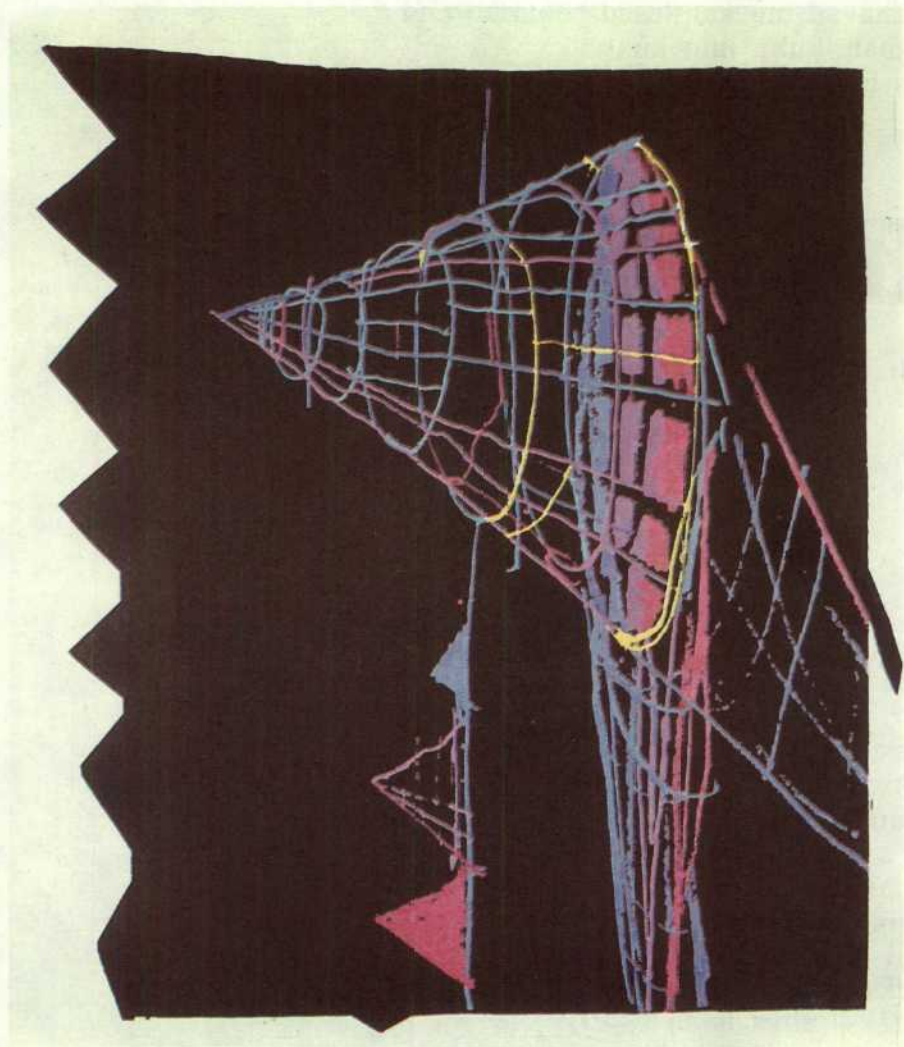
Die Lösung

Nach dem Aufstand des 17. Juni
Ließ der Sekretär des Schriftstellerverbands
In der Stalinallee Flugblätter verteilen
Auf denen zu lesen war, daß das Volk
Das Vertrauen der Regierung verscherzt habe
Und es nur durch verdoppelte Arbeit
Zurückerobern könne. Wäre es da
Nicht doch einfacher, die Regierung
Löste das Volk auf und
Wählte ein anderes?

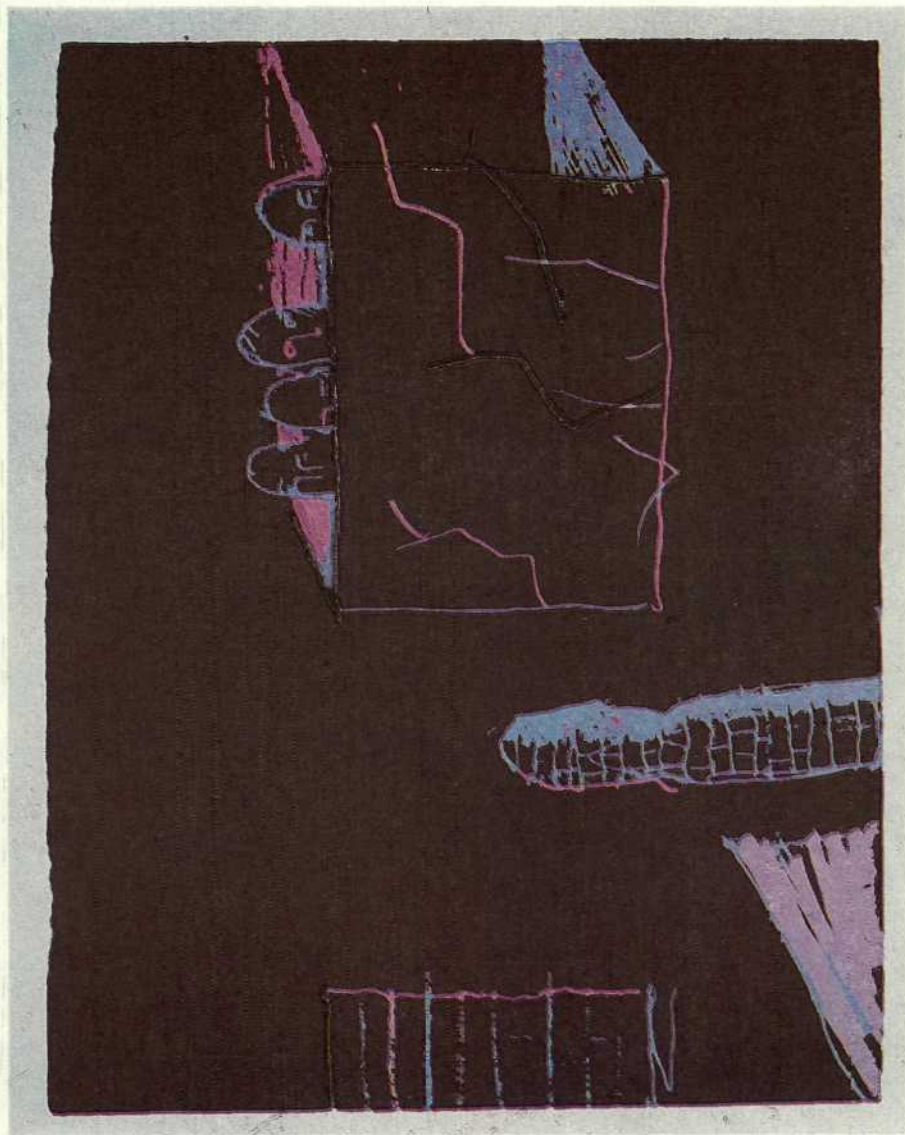
Lahendus

Saksa keelest tõlkinud Mati Sirkel

Pärast 17. juuni ülestõusu
Laskis Kirjanike Liidu sekretär
Stalini alleel lendlehti jagada,
Kus seisis lugeda, et rahvas
On minetanud valitsuse usalduse
Ja võib selle ainult topeltrohkem
Tööd tehes tagasi võita. Kas
Poleks siis lihtsam, kui valitsus
Saadaks rahva laiali
Ja valiks uue?

Anu Juurak. «Koonus». Serigraafia, segatehnika. 1988.

Anu Juurak. «Suur etendus». Serigraafia, segatehnika. 1988.

An die Frauen

Bürste den Rock
Bürste ihn zweimal!
Wenn du ihn gebürstet hast
Ist er ein sauberer Lumpen.

Koche mit Sorgfalt
Scheue keine Mühe!
Wenn der Pfennig fehlt
Ist die Suppe nur Wasser.

Arbeite, arbeite mehr!
Spare, teile besser ein!
Rechne, rechne genauer!
Wenn der Pfennig fehlt
Kannst du nichts machen.
Was immer du tust
Es wird nicht genügen.
Deine Lage ist schlecht
Sie wird schlechter.
So geht es nicht weiter
Aber was ist der Ausweg?

Wie die Krähe, die ihr Junges
Nicht mehr zu füttern vermag
Machtlos gegen den winterlichen Schneesturm
Keinen Ausweg mehr sieht und jammert:
Siehst du auch keinen Ausweg
Und jammerst.
Was immer du tust
Es wird nicht genügen.
Deine Lage ist schlecht
Sie wird schlechter.
So geht es nicht weiter
Aber was ist der Ausweg?

Fruchtlos arbeitet ihr und scheut die Mühe nicht
Zu ersetzen das Uersetzbare
Und einzuholen das Nichteinzuholende.
Wenn der Pfennig fehlt, ist keine Arbeit genug.
Über das Fleisch, das euch in der Küche fehlt
Wird nicht in der Küche entschieden.
Was immer ihr tut
Es wird nicht genügen.
Eure Lage ist schlecht
Sie wird schlechter.
So geht es nicht weiter
Aber was ist der Ausweg?

Naistele

Saksa keelest tõlkinud Aadu Hurt

Harja seelikut
Harja teda kaks korda!
Pärast harjamist
See kalts on puhas.

Keeda hoolega
Ära säästa vaeva!
Kui penn jääb puudu
On supp paljas vesi.

Pinguta, pinguta rohkem!
Säästa, jaota paremini!
Arvuta, arvuta täpsemalt!
Kui penn jääb puudu
Ei aita miski.

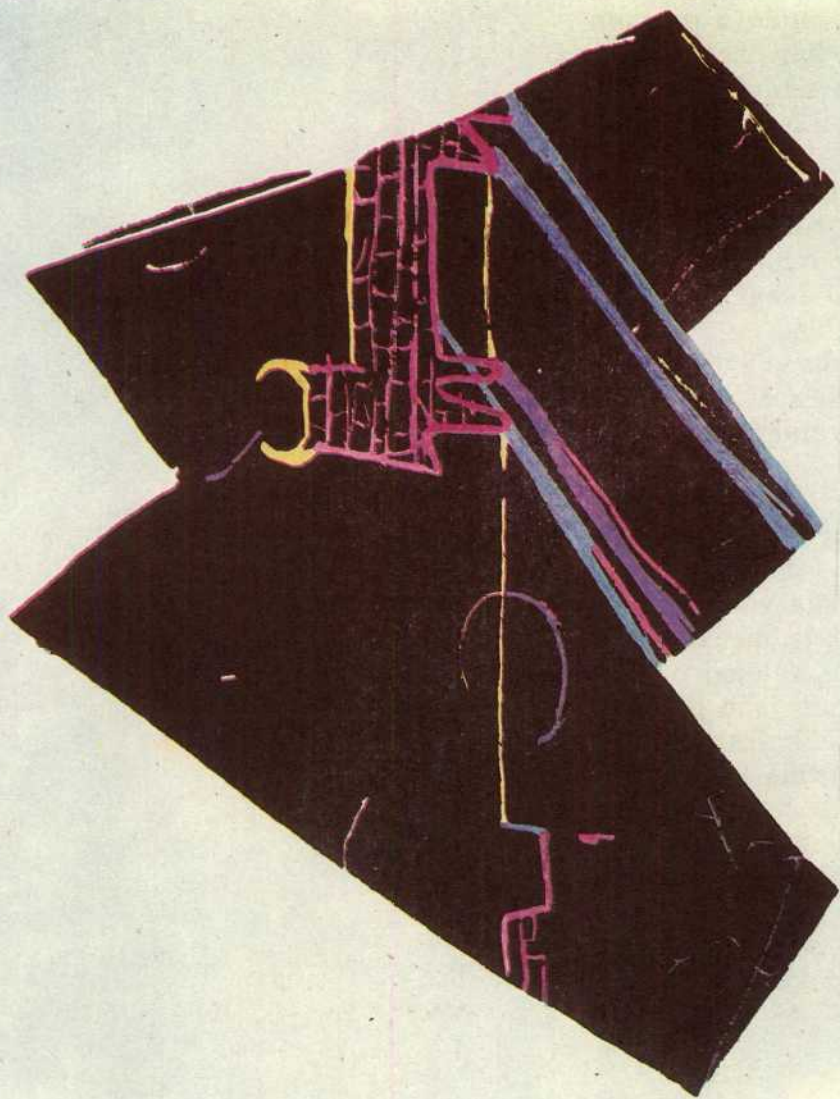
Mida sa ka ei teeks
Sellest ei piisa.
Su olukord on halb
Ta halveneb.
Nii see ei või kesta
Aga kus on väljapääs?

Nagu lumetormi vastu jõuetu vares
Kes ei suuda enam toita oma poega
Ei näe mingit väljapääsu ja kaebleb:
Ei näe sinagi mingit väljapääsu
Ja kaebled.

Mida sa ka ei teeks
Sellest ei piisa.
Su olukord on halb
Ta halveneb.
Nii see ei või kesta
Aga kus on väljapääs?

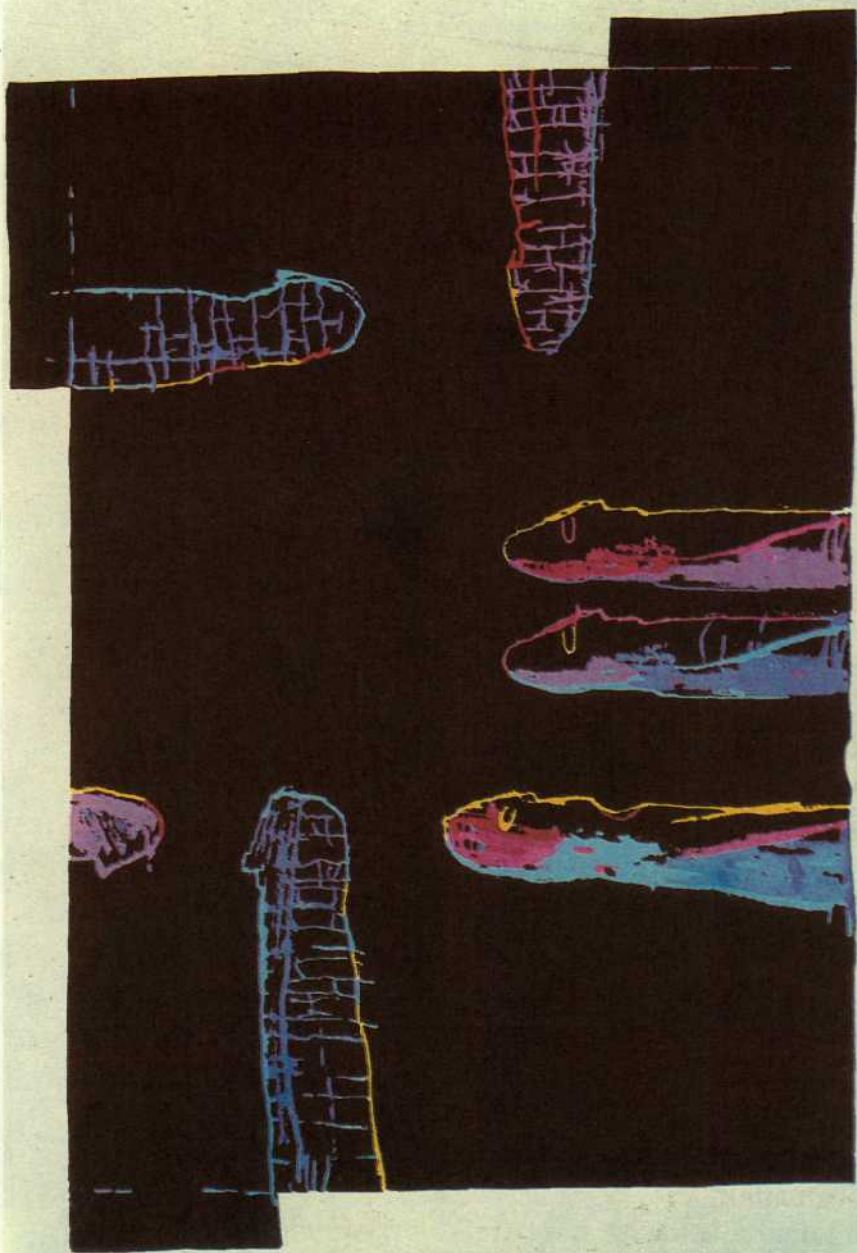
Säästmata vaeva te pingutate tagajärjetult
Et maksta tagasi võlgu
Ja tulla kuidagi ots otsaga kokku.
Kui penn jääb puudu, pole mingi pingutus piisav.
Teie köökides puuduva liha üle
Ei otsustata köökides.

Mida te ka ei teeks
Sellest ei piisa.
Teie olukord on halb
Ta halveneb.
Nii see ei või kesta
Aga kus on väljapääs?

Anu Juurak. «Härg». Serigraafia, segatehnika. 1988.

Anu Juurak. «Ringkääk». Serigraafia, segatehnika. 1988.

Über die Bezeichnung Emigranten

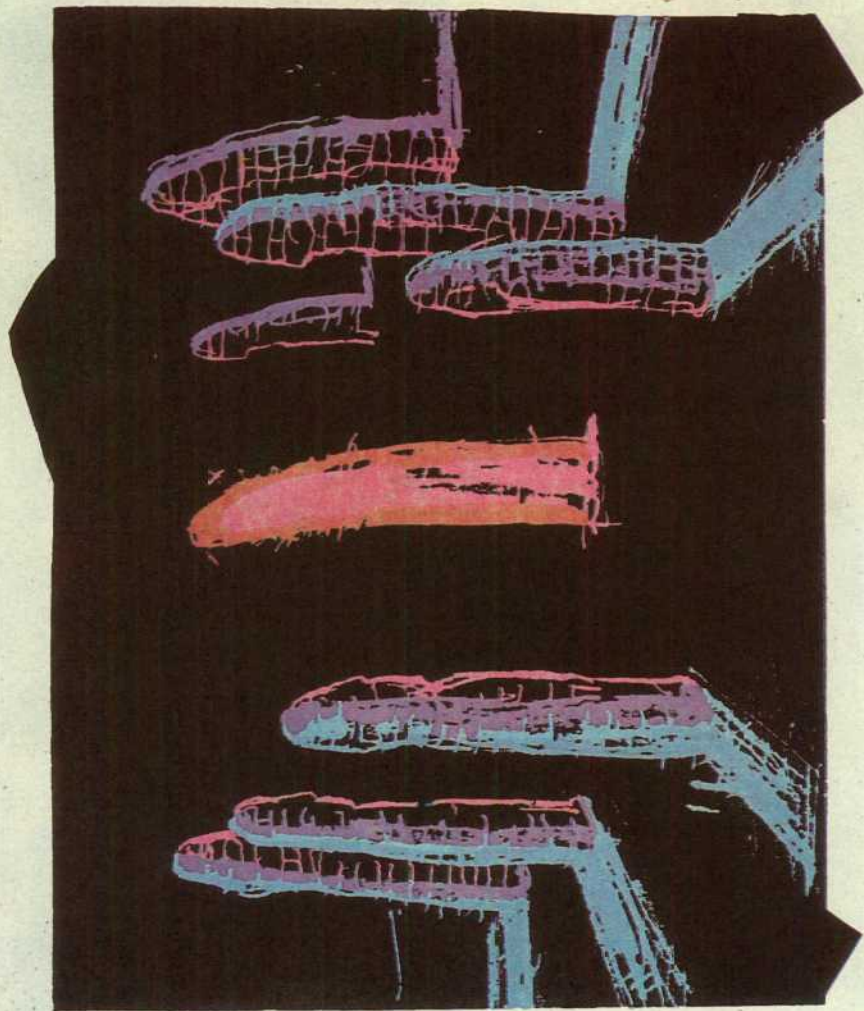
Immer fand ich den Namen falsch, den man uns gab:
Emigranten.
Das heißt doch Auswanderer. Aber wir
Wanderten doch nicht aus, nach freiem Entschluß
Wählend ein anderes Land. Wanderten wir doch auch
nicht
Ein in ein Land, dort zu bleiben, womöglich für immer.
Sondern wir flohen. Vertriebene sind wir, Verbannte.
Und kein Heim, ein Exil soll das Land sein, das uns
aufnahm.
Unruhig sitzen wir so, möglichst nahe den Grenzen
Wartend des Tags der Rückkehr, jede kleinste Veränderung
Jenseits der Grenze beobachtend, jeden Ankömmling
Eifrig befragend, nichts vergessend und nichts aufgebend
Und auch verzeihend nichts, was geschah, nichts
verzeihend.
Ach, die Stille der Stunde täuscht uns nicht! Wir
hören die Schreie
Aus ihren Lagern bis hierher. Sind wir doch selber
Fast wie Gerüchte von Untaten, die da entkamen
Über die Grenzen. Jeder von uns
Der mit zerrissenen Schuhn durch die Menge geht
Zeugt von der Schande, die jetzt unser Land befleckt.
Aber keiner von uns
Wird hier bleiben. Das letzte Wort
Ist noch nicht gesprochen.

Emigrandid

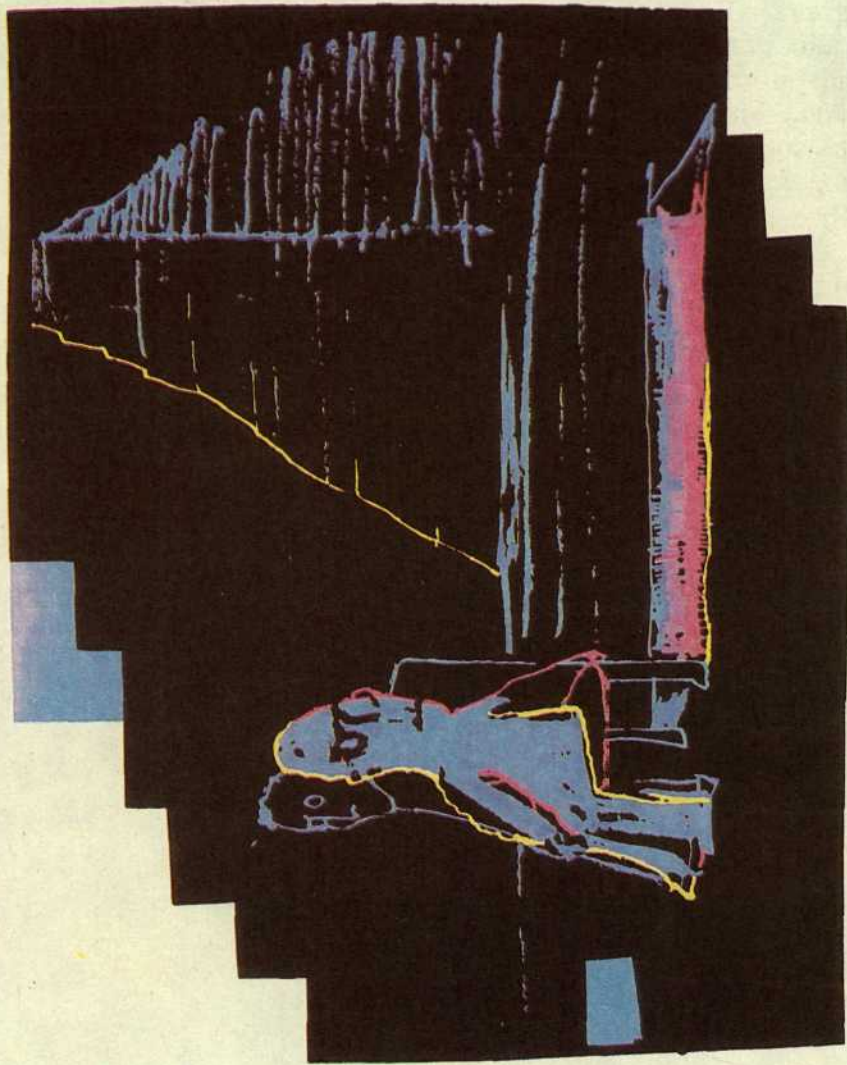
Ma ei pidanud õigeks, et meid nimetati emigrantideks.
See sõna tähendab ju väljarändajat. Kuid me
Ei rännanud välja vabal tahtel. Ja me ei rännanud
sisse
Teise riiki, et jääda sinna, võimaluse korral
alaliseks.
Me oleme põgenikud. Meid pagendati, ulustati.
Ja meid vastu võtnud riik pole meile kodu, vaid
turbepaik.
Viibides võimalikult lähedal riigipiirile me ootame
Kärsitult päeva, mil võime naasta, jälgime
Vähimatki muudatust raja taga, usutleme õhinal
Iga tulnukat, me ei unusta midagi ega kaota lootust
Ja me ei andesta toimunut.
Praegune vaikus ei saa meid eksitada! Me
Kuuleme karjeid laagritest. Oleme ju peaaegu nagu
Üle piiri pääsenud kuuldused roimadest.
Igaüks meist, kes kõnnib katkistes kingades
läbi rahvahulga
Jutustab inimestele häbist, mis rüvetab praegu me maad.
Kuid ükski meist
Ei jää siia. Viimast sõna
Pole veel lausunud.

An die Gleichgeschalteten

Um sein Brot nicht zu verlieren
In den Zeiten zunehmender Unterdrückung
Beschließt mancher, die Wahrheit
Über die Verbrechen des Regimes bei der Aufrecht-
erhaltung der Ausbeutung
Nicht mehr zu sagen, aber
Auch die Lügen des Regimes nicht zu verbreiten, also
Zwar nichts zu enthüllen, aber
Auch nichts zu beschönigen. Der so Vorgehende
Scheint nur von neuem zu bekräftigen, daß er
entschlossen ist
Auch in den Zeiten zunehmender Unterdrückung
Sein Gesicht nicht zu verlieren, aber in Wirklichkeit
Ist er doch nur entschlossen
Sein Brot nicht zu verlieren. Ja, dieser sein Entschluß
Keine Unwahrheit zu sagen, dient ihm dazu, von nun an
Die Wahrheit zu verschweigen. Das kann freilich
Nur eine kleine Zeit durchgeführt werden. Aber auch
zu dieser Zeit
Während sie noch einhergehen in den Ämtern und
Redaktionen
In den Laboratorien und auf den Fabrikhöfen als Leute
Aus deren Mund keine Unwahrheit kommt
Beginnt schon ihre Schädlichkeit. Wer mit keiner
Wimper zuckt
Bein Anblick blutiger Verbrechen, verleiht ihnen
nämlich
Den Anschein des Natürlichen. Es bezeichnet
Die furchtbare Untat als etwas so Unauffälliges wie
Regen
Auch so unhinderbar wie Regen.
So unterstützt er schon durch sein Schweigen
Die Verbrecher, aber bald
Wird er bemerken, daß er, um sein Brot nicht zu
verlieren
Nicht nur die Wahrheit verschweigen, sondern
Die Lüge sagen muß. Nicht ungnädig
Nehmen die Unterdrücker ihn auf, der da bereit ist
Sein Brot nicht zu verlieren.
Er geht nicht einher wie ein Bestochener
Da man ihm ja nichts gegeben, sondern
Nur nichts genommen hat.
Wenn der Lobredner
Aufstehend vom Tisch der Machthaber sein Maul
aufreißt
Und man zwischen seinen Zähnen
Die Reste der Mahlzeit sieht, hört man
Seine Lobrede mit Zweifeln an.
Aber die Lobrede dessen
Der gestern noch geschmäht hat und zum Siegesmahl
nicht geladen war
Ist mehr wert, Er
Ist doch der Freund der Unterdrückten. Sie kennen ihn.
Was er sagt, das ist
Und was er nicht sagt, ist nicht.
Und nun sagt er, es ist
Keine Unterdrückung.
Am besten schießt der Mörder
Den Bruder des Ermordeten
Den er gekauft hat, zu bestätigen
Daß ihm den Bruder
Ein Dachziegel erschlagen hat. Die einfache Lüge
freilich
Hilft ihm, der sein Brot nicht verlieren will
Auch nicht lange weiter. Da gibt es zu viele
Seiner Art. Schnell
Gerät er in den unerbittlichen Wettkampf aller derer
Die ihr Brot nicht verlieren wollen: es genügt nicht
mehr der Wille zu lügen.
Das Können ist nötig und die Leidenschaft wird verlangt.
Der Wunsch, das Brot nicht zu verlieren, mischt sich
Mit dem Wunsch, durch besondere Kunst dem
ungereimtesten Gewäsch
Einen Sinn zu verleihen, das Unsagbare
Dennoch zu sagen.
Dazu kommt, daß er den Unterdrückern
Mehr Lob herbeisclappen muß als jeder andere, denn er

Anu Juurak. «Valgusallikas». Serigraafia, segatehnika. 1988.

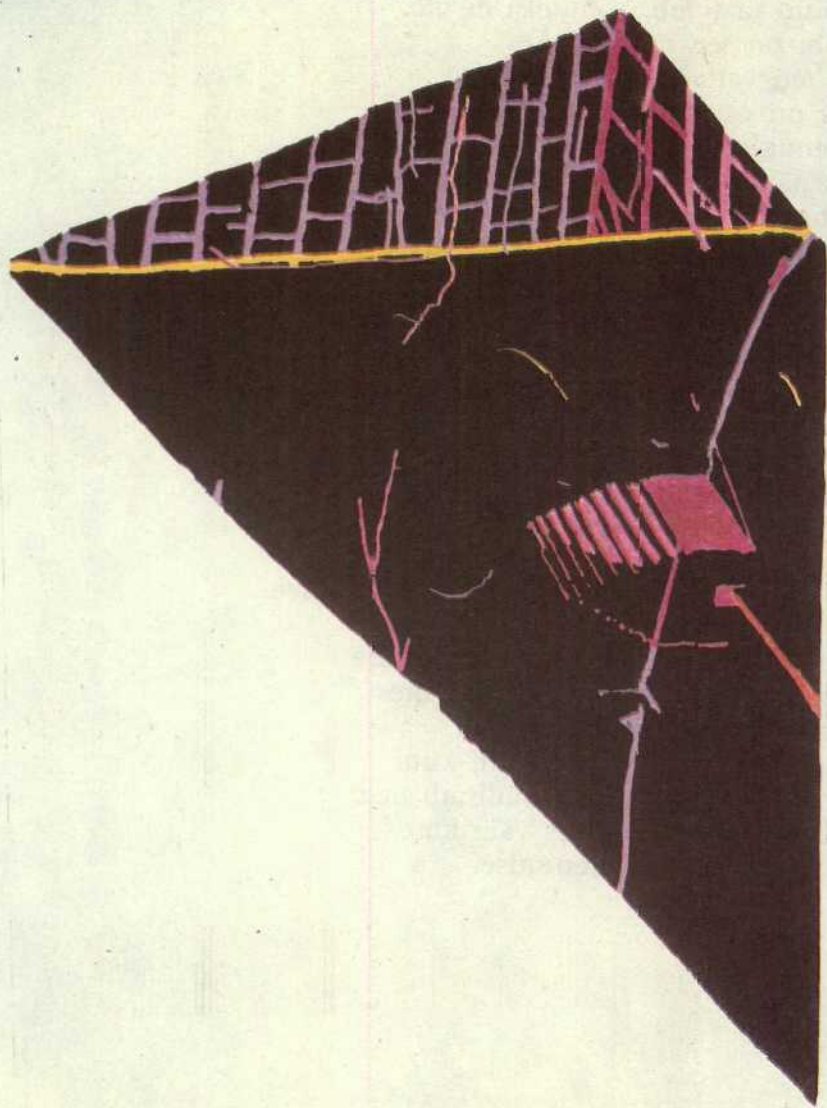
Anu Juurak. «Kahekesi öösel». Serigraafia, segatehnika. 1988.

Steht unter dem Verdacht, früher einmal
Die Unterdrückung beleidigt zu haben. So
Werden die Kenner der Wahrheit die wildesten Lügner.
Und das alles geht nur
Bis einer daherkommt und sie doch überführt
Früherer Ehrlichkeit, einstigen Anstands, und dann
Verlieren sie ihr Brot.

Tasalülitatutele

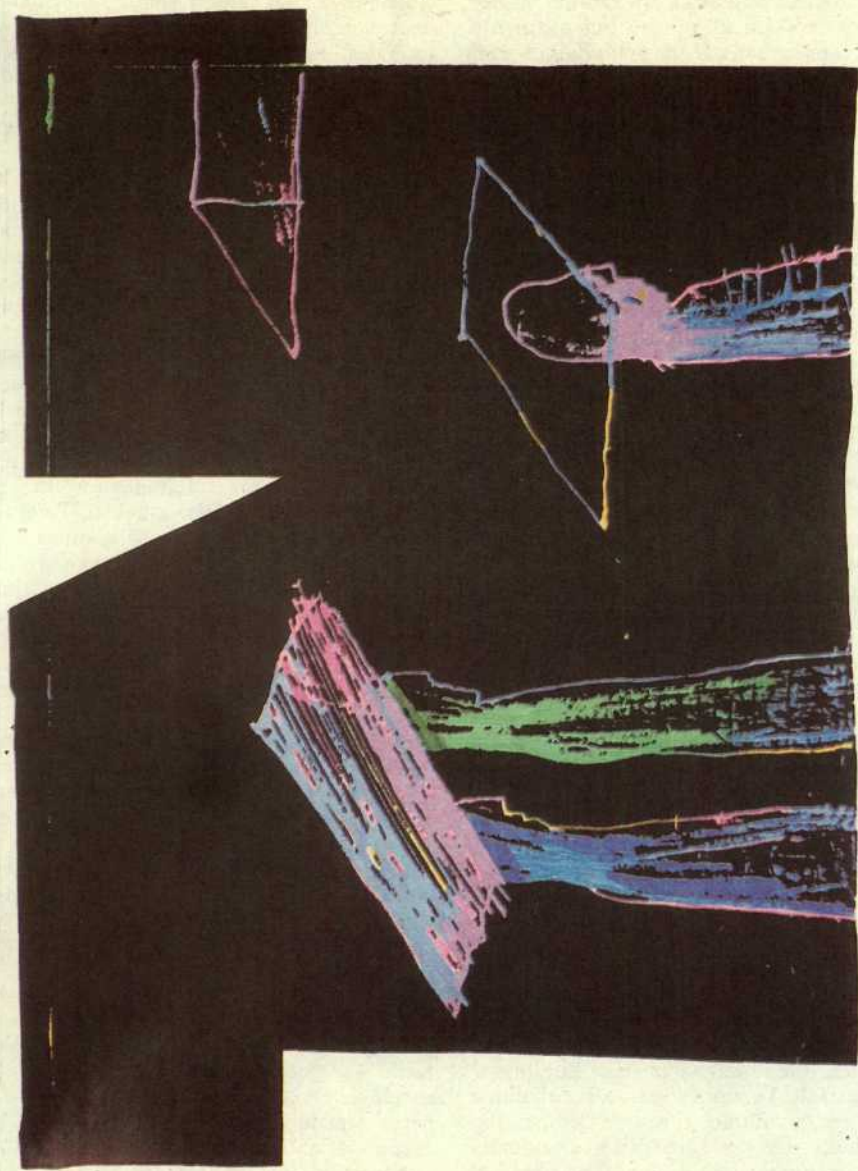
Et kasvava rõhumise aegadel
Mitte kaotada teenistust
Otsustab mõni, et ta ei ütle enam tõtt roimade
kohta, mida
Valitsus sooritab kurnamise säilitamiseks, ent
Ei levita ka valitsuse valesid, seega
Ta küll ei paljastaks midagi, kuid
Ka ei ilustaks midagi. Ta näikse taas
kinnitavat, et
On otsustanud mitte kaotada lugupidamist
Ka kasvava rõhumise aegadel, ent tegelikult
Ta on otsustanud vaid
Mitte kaotada teenistust. Jah, oma otsust
Mitte valetada ta kasutab siitpeale
Tõe mahavaikimiseks. Mõistagi see pole
Teostatav pikema aja jooksul. Kuid juba
sellalgi
Kui nad veel käivad kontorites ja toimetustes
Laboratooriumides ja tehastes nagu inimesed
Kes ei valeta kunagi, nad muutuvad kahjulikuks.
Kes ei pilguta silmagi, nähes veriseid roimi
Teeb nimelt näo, nagu nad oleksid midagi
loomulikku.
Seeläbi muutuvad jubedad veretööd tema jaoks
Niisama tavaliseks nagu vihm
Niisama vähe häirivaks nagu vihm.
Nõnda ta toetab roimareid juba vaikimisega, ent
Varsti ta märkab, et kui ta ei taha kaotada
teenistust
Peab ka valetama, sest tõe mahavaikimisest
ei piisa.
Teda, kes on valmis mitte kaotama teenistust,
Võtavad rõhujad vastu lahkelt.
Ta ei lähe nende juurde nagu pistisevõtja
Sest talle pole ju midagi antud, talt
Pole vaid midagi võetud.
Kui kiidukõneleja
Võimumeeste lauast tõustes avab oma suu, nii et
Paljastuvad söömaaja jäänused ta hammaste vahel

Kuulatakse ta kiidukõnet kaheldes.
Aga palju väärtuslikum on selle kiidukõne, kes
Eile kuulus veel vaenlaste leeri
Ja polnud kutsutud võidupeole.
Ta on ju rõhutute sõber. Need tunnevad teda.
See, mis ta ütleb, on
Ja seda, mida ta ei ütle, pole.
Ning nüüd ta ütleb, rõhumist ei ole.
Kavalaim on see mõrvar, kes
Saadab mõrvatu venna
Kelle ta on ostnud ära, kinnitama
Et ta vennale
Kukkus pähe katusekivi. Mõistagi ei aita
Ka lihtne valetamine seda, kes
Ei taha kaotada teenistust, pikemat aega.
Temataolisi on liiga palju. Peatselt
Ta satub armutusse võistluse, milles
osalevad kõik
Kes ei taha kaotada teenistust: enam ei piisa
valetamisvalmidusest.
Vajalik on oskus ja nõutakse kirglikkust.
Soov mitte kaotada teenistust seguneb sooviga
Esitada oskuslikult mõttetusi mõttekatena
Kuigi see pole õige.
Pealegi ta peab kiitma rõhujaid palju rohkem
kui teised, sest
Teda kahtlustatakse kunagises rõhumise
Vastustamises. Nii saavad tötundjatest
Kõige ohjeldamatumad valetajad.
Ning kõik see kestab vaid seni, kuni
Ükskord tuleb keegi, kes süüdistab neid
Kunagises aususes, endises väarikuses
Ja siis nad kaotavad teenistuse.

Anu Juurak. «Kolmnurk». Serigraafia, segatehnika. 1988.

Anu Juurak. «Minek». Serigraafia, segatehnika. 1988.

VAPPU VABAR

ANU JUURAKU GRAAFIKAST

Tänast kunsti ei inspireeri vormiuuendused. Installatsioonikatsetusedki on kantud mõttemängudest rohkem kujutluste kui aistingute pinnal. Noor graafika on omandanud küll vahetute eelsammujate esteetilise meele, kuid orienteerub siiski eeskätt kujundi sisulisele, tihti emotsionaalse laenguga mitmetähenduslikkusele. A. Juuraku, E. Kase, I. Kudisiimu, R. Laanemäe, E. Marguste, T. Reinsalu jt loomingust saab rääkida seoses lääne postmodernismis aktuaalseks saanud mütoloogilise suunaga, kuid mitte niivõrd selles ette-tulevate kangelaste silmanähtava päritolu kui nende mõttelise kuulumise tõttu teise maailma, millel ei ole meid ümbritsevaga olemuslikult midagi ühist. Vaataja jaoks esineb see mütoloogilist tüüpi tervikuna, mis on paljude oma arengu algastmel olevate rahvaste maailmaseletustes täiuslik süsteem. Hea ja kuri esinevad siin teineteist tasakaalustavate jõududena. Niisugust korratust, milles kõigel on oma koht, võib nimetada hierarhiaks, ainult mitte meile harjumuspärase hüvesid jaotava redeli mõttes. Esiteks valitsevad siin hoopis teistsugused väärtuskriteeriumid kui need, mis praegu üldiselt maksavad, ja teiseks pole selles hierarhias kohta võitlusel ühetaoliste vahel, järelikult ka tõusul või allakäigul. *Ego'*dena võivad mõnikord käituda vaid jumalad; inimesed täidavad oma kohust. Sarnasuse juures, mis puudutab eeskätt inimese kohta selles süsteemis, on tänastes mütoloogilist laadi nägemustes siiski üks oluline erinevus kõigist varasematest: nood olid välja kasvanud looduslikust harmooniast ja sellega igal tasandil läbi põimunud, praegu aga on seos looduskeskkonnaga kadunud, õigemini pole seda juba algusest peale olnud. Keskendunud tegelased askeldavad samahästi kui vaakumis. Vajadus harmoonia järele ümbritsevaga, valmisolek selles oma koht sisse võtta näib muutuvat esmajärguliseks nende olude täpsustamise kõrval, milles see tasakaalustatus kujuteldav võiks olla. Jah, ka emotsioonide sammumine mõistuse ees on mütoloogilisusele iseloomulik. Võib-olla on sellest endale õieti aru andmata lastud esile tungida ühel või teisel põhjusel tugevnenud, väga inimlikul, aga siiski veel konkretiseerimata enesesäilitusinstinktil. Teadmatusest, missugustes tingimustes seda vaja võiks minna, tühjad taustad.

Ka Anu Juuraku maailmanägemuse õnnelikum omadus on vabanemine illusioonist, et inimene on kõikvõimas: looduse valitseja,

helge tuleviku ülesehitaja, looja. See on suur vabanemine, mis annab võime näha ümbritsevat suhteliselt tõelähedasemates proportsioonides. 1909. aastal maalis Kristjan Raud pildi «Inimene ja õõ», andes edasi ülendust, mida võib tunda tähistava al seistes. Siit edasi minnes avaneb üks võimalusi süveneda Anu Juuraku graafilisse loomingusse.

Selles on kunstiliselt palju huvitavat. Kõigepealt musta fooni kasutamine. Too mõjub vastandlikult neutraalsele ja igast pisimastki märgist taanduvale valgele. Joonistamine mustal on julgustükk ja peale enese kuuldavaks hüüdmist algab võimaluste otsimine selle sügavuses. Must võib hõlmata kõike: materjali, ruumi, vaimu. Näib, et selle mõjukast tihedusest suudavad läbi tungida vaid A. Juuraku eredad fluorestseerivad värvijooned, mis esinevad kujundite kontuuridenä. Nende seers vihjab struktuurile telliseina vuugimuster. Läbides kõiki pilte omandab see filosoofilise allteksti. Ta ei markeeri ainult müüri, seina või rakurssi viidud pinda, vaid ka siluetis kohmakana antud inimkehi. Nende otseki maa seest väljakasvanud kogud elustuvad seeläbi, muutuvad läbipaistvaks ja tundlikuks. Sein on nende ühisosa väljaspoolseisvaga, maa ja taevaga, mis on ju samuti koos suurtest ja väikestest ehituskividest.

Siiditrüki valimine viitab juba iseenesest sellele, et värvid on autori jaoks ülitähtsad. Lõpuks kujuneb välja segatehnika, milles ereroheline, külmpunane, tsinkollane, oranž jne joonestik saavutab oma lõikavaima ereduse. Foonil katsetab autor peale musta teisigi tumedaid värve. Kui hele särav joonis tuleb mustal esile piinliku täpsusega ja viimases kui õnaruses, siis sama näiteks tumesinisel või hallil annab hoopis teistsuguse häälestuse. Muide, need taevapimedad taustad ei mõju kordagi süngelt, pigem vastupidi — lummava pidulikkusega. Mängitakse ka deformeeritud formaadiga alates sisselõigetest tavalisse ristkülikusse või trapetsisse ja lõpetades mitmesuguse kaju andmisega jäljendile («Härg», «Lend»; kõik siin ja edaspidi: 1988, serigraafia, segatehnika).

Pidulikkuse ja salapära loomine mitmesuguste vahenditega ning rõhutamine allkirjades on saanud modernismijärgse kunsti üheks karakterseks jooneks. Võib-olla kujutab see endast isegi teatud vastukaalu varasemate aegade atraktiivsetele puhta kunsti mängudele. Me teame, et pendel on nüüd jõudmas

vastasseisu ja peaksime endale soovima vaid selgemaid silmi toimuva jaoks. Paraku ei ole kunstitöödele tarvitamisõpetust tagaküljele kleebitud.

Kunst on muutumas inimesekesksaks. Tema taotlusi saaks nimetada kaitsvaks, mitte upitavaks; õpetavaks, mitte meelitavaks. A. Juuraku veidi tüüakad kangelased ei paista olevat koormatud liigse ilu või vaimuteravusega, aga sümpatiseerib nende väärikas tõsidus suhtumisel iseendasse ja oma toimetustesse, sest mida nad ka ei teeks — ei mingil viisil formaalselt, vaid ikka täie usuga selle vajalikkusse («Rituaal», «Ringkäik»). Kui nad vajaksid kaitset, siis mitte üksteise, vaid väljapoole tajumispiire jääva Kõiksuse ees. Selleks ehitavadki nad seinad ja katused, et nende varjus oma asja ajada («Kõnelus»). Aga nagu inimese ja seina vahel on saatustlik sõltuvus, tekib ka majal ilmaruumiga spetsiifiline suhe. Piiritletud ja konkreetselt põhjendatud ruumiosa on vastasseisu universaalse kõiksusega. Lehel «Kolmnurk» on väike punane maja asetatud umbmista kolmemõõtmelisse ruumi, mis esineb tetraeedrina. «Koonus» kõrvutab monoliitset staatilist püramiidi (hinge asupaik) õhulise dünaamilise koonusega (püstkoda, ajalik eluase). Koonus on A. Juuraku jaoks liikumise ja kerguse sümbol. Sellesse rüütatuna rõõmutsevad pildil «Hüpe» kaks last violetsel ja kirsipunasel foonil. Ainsana puudub sellel must variant. Sõnum on südamelähedane igaühele, sest kes ei oleks kord elus tundnud, et ta on kerge nagu udusulg.

KAUKSI ÜLLE

SAVIKRUUS LÄTTEVIIGA

Sänna trubaduur
(Artur Adson)

*Enne oli — «kui sokk»,
hiljem «Siuru» ülemkook,
Mari Undri värsi vokk.
Pärast taidjaskonna loki.
Nüüd on värsimeister suur,
Kuulus «Sänna» trubaduur.*

Henrik Visnapuu

Prohveti ristist Võromaal

Olõ'i prohvet kuulus umal maal. Ka mitte Võromaal. Adson kirot Võro keelest ja Sännast ku tä joba Talinan elli, Raimond

Üllatust ja uudishimu kiirgab ka «Loom», millel üks peamisi postmodernistlikke maskotte, nelja tuhande aastane Sfinks on end kivijalgadele ajanud ja nuhutab maad. Väärrikam on irooniavarjundita «Härg». Kõik see on muidugi resonantsis puhanguga, mida illustreerib kujukalt kas või hiljaegu ajalehes «Süddeutsche Zeitung» ilmunud foto 14 meetri kõrgusest Sfinksist pilvelõhkujate foonil, mis veeti kaubalaeval ühele Sydney jalgpallistaadionile ooperi «Aida» etenduse tarvis. Ent mitte ainult dekoratsioonid, vaid ka etendus ise kui nähtus omaette huvitab A. Juurakut. Näiteks väikese inimese muutumine suureks ühelainsal hetkel prožektorite lõikuvates valguskiirtes («Suur etendus»). Jutt ei ole eluteatrist. Ka eesti rahvakalendris on ju aasta jaotatud kaheks: põllutööde- ja pühadepooleks. Rõõmsad päevad vahelduvad nendega, mil tuleb ränka vaeva näha. Lohutuseks ütleme siis endale, et mida raskem töö, seda magusam tasu — see, mis paistab eestpoolt kättesaamatu valgusena («Rongkäik»). Hiljem laseme end lihtsalt voolust kanda («Jõgi»). Lõpuks ilmub meie teekond lihtsalt ämblikuvõrkude vooderdatud hämara tunnelina, mis paistab järsult lõppevat tellisseinaga («Värav»). Aga kõik, kes on läinud enne meid, on silmist kadunud ega ole jäänud peatuma siia poole seda seina. Nad on sukeldunud teadmatuse merre, viimane sein ei peatanud neid.

Kolk um uma laulu Rootsimaal kirotanu. Juhan Jaik es püsü koton, läbi ja läbi Võromaa maalikunstnik Pärsimägi elli Pariisin ja kuuli laagrin, Bernard Kangro kirotas Lundin. Ja mitmid künnid aastit olõ'i näid müldegi tulõtõdu. Nüüd proovi kõnõlda Võromaa mõjust noilõ, kellele ta latsõna um henge putnu. Võromaast um veüdükene kirotanu Rannar Susi «Kultuurin ja Elon» (1987, nr 7, lk 28): «... Võrumaal näib usu, kiriku mõju tugevam kui mujal Eestis. Lüürilisk nukker meelega paistab vastuvõtlikum usu-le, mis tänulikkust ja lootust õpetab.»

Ain Kaalep uma saatõsonan Bernard Kangrolõ («Looming» 1988, nr 8, lk 1059):

«Aga vahest kõige olulisem on siiski midagi muud. Nimetaksin seda Võrumaa müstikaks. Just see on Bernard Kangro poeetilise geeniuse pärisosa. Enne teda võis midagi sellist märgata ehk Juhan Jaigi juttudes, vähemalt parimaist neist. /— — —/ «Müstika» on sõna, millesse olemuslikult ratsionaalne eestlane ikka on suhtunud umbusklikult. /— — —/ Aga see, mida ma mõtlen Võrumaa müstika, Kangro müstika all, ei ole õudne.»

Kangro «Sinitsin mesilästen» ol tuu kohal. Niisama Kolga luulõtusin. Kõigil näil um kelli ja kerkot, vaimõ ja kollõ.

Karl Pärsimäe pildi umma ka Pariisin joonistõdult Võromaast. Timä um heledämp luuja. Kõgõ tumõdamp ja tollõlõ ilmalõ lähkün um vast Juhan Jaik. Timä «Kaarnakivin» um tu miski saanu elävä paganliku kuju, nii nigu novellin «Isa surm», mida Vane-muise Studio mängse.

Sais uma risti kõrval

Adsoni kaduvikul olõ'i kujju. Tuu um rohkõmp sääne unõtus ja tühjus. Üts konkreetne pilt õks um, Adson saisman pühäiaal talvõl risti kõrval, kos pääl nimi Artur Adson. Tuu sobis nii häste. Nigu «Kaduviku» kaaski. Wiiralti tet rist ja halli jäle lumõ valgusõn.

Kaduvikust surmana ja tollõ pelgämisest um ka näidend «Üks tuvi lendab merele». Sääl ka päätegelane Kollend imetlesi nigu kõikaig umma risti havva pääl. Seo teos tundu mullõ Gogolist mõtotõ ollõv.

Tegelikult seo Adsoni kaduvik ja tuu, et tä pallo kirotas, tulõ tä kaasatundjast hengest ja hallõst meelest. Soomõ Tulõnkanta-ja täht Uno Kailas ol vaesõn talun vana-imä ja vanaesä kasvata, ka timä lugõsi Piibli mitu kõrd läbi ja tuu jätse tä tundlikku henge sändse jäle, et tälle tundu, nigu olõs tä süüdü kõgõn kuran, mis maailman um.

Adsonil um usklikust ümbrusõst saadu enämb sääne hindä pidevän kumardusõn olõki tunnõ kas tennäten täti, et tuu tä kasvat, vai Mariet, et tuu tä laulma armast. Ja uma kogu «Roosikrants» edimädsel lehekülel um kirän:

Ah, kõik om oleman jo maa pääl siin,
Ei midägi ei ole mino oma tet
Nink midägi ei ole minol anda,
Kui enge mino sää, ma te dä ekkä-
poole tahass manu panda.

Kui nüüd appi võtta tuu puul Võromaast, mis seeni alati tunnustõt olnu, tuu huumori puul, sõs välgät mullõ kõrra, et jo na suurõ poetessi, kes nii elujõudu ja õnnõtarkust täüs umma, sundva ummi elukaas-lasi kaduvikku vai palavikku, ku nüüd ka Heiti Talvikut miilde tulõtõda.

Adson prohvetiss

Ma olõ kuulnu, et Võro kiil sobi'i muus ku mälestüsis, et passi'i, ei tulõvigus egä olõvigus egä muust ku Võromaast kirotama. Adsoni kaasaost kirotõt laulu umõtõ kõlasõ täämbäste päivä. Kasvai timä «Roosikrantsist» (1920):

Ärävannut aig

Ärävannut olgu vihane aig,
Kon segätäs verega rauda,
Kon ei kateta armulauda,
Kon kaivetas ilmatut hauda.
Ärävannut olgu mõrtsukas aig!

Õnnistet aig

Ole õnnistet, väkev aig!
Ke sa maailma ehität uhkeks,
Ke sa maakera roobitset puhtass,
Midä kativa kärnä nink lubiraig.

Ole õnnistet, valitset aig!

Ke sa meid üles helistit,
Ke sa inemisi veliks tiit,
ole õnnistet, vastane aig.

Ku jälle tollõ tunnustõt Võromaa poolõ pääle, sõs iluduskuningannasid valitas meil jälki. Terve mii Eesti ajaloo läbi lätt nellä kuninga tapmine. Selle, et ku Adson ärä länu ol, nä jo tapõti. Ja ku vähämbist asjost kõnõldä, sõs — «Jällenägemine» («Lehekülj ajaraamatust»; 1937):

Äkki terve Sännä peo pääl
(sõiten vallamaja mäest alla) —
Ei või olla! toona olli rohkõmb sääl —
Kes um ärä narr'nu suure valla?!

/— — —/

Koolitare ümbre ehitet

Ümbertsõõri kõigen tunda võõrast kätt —
Uhkembas kui meile olli vaja,
Vallamajast saanu vaestemaja!

Kas näi Adson maakuulõ kaotamise ja vallamajju vaestõmajus saamise ette? Kas täl olõõs õigus, ku tä kaduvikku ette kuulut? Tä jo tul.

Marie, Maarja, Mari, Mariihen

Adsoni kasvat üles timä tädi, kedä tä nimetäs tõsõs imäs ja kellest tä kirotas luulõtusõn «Pühäiaal» nii:

Kõige rohkõmp siiä silmavett
kands mu tädi, minu tõine emä —
silmi varjus tõmmatu must rätt,
Alati iks siiä rühkse temä.

Luulõtusist tulõ silmi ette väikene käpe, hää säämega Võromaa mutikõnõ, kel pallo armastust ja jumalakartlikkust. Timä ja Sännä olli Adsoni jaoss kõik ilm vastavõtlikumpan eän. Siist tulõ kiusatus võtta Annisti lauluimä Mari kuju. Adson kirotaski tädist tennäten. Ja Võromaad nigu paitõn ja helliten. Nüüd um sõs Maarja (usun ja kaduviku ja pühä-

dusõ ja vagadusõ kõrval) nn Mari — lihtne Võro vanainemine, kes kasvatas sõsara last nigu umma. Ja säändse katõ naasõ käest läts Adson Talliina ja sai kokko Mariega. Nüüd ei olõ inämb nii, et Adson, Maarja ja tädi. Nüüd um Marie Jumala kotta pääl ja Adson tennäs tedä:

*Sa olet minno laulma armastano —
Ma tennä, tennä sinno kõigest väest.
(«Henge palango»)*

Marie kotsilõ kirotas tä viil:
*Ma olli roojane ja rummal
Kui tundmata oll mull so käsi
Nüüd ärä valino mo Jummal
Seo Jummal olet Sina esi!*
ja viil:

*Ka mino ärävalito om naine
ke armastano, paljo armastano
ke ellänü, kel siski elo maine
ei ole midägi viil narmastano!*

*Ke katekõrdselt hindäp kõike ello:
Ta näep, mis keväjä ning tõse vahe
Nink egä müil juup temäl ekä illo
ja tilkagi ei jätä karikahe.*

Marie maailm um valgõ. Täl um valgõ kleit, ku tädil ol must rätt.

Adsoni näidendiden umma naase niisama jaet. Tüken «Üks tuvi lendab merele» ja «Lauluisa ja kirjaneitsi» leütüs Anne ja vanaimä (Marid) ja leütüs Kiräneitsi ja imä (Maried).

Siä tahass viil tulõta miilde, et ka Kolgal um üts timä parembid luulõtuisi «Liide ja Maarja». Pühä naasõ ja lihtsa naasõ teemadõl.

Ja Visnapuu piat siis mängu tulõma. Lõppudõ lõpus üts «Siuru» kamp nä mõlõmba. Kõik Visnapuu vaivlõmine ol jo kah neitsi Maarja ja Maarja-Maddalena vahel (inne viimädsest kurje vaimõ vällä ajamist ma mõtle). Adson ei vaivlõ. Adson võt asja nii kuis tä um. Täl olõ'i siis vastaolusid. Timä maailmä kotsilõ:
*Kuis kehalt olõt kallis portselan
nink hengelt ärälõigat nərblik ruus —
Ent mino juure' omma kindlalt maan
ma olõ savist kruus.*

Ku siis peris lüürilisõs minnä, sõs savist kruus, kis um täüs lättevett, mida tä külmäst selgest Pärlijõest joonu ja nii saa sääält toda eluvett hengelt ärälõigat nərblik ruus.

Nii et pandsõ küll Marie tä luuletama, aga tuu eluvesi, — mis täl närvetä lasõ'õs, ol sõski Pärlijõest peri.

Pärlijõe saaga

Määne ol sõs tuu lättesesi? Pärlijõkõ um puul tä loomingut täüs. Kõgõ sügavämp tundus mullõ Pärlijõgi raamatust «Säidse

luku». Edimäne lugu um veskist. Pärlijõe veeren um veskid õks, aga ku kõik säidse luku loet, sõs tundus, et veski um siin paigan Sampo.

Tõnõ lugu um Kõrtsimiis Simsonist ja pühämiis Libast.

Kolmas moosõkandist ja armastusõst, kuis armastus tappi kunstniku, luuja. Nelläs lugu um tollõst, kuis poig esä maahha salgas. Ku haridust saa. Viies lugu um Ull-Liisust. Kuvvõs tuust, kuis tüü tapp tegijä. (Kalevi-poja mõõka tulõt miildõ.) Säitsmäs lugu jäl imeveskist, mis lää's käümä.

Ja lõpõs Sepä Miiliga. Sepä tütar kiä illos saanu ja kedä kiäki olõ'i üles leüdnü. Seo um ainukõnõ luulõtus, kost paar rita rahvalaulu leüdsõ.

Kas um siis Kalevala mõjusid, vai um seo soomõ-ugri alusmüüdi, mis Adson koskilt hindä tiidmätä üles leüdsõ, selle et veski, külähull ja pillimehe surm om mii külän ka olnu, mis jääs vast 5—6 kilomeetrit üles-voolu Sännät.

Ikäv ku klassika kunagi

Inämbjagu inemisi viisi'i Adsonit lukõ. Täl um ütsist asust kirotot pikält. Ku huumoriga võtta sõs päälkirä ja sisu raamatin «Rahumäe kannel» («Sinu kambre», «Sinu magaminõ», «Su rahutus», «Sa istut», «Sa kõnnit») viskas ütte näkku ainukõsõ kiräkiilse latsiraamatu «Nakits» olõmisõga: «Nakitsa teod, tarkused ja tujud», «Tema mõnulemised», «Tema tembutused», «Unenägu käskijannast», «Kojutulek», «Haigus ja terve-nemine»...

Ikäv um tollõperäst, et um võõras. Kõik um vanast aost. Sekä ka tuu, et um olõman Võromaa kirjaniku, aga Võromaa kirjandusluku, ajaluku ja kunstiluku olõ'i.

Olõ'i usku egä tollõ alatsit tiidmisi. Järjest vähembass jääs Marisid ja Mariesid, järjest rohkõmp saa Mariihenid, Marissid ja Mari-Liisõ. Ku Võromaa jäl au sisse tõsõs, sõs nakatas Adsonist aru saama. Nii nigu Pärlijõest kattõ forelli ja pärlikarbi. Aga Võromaal peri kirjanik Voldemar Raidaru vei Pärlijõkkõ forellimaimu. Pärlikarbi ja trubaduuri kah, sõs um Võromaa jäl Võromaa.

Pühäaid

Võromaa kultuurist saia'i arvu. Sakõst peetas tedä maitsõlagõdas. Nigu näites EKBLin Adsoni näidendid.

Võromaal um umamuudu ilo ja maidsõ. Et aga tuu kultuur, midä vällä roogit nii kavva, jäl elulõ pääses, pias Võro saama uma tiatri ja trükikoja, et saas võrokiilse ja -miilse kirasõna, kooliõpiku, rahvalaulu. Igatahes Võro instituut pias olõma. Olõ'i õigõ, et Võromaa päämine kirjanik um Kreutzwald,

kis ol sõski migrant ja Võro vaimust egä keelest täl suurt arusaamist olõ's. Tulõ sõski uma kirjaniku au sisse tõsta.

Luulõkogun «Lehekülg ajaraamatust» um viimäne luulõtus «Rõuge pühäaial»:

Siia ammustaiga matetu

Minu suguseltsist pallu hengi

Kas kõrd puhkase ka minu luu'. —

Siin, vai lövvä mujalt mullasängü?

Tuu kuntõ ümbrematmine ei istu mu maitsõlõ. Aga kuigi võis Adsonit kah Sännä vai Rõugõ Pühäaial meelen pitä. Ja surnuaid surnuaias. Vaim piat kodo jõudma.

Raamatu, mis mo käen kirotamise aigu olli: «Henge palango» (Tallinn, 1917), «Vana laterna»

(Tallinn, 1919), «Rooskrants» (Tallinn, 1920), «Kaduvik» (Tallinn, 1927), «Katai, kibuvits nink kivvi» (Tartu, 1928), «Pärljõgi» (Tartu, 1931), «Lehekülg ajaraamatust» (Tartu, 1937), «Rahumäe kannel» (Lund, 1973), «Lauluisa ja Kirjaneitsi» (Tallinn, 1930), «Neli kuningat» (Tallinn, 1931), «Iluduskuninganna» (Tartu, 1932), «Üks tuvi lendab merele» (Tallinn, 1937), «Nakits» (Tallinn, 1944).

Innemi um loet «Toomapäev» (Tartu, 1928) ja «Siuru-raamat» (Vadstena, 1949).

Kõgõ rohkõmb tennä Võroaalt peri filoloogiherrä Janika Kronbergi, kes häämeelega uma Adsoni alasit töid lukõ andsõ.

TIIT PRUULI

KOJU!

Ma rahuga lähen ära siit, Kui Jumal hüüab; mu meel ja süda usus nüüd Vaikselt ootab: Nii kui Jumal tõutand, Surm mulle uneks saand.

See lõik vanast «Lauluraamatust» peaks sobima sisse juhatama surmatemaatika vaatlust Artur Adsoni (1889—1977) loomingus. Ilmselt on selle olekuga, mida me tähistame sõnaga *surm*, igäihel kõige intiimsemat laadi suhted, igäihel oma ettekujutus sellest. Ju võivad need ettekujutused olla sama erinevad kui arusaam sõnapaarist «surnud sõdurid». Pühalikkus, hardus, isamaa-armastus. Aga *dead soldiers* tähendab ameerika slängis ka tühjaksjoodud viskipudeleid. Ka religioosseis raamatuis varieerub see teema rõõmsast taevaminekust pillimängu saatel kuni hirmuhigi pühkimiseni.

Elu ja surma dihhotoomia on huvitanud filosoofe ja kunstnikke läbi väga pikkade aegade. Surma teadvustumisega on seotud usundi teket. Lood surmast, surmajärgsest elust, surnute ülestõusmisest, allmaailma külastamisest, surnute kodukäimisest jms on toitud küll kõigi rahvaste müüte ja leidnud kajastamist nii folklooris kui ka kunstkirjanduses. Teadaolevat loetelu võiks alustada juba Babüloonia ning Vana-Egiptuse religioonidest. Viidatagu näiteks «Surnuteraamatule» XVI saj e. m. a või veidi hilisemale Osirise-müüdile. Kreeka orfikute ja pütaagorlaste kultustes ning Eleusise müsteeriumides oli surematul hingel kanda juba üpris oluline roll.

Pea kõigil rahvastel oli kunagises juma-

late-panteonis elujumala kõrval olemas ka veel surmajumal ning tema eluase. Eestlased muide on selles osas vaesemad, meie rahvausundi ettekujutused teispoolest ilmast on küllaltki tagasihoidlikud. «Toon» võinuks O. Looritsa järgi meie mõeldava surnutejumaluse nimi olla.

Uusajal on surma-teemat erilisel rõhutanud eksistentsialism, käsitledes elu kui lühikest eksistentsisaarekest keset eelnenud ja järgnevat mitteolemist.

Tänapäeva tsiviliseeritud ühiskondades on surm üldiselt tabuteema, mida me pidevalt oma teadvusest välja püüame suruda.

Teeme nüüd ühe hüppe, mis praegu siiski õigustatud peaks olema.

Tabuteema on ka seks. Vastupidiselt surmale aga mitte niivõrd individuaalses kui just ühiskondlikus plaanis. Oleks huvitav jälgida surma ja seksi psühholoogilist ühtesetust ja kramplikku lahushoidmist nüüdisaegsete *gay*-liikumiste näidete varal (seoses AIDSi haigestumise võimalikkusega), aga see ei kuulu tõesti siia. Surm ja seks on siin vastassuunalised fenomenid. Aga on ju ka teooria, mille raames lõbutung ning surmatung saavad teatavas mõttes ühesuunalise märgi. Jutt on muidugi Sigmund Freudist. Mehhanistliku käsitlusviisi asemele oli Freudi ajaks tulnud energeetiline. Inimene oli tema jaoks energeetiline monaad. Ka neuroose käsitles ta kui konflikte inimese sees. Konfliktis on minaroll ja seksuaalsus. Rahuldamine pakub lõbu.

Kahekümmendail aastail lisas Freud oma esmaste tungide (seksuaal- ja enesesäilita-

mistung) teooriasse veel ühe — surmatungi (Thanatos). Nimelt hakkas ta täheldama, et elus esineb paradoksaalseid situatsioone, tunge ebameeldivuste kordamisele. Seejuures töötab desensibilatsiooni mehhanism. Ülemäära tugevad ärritusenergiad tuleb maandada. Vaev ja valu on ülemäära tugevad ärritused. Hajumine on lõbu. Hajumise äärmine punkt on surm. Ning selgubki, et lõbutung ja surmatung on samasuunalised elu kuluga — energiad hajuvad.

Nii üks kui ka teine teema on Adsoni luules esindatud kaunis reljeefelt.

Ja muidugi peaksime enne Adsoni juurde asumist meenutama ka Raamatut, mis luuletaja pärinemise tõttu usuhardast keskkonnast tema loomingus erilist rolli mängib.

Enne kui Adson jõudis saalomoniiku tõeni «Jo algusen om lõpp», kuhuni jõudmiseks muide peab Uku Masingu järgi primitiivnimene omandama juba küllaldase arengutaseme, huvitasid teda hoopis teised maise ringi avaldused. Päevaraamat fikseerib ühekstateistkümnendaastase nooruki mured ja teod.

«Elu pole suurem asi: kevade pidin tol-muses Pihkvas mööda saatma: без увлечения: siis tuln kodu — siin hirmus igav; siis tuli praktika — oli kaunis hää olla (aga jälle без увлечения), praktika ajal elasin Парозено's, sai säääl peremehe tütarд Оляд pitsitatud.»

«Säääl lillepidul oli keegi Martha Savi, kes Peterburis teenib ja mulle vanast natuke tuttav oli (siis kui poisikene olin), ja selle Savi musutasin siis vindis olles ära ja kutsusin teda teisel päeval parki, selle nõuga, et midagi tõsisemat temaga ette võtta kui musutamine; tema muidugi tuli kah, aga ainult 1/2 tunniks, sain ainult musutada ja muud mitte sittagi. See oli siis 8ksas neiu, keda musutanud olen. Siis tegin selle rumala tembu ära, et Olga Danieli (vana tüdruk) musutasin, muidugi selle nõuga, et «midagi» saada, aga koht ei olnud «selleks» kohane ja jällegi ilma, nagu haani mees piibust — kui tõisel päeval selle musutamise pääle mõtlesin siis sülitasin.»

«Minu tuleviku nimel, minu järeltulevate nimel vannun ilmasgi seda enam teha, mis ma eile õhtu tegin. Aga kas ei ole suitsetamisel ja alkoholil seda sama mõju järeltulevate kohta, ehk küll vähemal määral? Ja, aga nad täidavad osagi seda tühjust, mis hinges valitseb ja selle pärast peab neid väiksel viisil sallima seni ajani, kui töö tuleb — siis algab uus ajajärk.»

«O, Eros! . . . Sina oled kõige ülem jumalatest — ja Sinust järgmine on Bachus . . . /.../ Sorin jälle vahete vahel Heinete, seda Erose ja Momuse jüngrit — muidugi praegu huvitab ta mind kui Erose jünger.»

Ärgem loogem siiski noorhärna Adsonist

endile eelnenu põhjal ennatlikku väärpilti. Teda hakkab huvitama ka Momos. Momos kui Nyxi (Öö) poeg ja Thanatose (tumedate ja kahjutoovate jõudude) vend. Sest heinelik tõdemus «Öö on teel. . . Silm ette vaatab. . .» jõuab peagi ka Adsonini. (See, et Adson hiljem osutub ajuti ka Momose kui isikustatud norimise jüngriks, ärgu meid praegu häirigu.)

Vaid paarinädalase vahega on «Päeva-raamatust» kajastunud kahesugune eksistentsihirm. Kõigepealt ilmaruumi ning ilmakehade suuruse, lõpmatuse ja inimpriiride väiksuse filosoofiline suhe ning seejärel isikliku kestvuse küsimus. Viimaseni jõutakse nõnda:

«Hommikul lugesin «Гоголь-гимназистъ» Авенариуса läbi. Lõpmata hää oli seda lugeda, üle pää ma сочувствую kõige rohkem Гоголю, ta meeldib mulle kirjanikkude seast kõige rohkem ja missugune õnn oleks tema «подражатель-iks» saada! Sest et «бытъ в міръ и не ознаменовать своего существованія» kurb ja tühi on, nagu Гоголь ka seda ütles ja mille tõttu ta kõigest hingest püüdis «стать в пользу отечеству». Aga, увы! See oleks tühine lootus seda korda saata, et sind pärast surma ka mäletatakse /.../ Hirmus rusuv on see tundmus, et nagu loomakene elatsed, käratsed. . . ja sured ära nii, et keegi ei haugu järele. /.../ Aga julgust, lootust.»

Ja veidi hiljem sama mure taas kord: «Ma olen ikka rumal ka: kirjutan siia kõik nii üles, nagu oleks seda kellelegi tarvis, nagu must mõni великий saaks, loll. . . Aga lollus ei ole see ju siisgi, sest /.../ hulga aja pärast võin mõnegi minuti unistades päevaraamatu kallal mööda saata kui süda raskeks kipub minema.»

Nii sisendab noor Adson endale lootust igaviku ning raske südame ees ja usub leidvat lohutust mälestustes. Millalgi samadel aegadel on ta ühele lahtisele lehele ümber kirjutanud Karl Eduard Söödi luuletuse «Julgust!» kogust «Mälestused ja lootused»:

/.../
*Koltund lehed kaseladvast
Alla langevad:
Luigelaulu — surmalugu
Kujutavad nad.*

*Aga julgust, võitlev süda,
Ära kaota,
Kuigi sügis lehe-ilu
Sundis närtsima.*

/.../

Ise astub Adson luulesse ligi kümme aastat hiljem, «Siuru» algusaegadel. Me võime nimetada kuut keset ta luules: 1) Sanna-

luule, 2) trubaduuri-luule, 3) lugulaulud, 4) looduslaulud, 5) sotsiaalsed laulud ja 6) kaduviku-luule.

Viimati mainitud teema avaakordiks on peetud tavaliselt luulekogusid «Kaduvik» (1927; H. Visnapuu, R. Kolk, H. Jänes, K. Mihkla, O. Kruus) või «Roosikrants» (1920; M. Kampmaa). Tõsi, tihti on jäetud selle väite taha ka pisut varumaad. Püüamegi lähteid otsida veidi kaugemalt, näiteks koos Harald Pauksoniga, kes kirjutab: «Arthur Adsoni luule teatavat pessimismi, mis ajuti tiheneb koguni maailmavaateks, tuleb siiski lähemalt selgitada. Otseteed küsimuse kallale asudes peaks ütleva, et see pessimism on Adsoni neljandast luulekogust «Kaduvik» alates tingitud ta pilgu pöördumisest kõige kaduvuse, kõige mõõdaniku poole. Kuid neid meeleolusid, mis on tähtsal kohal kõigis hilisemateski kogudes, kohtab ka varem välgatustena. Ja mis veel olulisem: juba «Henge palango» nukker-humoristlik tagasisvaade Sänna aegadele tõendab, et lapsepõlve kaotamine igavikku ongi tõesti see algus — armastuselamuse kõrval —, mis on viind autori luulemeele elevile» («Eesti Kirjandus» 1932, nr 1).

Et mälestused igaviku-hirmu aitavad peletada, mäletame juba «Päevaraamatust». Hiljem on Adson seda veel kord tunnistanud: «Ma rikastan oma olevikku hea osa mineviku abil. Ja mulle on seda hädapärast tarvis, sest mu päevad kihutavad allamäge, iga mu tuleviku päev tähendab kindlat kadu ja siin on tähtis iga tagasivõit, isegi illusoorne...» («Mälestusi» KM KO f 180; m 16:7, s. o «Nelja veski» käsikiri).

Meenutuste ainelist, st Sänna-luulet ei ole Adsoni esikkogus «Henge palango» (1917) just palju. See teema piirdub kolme luuletusega («Tol aol oll mulle kogu maailm Sänna», «Kui elli ma viil Sännä koolimajan», «Nii mõndagi viil mulle kenä johtu»). Luulevihi põhitooni määravad värsid armastatule. Need pole aga Visnapuu siurulikud kirelaulud (õieti, paar neid on, aga nagu Visnapuu ise Adsoni raamatulehele märke on teinud: «Kirelaulud ei õnnestu.»), vaid armsama — Marie Underi — imetus ning ülistus. Ning sellegi läbi püütakse peatada ajakulgu. Nimelt see soov jääb kõlama ka vihu viimasest värsist, kus tõdetakse esimese «Siuru»-suve läbisaamist:

*Mis jaoski? Mis jaoss jätä sängü,
Kui päiväast ennegi om jäänü hand?
Kui Sinä ämp ei kanna valgit kängü,
Ei valget rõivit! Suvest jäänü kand
Nink otsan laulu aig,
Nink otsan laulu aig!
(«Jo päivlik madalat käüp laisa tiid»)*

Hirm kaunite aegade paratamatu kadumise ees avaldub veel mitmes «Henge palango» luuletuses («Kui suve üteainogi viil saass», «Ma kõnniskele pikkämisi ümbertsõõri», «Nii mito, mito suvve müüdä lännü»). Ka on vihu viimases osas mõnigi luuletus, kus «käänako tiip tii» ja viib Adsoni üksinda ütleva. Üksindusmotiiv valjeneb hiljem veelgi, eriti silmas pidades Adsoni teist luulekogu «Vana laterna» (1919). Isikuelamused hakkavad siin avalduma läbi eneseanalüüsi, läbi üksiolemise. Samuti jätkub liikumine mälestustemaailmas (tsükkel «Sännäst nink aastaajost»). Mis aga kõige olulisem, ilmuvad luuletused, kus kaduvikumotiivid on juba täiesti otsesed.

*Sa olet nigu haavapuu, kes keväjä
Jo värisep, et sügüse peäp nõretama verest.*

*Kuis kõivo', lõhmuse' nink jalaja'
Köllatsen koolmisen koolese —*

*Ent haavaken peäp nõretama verest.
Nii häitsvän kehän mõtte' joba koolese.*

(«Nii väikene ja juba väriseb!»)

Sellelaadseid luuletusi ei ole Adsonil veel kuigi palju. Käesoleva kogu 36st võib nimetada nelja-viit. Vaikne resignatsioon, elusurma vaheseina tabamatus, aja peatamatu kulg ja suubumine igavikku tuletavad end aga luulekogu lehitsedes pidevalt meelde. Kord on selline meeldetuletus rõhutatum, kord märgatav varjatud allhoovustena.

«Siuru»-päevist on muide pärit ka Adsoni ainus luuletus, kus surm on saanud poeetilise mängu aineks:

*Kui mina ütškörd ärä koole
Sis mino päänahast sa hendäl tetä lase
üts ridikül
kon oless kenä ase:
so peeglikesel, lõhnarätikesel
vahel vahtsel värsikesel —
vai asjakesel, midä ostnud omal väikse
tütrikul...
Sis elä ma niisama
Kui nüüd, kon pään mul asja neosama.*

7. IX 1918*

* See, ilmselt Printsessile adresseeritud allkirjata värsiläkitus leidub «Siuru» «Luukambri»-materjalide seas Kirjandusmuuseumis (KO f. 180, m. 26:6, lk 6) ja on nii sisuliste kui ka käekirjaliste iseärasuste põhjal, atribueeritav A. Adsonile.

«Nätse, Jummal, siin ma rummal heida enda põlvili.» See kirikulaul meenus Jaan Kärnerile Adsoni kolmandat luulekogu «Roosikrants» (1920) lugedes ja arvustades («Postimees», 23. XI 1920). Ei tema ega August Alle («Ilo» 1920, nr 7) taha siit leida suurt rohkemat kui väikekoodanlikku vaimu ja armetut õhkamist Taeva Esä poole. Seda õhkamist tõesti ka on. Sõnad «Esä», «Esänd», «Issand», «Jeesus», «Jummal», «Kristus» esinevad 26s luuletuses — täpselt 30 korda, «heng» 14, «vaim» 6 korda jne. Läbi nende püüab Adson tabada ajalaulutooni, teeb pöörde «kollektiivsete hädade tajumisele» (Visnapuu). Sotsiaalse teema juurde ei sobi aga ta biidermeierlik pehmus. Ei aita ka autori püüe oma isikut neile suurtele asjadele lähemale asetada. Värsid muutuvad siis liig sentimentaalseks, pöörduvad iseendi vastu. Ajalaulude puhul on selles kindlasti oma süü ka murdekeelel. Kuid väitega, et murdekeel ei sobi üldnimlike teemade käsitlemiseks, ei tahaks siiski nõustuda. Adsoni tulemused on kõnekad siis, kui ta enda määratluse järgi on luuletanud «väikseist asjust». Ilmselt juba tollal, aga eriti tänasele lugejale on murde kasutamine teatava intiimsuse tunnuseks. Aldist kunstinautijat ja siirast poeti ei võõranda murre tekstist, vaid vastupidi, lähendab, teeb elamuse intensiivsemaks ja intiimsemaks. Ja ma nõustun täiesti Søren Kierkegaardiga, kes kirjutab: «Hirm, mis valdab inimest, kui ta seisab surma palge ees, ongi inimese intiimseim elamus, mida ei saa kellelegi edasi anda, seepärast kuulub just surmahirm inimese tõelise olemuse valdkonda, vastupidi ebatõelisele, mida võidakse jagada teistega.»

Nõnda väites postuleerime ühtlasi, et suures osas jäävad meile tabamatuks Adsoni või kelle iganes «inspiratsiooniallikad», kui seda sõna tohib siinkohal kasutada. Samas on Adson teinud oma intiimse keelekasutusega sammukese lugejaile lähemale, andes võimaluse tõukuda tema värsside pinnalt oma isiklikele elamustele. (Sama võtet kasutab Suits oma ema surma puhul kirjutatud «Kerokokellas».)

Kuhu veel Adson meid võib tüürida? Seda saab teatavate punktiiridena täheldada juba «Roosikrantsis». Avatsükliis «Raskel aol» tunneb autor muret eelkõige oma isiku vaimse surematuse üle:

*Mul vaja rutada om laulda ommi laule:
Võip olla lähäne ma toole aole,
Kon mino liha lähäp kõige liha tiid.
Vast ka mo laulu' läävä kõige papre tiid.*

*Vast jääp neist siski mõni ainukene
Kui jõe voolun kivi takka maimekene,
Nink lövväp tedä ütškörd keäki,
Ke minost hendäst midägi ei tiäiki —*

/.../

Kogu lõpeb aga sologubliku luuletusega «Illus surm». Nagu Sologub vene kirjanduses nii on vist Adson eesti moodsas luules see, kes esimesena pakub võimaluse «ilusaks» surmaks. Ja siit liigub Adson edasi stoiliku rahu suunas läbi «Kaduviku»-kogu (1927). Adsoni meeleolud ei ole siin nii pessimistlikud kui näiteks Underi samal ajal ilmunud kogus «Hääl varjust». Visnapuu kirjutab oma arvustuses: «Adson on rohkem nukrutsev lüürik kui ahastaja, kes kannab oma saatust kui paratamatust» («Looming» 1927, nr 6). See on mingi suur rahu, mille Adson «Kaduvikus» on saavutanud:

*Ahku, ahku vinüp päivi,
aasta jõvvap, aasta lääp.
Midä latsseunen näimi,
ilmsi nägemätä jääp.*

*Päiv' vinüvä nii halle',
aasta jooseva kui tuul —
pühit ärä, nea vai palle,
elust joba paremb puul.*

*Ikkes väntäp käsikivi —
joba matiss masstu mant
latselatv nink mehetiivi,
lääp ka vanamehe kand.*

*Käüp iks kivi loka-loka,
käsi külge kinnitet,
et saass egäpäivä roka —
tüün aig otsa vinütet.*

*Väntä-väntä, vellekene,
väntä väsumätä väest —
ütškörd lüvväs kelläkene,
ütškörd luitsa viskat käest.*

(«Käsikivi»)

Paratamatuse ees aitab rahulikku meelt säilitada ka looduse- ja surmatemaatika põimimine. Poetide sõber sügis on siin eelkõige kaaslaseks:

*Üle pää nink keha puiel,
Paistap nigu pidu, mitte tapp.
Oh kui ütškord ommil luuel
Kanda antass sääne vapp,*

*Sääne vapp, et koolda i ole
Sugugina niida hirmus ränk —
Midä lähäm surma poole,
Sedä kenämbäss lääp mäng,*

/.../

(«Sügüsehe» 2.)

Igavikukandjad on ka muinaseestlaste hiisi meenutavad põlispuud, mille all rännatakse ning mille alla kord puhkama tahtakse asuda. Vägevate puude läbi saame vägevaks ka meie ja õpime nägema igavikku («Varjuliste puie all», «Rõuge pühäiaal»). Nii nagu pilvede ränd taeva all nii on ka lindude lend ja ränd seotud kaduviku-motiividega. Ka laululinnud aitavad kaduvikku muuta vähem ähvardavaks, tuua rõõmu *nende* mõtete vahele. Seda rõõmu on Adson nimtel korral ka sidumata kõnes rõhutanud (nt mälestusteraamatus «Kadunud maailm»). Pedro Krusten meenutab, kuidas Adson veel vanas eas kirjeldab oma rõõmutunnet kevadest ja lindudest. Adson rääkinud talle: «Eriti nautisin seda läinud aastal Saksamaa maanteel, kuulates lõokesi ja lastes silmi paitada puisteedel autotee ääres ja põllu rohelusel ning tundes heameelt oma vanadest sõpradest pääsukestest. Eriti tore oli, kui nad jutluse ajal lahtisest aknast kirikusse lendasid ja seal lae all kõva transvaali lahti lasid. Mu süda kohe hüppas sees. See oli alles jumalateenistus» («Aiapidu lampioonidega»).

Adsoni luules puuduvad täielikult traditsioonilised surmalinnud kaarnad, rongad, käod, harakad, kuked. M. J. Eiseni järgi on küll veel üks lind, kes surmaga seotud. See on tuvi. Nüüd leiame ka põhjuse liikuda Adsoni näidendite juurde, millest paari vähemalt vihjamisi antud teema puhul peaksime mainima. Kõigepealt meenutagem aga Leonid Andrejevi näidendi «Inimese elu» (1906), mis ilmudes tekitas Venemaal mitmesuunalist, enamasti siiski eitavat vastukaja. Andrejevit süüdistati eelkõige liiges pessimismis. Teose ideeks on tegelikult lihtne tees, et inimese saatus on üheselt määratud juba sünnimomendil, sest kõik lõpeb ju surmaga. Adson tõlkis selle näidendi 1921. aastal eesti keelde. 1923 ilmus «Loomingus» Adsoni esimene draama «Läheb mööda», mis on tegelikult ekspresionistlik pildirida, kus skemaatiliste tegelaste kaudu (nagu Andrejeviltgi) antakse seitsmes pildis ülevaade inimese elust, igapäevasest värvitust rähklamisest, kust väljapääsu pole kuhugile. Leidub küll lohutajaid: «Läheb mööda!». See, mis lõpuks on mööda läinud, on elu ise.

Kui selles draamas on elu tühi möödumus paljus põhjendatav sotsiaalse surutisega, siis näidend «Üks tuvi lendab merele» (1937) on üles ehitatud puhtalt eksistentsiaalsele olemisprobleemile. Nagu öeldud, on ka tuvi meie folklooris seotud surmaga, ent ta ilmub vaid hõlme inimese surma korral. Peategelane Kollend kehastab endas kõige otsesemat surma-apoloogi, ta on elupelgur, kes mõlgutab vaid süngeid, naturalistlikkegi surmamõtteid. Kollend ei püüa kinni haarata

ühestki õnnevõimalusest, vaid laseb neil pöördumatult kaduda. Ta harjutab nii enast kui ka teisi vaid paratamatuse vastu: «Peab saama üle illusioonist — mis ka kord puruneb.» Kuigi Kollendile on pandud vastu rääkima mitmed teised näidendi tegelased, kujutatakse teda äärmise sümpaatia ja kaasatundmisega. Ka on antud eksistentsialismile viitav märk: Kollendi elupõlgus on alguse saanud surmasuuse olemisest. Ent lõpuks jõuab ta taas hirmust vabanemiseni, jõuab elujaatuseni ja... sureb hetk hiljem, sest «elu ei lase enesega mängida».

Arvustus (J. Kärner, «Looming» 1939 nr 2) pakkus välja mõtte, et see näidend tähistab ka Adsoni enese ülesaamist «kunagistest kaduviku-meeleoludest ja sapisest seltskonnapõlgusest». Mine tea, kuidas Adsoni loomingu tee normaalsetes oludes oleks arenenud, oma luules oli ta tõepoolest jõudnud paratamatu lõpu rahuliku tajumiseni. «Katai, kibuvits nink kivi» (1928) ja «Pärlijõgi» (1931) ei lisa meie teemale midagi hoopis uut, raskuspunkt on juba kaldunud üle esimese elupoole, «keskpäevast ehavalgusesse» (I. Grünthal, eessõna «Värsivakale», 1959).

Mainida võiks veel vaid Adsoni omalaadset «Spoon River anthology» katset, mis alguse «Kaduviku» «Ristikirja»-nimelisest tsüklist ja millele leiaks täiendust ka hilisematest kogudest.

Kuid sunnitud lahkumine kodumaalt ning Eestis pärast sõda toimuv viis ta mõttetd tahes-tahtmata taas kaduvikule.

19. septembril 1944 lahkuvad Under ja Adson jäädavalt oma Nõmme-kodust. Kodust, mida Adson nii hoolega oli rajanud, ning mis erinevalt teistest elupaikadest talle ainsana turvalisustunnet oli sisendanud.

Adsoni pagulasaastate luules on muresillaga seotud kaduvik ja kodumaa. Kas kõnnib veel keegi koduvalla teedel ja kuulab kirikukella kõma?

*Ei keäki käü sääl enamb kerkuteid,
Om kodutarrist saanu soelauda'.
Hulk armsit hengi kaonu, vaonu hauda,
nink kõrre nõrgutava kurvalt päid...*

(«Kes kõnnip...»)

Nüüd on selgeks saanud, miks tuul nii halvaendeliselt undas Sänna koolimaja ümber. Ju teadis koduhing juba ette seda hävingut, mis kodumaal ees seisab («Muretuul»). Eestlaste sunnitud minek kaduvikuteele on üheks luuletaja mureallikaks. Maagi itkeb, aga teda ei saa aidata, sest ees on okastraat ning ahelad. Need totalitarismi atribuudid võtavad viimasegi soovi ja lootuse — puhata igavest und kodukalmistul. Eksiilluuletajate sümboliks saanud Ovidiuski nimetab oma vii-

mase soovi — igal juhul tehke palun nii, et mu luud ühes väikeses urnis jõuaksid koju, et ma ei peaks igavesti jääma pagulusse («Tristia» III, 3). On enam kui loomulik, et see on olnud mureks ka eesti eksiilkirjanikele. Kas on lootust olla maetud kodumaale? Henrik Visnapuu surma puhul kirjutab Adson:

«Nagu tsiteeritud lehest «Vaba Eesti Sõna» loeme on Visnapuu haiglas lamades avaldanud soovi, et tema põrm tuhatatakse. Tähendab, tema ei osutunud säästetuks väljavaatest, et ta enam iial ei näe Kodumaad. Meile vanadele on kõigi mõtete ja püüdluste tipuks tagasipöördumine Kodumaale. Seda igatsust ei unusta me päevakski. See on meie loojakul jäänud meie elumõtteks. Ja kui see ära võetakse siis on väga raske, siis ei teagi enam, milleks elada. Selle raskuse pidi Henrik Visnapuu ära kandma.

Kerkib südamest küsimus: keda meist säätetakse sellest viimastest kurvastusest?»

*Sa kaot — kas matetas vai palutedäs —
kas peielistest tuvvas leinälöiv
vai mõöduperäst säämt valutedäs. —
Kui häste lääp, sis kunagine kõrd
su kääpä otsa istutedäs väiku kõiv
su peripaigan säälpuul Läänemerd.*

(«Tõstament»)

Ei tea, kas see aitas isiklike läbielamisi mahendada või muutis neid veelgi traagilisemaks, aga ka kord varem, veel Eestis elades, on Adson mõelnud oma viimse puhkepaiga peale:

*Ole läbi kännü mitmit maid,
Pühaaidu pallun paigun nännü.
Seo om Jaani-Peebu matusaid,
kon mu hõimu' pallu kääpit tennü.*

/.../

*Siiä ammustaiga matetu
Minu suguseltsist pallu hengi. —
Kas kõrd puhkase ka minu luu'
Siin, vai lövvä mujalt mullasängü?*

(«Rõuge pühäaial»)

Rõuge oma kiriku ja kalmistuga oli Adsoni lapsepõlvemaade üks keskpunkte. Ent nagu ta ise «Neljas veskis» Võrumaa kohta märgib: «Päriskodu mul ei olnud, viibisin ikka kellegi juures...» Pärast Tallinna siirdumist muutuvad sidemed kunagiste peatuspaikadega üha katkendlikumaks, kutsudes vaid vaimsele tagasipöördumisele. Vaevalt, et Adson oma südames tundiski väga sundi tulla Rõugesse kui viimsesse kodusse, kus ju «kaugus paarin unetamisega». Veel vähem oskas ta aga aimata, et 1977. aasta talvekuul kantakse ta põrm Stockholmi linna Metsakalmistule.

Nii väga, kui Artur Adson oma kodu ka otsis ja igatses, jäi see talle ikka kättesaamatusse kaugusesse. Sänna, Nõmme, kodumaa muld. Me ei tea, kas tema, kes ta nii pikalt valmistus koduteekonnaks teispooldusse, võttis omaks Jeesuse poolt esitatud surma kui une, uskus, et surematus on vaid Jumala armuand.

Meie saame koju tuua vaid ta loomingu.

HENRIK VISNAPUU

PÄIKE JA JÕGI

III. Siuru

SAKSA OKUPATSIOON

1917. aasta sügiseks olid kolm siurulast, Gailit, Tuglas ja nende ridade kirjutaja, oma laagri üles löönud Tartus. Seega koondus «Siuru» pääjõud Tartusse. Tallinna jäid ainult Adson ja Under, kuna Semper oli seotud sõjaväeteenistusega. «Siuru» kirjastus jäi endiselt Tallinna. A. Adson kui kirjastuse asjaajaja trükkis parajasti M. Underi «Sonette», Gailiti «Saatana karusselli» ja minu «Amorest», Tuglas valmistas ette teist «Siuru albumit». A. Adsoni kirjastusaruanded, mis

tulid minu kätte, hävisid 1941. aastal saksa sõdurite käe läbi.

Kitsa «Siuru» kirjandusliku rühmituse ümber koondusid Tartus asuvad kirjanikud ja kunstnikud. Kunstnikud, nende hulgas A. Tassa, M. Pukits ja K. Mägi ning R. Paris, üritasid kunstühingu «Pallase» asutamist, millest kasvas välja Tartu kõrgem kunstikool «Pallas». «Pallase» ühingu ja kooli asutamise mõttega tegeles eriti M. Pukits, kes oli siirdunud Tartusse Peterburist, kus ta oli olnud tensorsik.

Ma jätkasin õpinguid ülikoolis nii hästikurjasti kui sai, kuid aeg oli selline, et keegi ei teadnud, mis õieti tuleb. Raske on kauge vahemaa tagant noid sündmusi jälgida. Võib-olla on kergem kõndida elamuste teel.

Minule kui idealistile näis, et poliitilised vabadused on veebruarirevolutsiooniga kindlustatud. Trüki-, koosolekute- ja demokraatlike valimiste vabadus, mis moodustas 1905. aasta pääküsimumise, oli saanud tõsiasjaks. Küllap sellele juba järgneb õiglane sotsiaalne kord. Mina ei kuulunud ühesegi poliitilisse erakonda, kuid ma olin juba 1905. aastast peale pooldanud iseseisva eesti sotsialistliku partei asutamist, mis eraldaks end ülevenemaalisest sotsiaaldemokraatlikust parteist. Kui veebruarirevolutsiooni järel Venemaa sotsiaaldemokraatlik (vähemlaste) partei, arvatavasti enamlike (bolševistliku) tiiva mõjul, pooldas jagamatut keskvallitsuslikku Venemaad, siis pidasin ma õigemaks sotsiaalrevolutsionääride partei seisukohta, mis taotles föderalistlikku Venemaad. Selle föderalismist pärast pooldasid ka pärastised tööerakondlased Jüri Vilmsiga eesotsas sotsiaalrevolutsionääride doktriini.

Mul on selgesti meeles üks «Vanemuises» korraldatud miiting sügisel, kus Jüri Vilms pisaratega silmis ja hääles kinnitas, et ta ei saa teisiti, vaid peab pooldama föderatsiooni Venemaaga. Ja ometi sai temast poole aasta pärast Eesti iseseisvuse märter. Nii kiiresti muutusid ajad.

Üldpoliitiliste ja sotsiaalsete võitude kõrval olid meil eestlastel veel oma isiklikud mured. Ja need mured puudutasid üht hella kohta, nimelt rahvusliku samaväärsuse küsimust. Jäädes sõltuvusse ühe suurrahva poliitilistest tahtest muutus eesti rahva omatahe peagu nulliks, nagu näeme seda praegu ENSV-s, kus üleliidulise kommunistliku partei tahe on kõikvõimas.

Hirm selle sõltuvuse eest dikteeris eesti rahvale tema järk-järgulise irdumise sammud suurest vene kolossist, nagu seda olid autonoomia, föderatsioon ja iseseisvus.

Minu isiklik suurim rahuldustunne tekkis, kui Jaan Poska määrati Eestimaa komisarisiks ja kubermanguvalitsus, Maanõukogu nime all, võttis üle seni rüütelkonnale kuulunud maaomavalitsuse ülesanded. Eestlane kuberner! Aadli ülevõim murtud!

Autonoomia oli teine rahuldus. Maapäeva kokkuaastumine 1.—19. juulil 1917 oli vaid «asja» loogiline järg. Ja kolmas rõõm oli oma sõjavägi Eesti Sõjaväelaste Ülemkomitee korraldusel, 1. Eesti polk.

Oma mitteteadmises ja õnnestumistes ei hinnanud mina ega mu sõbrad kuigi hädaohtlikuks vene *madruste*, *soldatite* ja *tööliste* nõukogude olemasolu ega ka kommunistliku

«Kiire» räuskamist. Naljavihiks panime isegi ühel päeval raha kokku ja saatsime «Kiire» toimetusse kirjanik Münt [h] erile, kes käis ikka mingisuguse vene ametnikumütsiga ja kelle «Sõjajoonistused» polnud sugugi halb raamat, uue kaabu ostmiseks raha.

Ma veetsin augustis paar nädalat Toila rannas vaikes idüllis, koostades lõplikult «Amorese» käsikirja.

Septembri lõpupäevil aga lõikas sellesse revolutsiooniuima sisse Saare- ja Hiiumaa okupeerimine sakslaste poolt. Sakslaste edasitungimisega mandrile võisid lõppeda järsku kõik saavutused. Siis järgnesid oktoobrirevolutsioon, Maapäeva laialiajamine ja punakaardi võimutsemine.

See viimane võim oli siiski ebastabiilne ja laineline, eriti Tartus, ja seda ei arvestatud palju, sest vastukaaluks läti punastele küttildele ja punakaardile asus endistes Krasnojarski polgu kasarmutes Eesti tagavara-polk. Mitmekordse «Postimehe» ülevõtmise ja Jaan Tõnissoni vangistamise peale vaatamata ilmus «Postimees» edasi. Kingissepa ja Meistri «kohtumõistmised» Bürgermusset polkovnik Rosenbergi üle muutusid peagu farsiks. «Postimehe» ülevõtmise ja Jaan Tõnissoni arreteerimise pärast seisis ühel ööl tagavara-polgu mehed ja läti punakütid Emajõel isegi vastamisi frondil. Kauplemine käis Emajõel. Sellest võtsid osa O. Kallas, V. Kures ja ohvitser Koort. Tõnisson ja «Postimees» vabastati.

Kui Tõnisson teist korda vahistati ja Tallinna viidi, jäi «Postimees» Anton Jürgensteini valve alla. Poliitiline sõnavabadus ei kehtinud enam. Lehte võis täita vaid apoliitilise materjaliga. Seda andis noorem ja vabameelsem generatsioon, eesotsas siurulastega. Kui Jaan Tõnisson Vanemate Kogu ülesandel ja Kingissepa «kohtuotsuse» järel maapakku oli minemas, astus ta ühendusse selle uue «jõuga», kes Tõnissoni äraolekul võiks «Postimeest» edasi toimetada. Meie meelest oli see antud oludes tark äriiline kalkulatsioon.

Meie esindajatena sõitsid Tallinna lehe üleandmise asjus läbi rääkima Adam Bachman [n] ja Friedebert Tuglas. Tõnisson võttis meid vastu «Kuld Lõvis», kus toimusid läbirääkimised. Säält tuli Adam Bachman [n] tagasi päätoimetaja totaalvolitustega. Sellega algas «Siuru» ajajärk «Postimehe» juures.

Sellest kohtumisest on mulle Tuglas ja Bachman [n] mitmel korral jutustanud. Tuglase tõenduse järgi on Tõnisson läbirääkimisel ajuti langenud teatavasse melodramaatilisse tooni. Ta on end nimetanud likvideeritud mehiks, kelle aeg on möödas.

«Katsuge veel päästa, mida saate. Teie võib-olla saate veel midagi teha.» on ta sõnanud, käies murtuna toas edasi-tagasi.

Bachman [n] ile päätoimetaja totaalvolitust välja andes on tulnud juttu Anton Jürgensteini saatusest.

«Kui te teda kasutada ei saa, las ta läheb Pärnusse «Postimehe» saba toimetajaks,» on Tõnisson öelnud.

Viimast ei pidanud meie Jaan Tõnissonist rüütellikuks. Kas pidi vana humoorikas «sulane Anton» mooramehena, kes on teinud oma töö, minema? Anton Jürgensteiniga vaieldi, kirjutati «Postimehes» vastamisi pamflette ja saadi hästi läbi. Jürgensteini ei mõelnud keegi «Postimehest» minema saata. Ka Jürgenstein andis oma seisukohade ja kirjutustega nii mõnekski teravmeelseks foljetoniks põhjust, nagu näiteks A. Gailiti «Kui meie geniaalseks saime» ja teised.

Sõnavabaduse põhimõttel võis kirjutada «Postimehes» Peeter Põld, et «Siuru» boheem on väärt, et rahvas ta oma suust välja sülgab, ja säälsamas võisin mina kirjutada väikekodanlaste lopergustest ajudest. Minu arvates polnud see kummaltki poolt viisakas ega ilus.

Minu kindla veendumuse järgi oli «Siuru» santlaagrite-boheemlaste isiklik moraal palju kõrgemal mõne pastori ja prokuröri moraalist, kõnelemata jõuka väikekodanlase moraalist, mida oli võimalik mitmeti jälgida. Asjade õige nimega nimetamine kirjanduses tõi tol ajal terava opositsiooni «Postimehe» ja endise kiriklik-kõlbelise ringkonna vahel.

See kulmineeris ühel Eesti Kirjanduse Seltsi aastakoosolekul, mil anti ülevaade läinud aasta kirjandusest. Sellest koosolekust on hiljem mitmel korral avalikult minuga seoses juttu olnud. Asjaolude õigesse valgusse seadmiseks võtan siinkohal ise sõna.

Selle järel kui ametlikud kirjanduse referendid moodsa luule olid maha teinud ja ajaloolane Sildnik ajalookirjanduse ülevaates oli suvatse nud märkida, et Visnapuu sarnaneb Nikolai Verisega, ning läbirääkimiste ajal Helmi Põld hüsteeriliste pisaratega silmis ja hääles koosolijaid üles kutsus seesuguseid kirjanikke nagu Visnapuu koha pääl kinni võtma ja hullumajja toimetama, tõusin ma rahulikult üles ja deklareerisin: «Olen küll Nikolai II sarnane, sest armastan naisi ja lilli!» ning istusin.² See oligi kõik. Kinni mind ei võetud ja hullumajja kah ei saadetud tookord.

Siurulastest asusid «Postimehe» toimetusse Fr. Tuglas ja August Gailit. Pääle selle olid toimetuses veel Rasmus Kangro-Pool, R. Roht, V. Kures ja hiljem August Alle.

«Siuru» ettevõtetest Tartus oleks mainida «Siuru» simmanit, mis toimus sügisel «Vanemuises». Mida sääl lavalt pakuti, on juba ununenud. Meeles on vaid, et «Vanemuise» fuajees seisis V. Kangro-Pooli maalitud pla-

kat «Jalakeerutus», mille olid kujutatud vändaga ümberaetavad jalad. Selle «Jalakeerutuse» pärast tuli mul järgneval kevadel veel Saksa okupatsioonivõimude ees omakorda vastust anda.

Kuigi kohalike nõukogude täidesaatvad komiteed olid maa- ja omavalitsuse aparaadi üle võtnud ja juba mõisu üle võtsid, ei osanud neid eriti karta. Veel ei olnud kommunism oma halastamatut nägu paljastanud. Küll kuulutati balti aadel pärast rüütelkonna Venemaast lahtilöömise otsust lindpriiks ja interneeriti Tallinna sektorist 1918. a. alguses, kuid see nagu olnuks meie ühine vastane. Ka Eesti Asutava Kogu valimiste katkestamine ei lõõnud veel tuju maha. Tõsisem hädaoht lähenes Saksa armee näol.

24. veebruari hommikupoolel lauliski esimene saabunud Saksa väeosa raekoja ees «Üks kindel linn ja varjupaik», pasunakoor mängis ja saksa vanatüdrukud suudlesid saksa hobuseid ja annetasid sõduritele lilli.

Ma tulin «Werneris» kohvikust ja peatusin hetkeks kõnniteel, vaadates seda «sissetulekut». Väike mütsak sakslasi ümbritses tulijaid, eestlased heitsid pilgu sündmustele ja kadusid kiiresti.

Aga siis ilmusid «keelan-käsin» plakatid postidele. Emajõel toimus esimene veresaun ja okupatsioon algas.

Saksa okupatsiooni ei tarvitse ma rahvuspoliitilisest küljest kirjeldada, sest see on üldiselt teada. Võin ainult oma tähelepanekuid serveerida. See oli sõjaline okupatsioon ja mitmeti erinev 1941.—44. a. okupatsioonist. Maad valitses «Oberkommando 8», kes käskis ja keelas. Ajakirjandus oli vaikivas olukorras. Oberkommando saatis artikleid sundavaldamiseks. Neid raamiti musta või eraldati teisiti, et rahvas teaks, et see pole toimetuse seisukoht. Kirjandusse ja kultuurpoliitikasse algul ei segatud. Kultuurilised organisatsioonid töötasid edasi ja «Siuru» ajajakr «Postimehes» kestis.

Kooliaasta lõpul aga muutus olukord. Vene ülikool suleti ja avati saksa ülikoolina, keskkoolid muudeti saksakeelseteks.

Kevadel 1918 tuli Riias kohale koolivalitsuse direktor, kui ma ei eksi, siis Schie-man. Ta külastas ka Fortuuna tänavas asuvaid üldhariduslikke kursusi, kus õpetasin ajalugu, ja kutsus mind oma palge alla.

Ta oli hästi informeeritud mu värsidest ja minu muust tegevusest. Esimene küsimus oli:

«Kas olete selle ühingu liige, kes korraldas «Vanemuises» «Siuru» simmani, kus oli välja riputatud selline kõlvatu plakat «Jalakeerutus?»»

Ma jaatasin.

«Kas teie olete see Visnapuu, kes on

kirjutanud nii- ja niisugused luuletused?» Revidendid käes olid minu luuletuste saksa-keelsed proosatõlked.

Ma jaatasin taas.

Selle pääle teatas kõrge revident kõrgendatud toonis:

«Saksa keiserlik valitsus ei või lubada, et teesugune õpetaja õpilasi rikub. Teie olete vallandatud.»

Mul oli vastus valmis:

«Olen juba ette otsustanud, et mina Saksa keiserliku valitsuse all kooliõpetajana ei teeni.»

Seega lõppes ülekuulamine ja minu õpetajakarjäär. Ma olin juba Aidniku juurest lahkunud ja otsustanud vabakutseliseks hakata. Hää oli, et see paraja žestiga lõppes. Kogu okupatsiooniajal polnud minul Saksa võimudega isiklikult enam tegemist.

Kaudselt aga küll, ning just võitluses saksa ülikooli ümber. Mõnede Korp! «Estica» viistlaste mõjul oli «Estica» konvent otsustanud õpinguid Tartu saksa ülikoolis jätkata. Seltside seisukoht oli eitav ja nõudis saksa ülikooli boikoteerimist. Korp! «Estica» kui mõjuka korporatsiooni eeskujul oli «Sakala» konvendi seisukoht kõikuv, sest mõned kaasvõitlejad pooldasid saksa ülikooli astumist. Mitme istungi järel ühines «Sakala» konvent seltside seisukohaga saksa ülikooli boikoteerimise asjus. Et R. Kangro-Pool ja mina selle otsuse eest olime seisnud, siis valiti meid konvendi poolt konvendi esindajateks üliõpilaskonna esinduskogusse.

Isegi keset sõjamõllu pääle okupatsiooni langust ei unustatud ülikooli. Hakati tegema ettevalmistusi eesti ülikooli avamiseks Tartus. Valitseva vabameelse maailmavaate juures kutsuti ka üliõpilaskonna esindajad esimesest ülikooli põhikirja kavandamisest osa võtma. Üliõpilaskonna Edustus saatis omalt poolt kolm esindajat; Kornelius Tüüri (EÜS), Luha (organiseerumatud või teised seltsid, ei mäleta) ja minu. Edustus meile mingisuguseid direktiive ei andnud ning me pidime talitama oma parema äratundmise järgi, ja seda me muidugi tegime. Olime kõik ajakohaselt revolutsioneeritud ja nõudisime üksmeeli kiriku riigist lahutamise põhimõtte järgi usuteaduse fakulteedi kustutamist Tartu ülikoolist. Meie tookordse parima arusaamise järgi oli see koguduste privaatasi, kuidas nad endile hingekarjaseid ette valmistavad. Muidugi nõudisime üliõpilasesindajatele õigust kaasaraakimiseks ja kaasaotsustamiseks kõigis neis asjus, mis kuidagi võisid puudutada üliõpilasi ja õppetööd. Hiljemini määrati Vabariigi Valitsuse poolt Peeter Põld ülikooli kuraatoriks ja siitpääle oli «parlamendi tegemisel» ülikooli põhiseaduse juures lõpp; ei küsitud enam üliõpilaste arvamusi, sest üliõpilaste asi olgu ülikoolis

õppida, mitte poliitikat teha. Ülikool avati vana äraproovitud fakulteediga 1. detsembril 1919.

Suve veetsin Sarakustes vanemate juures. Sarakustes ja Mäksal seisis üks väike ratsaväeüksus. Paar allohvitseri, kellega kokku puutusin, olid mõistlikud mehed, vana sõjaväe kooliga. Nad aga ei uskunud kuidagi Saksa relvade kaotust, soovitasid sõbrustada Saksa relvaga, mis jääb Baltimaale pere-meheks. Rekvisitsioon oli küll kaunis ränk, kuid maal ei olnud siiski veel mitte nalga. Meie kahe lehma ja kanade päält ei nõutud mingit normi. Talud kannatasid rohkem. Levis kuuldus, et sakslased valmistavad munadest mingit lõhkeainet. Sellepärast rikuti munad ära keeva vette kastmisega enne kogumispunkti viimist.

Siurulased elasid 1918. a. suvel parimas läbisaamises Pühajärve Saare talus. Neid oli sää! neli. Under, Adson, Gailit, Semper ühises majapidamises, mille eest hoolitsesid Saare talu perenaine ja peretütar. Ma sõitsin paariks nädalaks Pühajärvele neile külla.

Pühajärv oma saartega ja metsaga kaetud künkaliste kallastega on kauneimaid paiku maailmas. Suvitamismõnud on sää! ära arvatud. Ja kui kalarikas see järv on praegugi veel võrrelduna Kesk-Euroopa vetega!

Leidsin eest oma kaaslased täis päikest ja elurõõmu, pruunid parkinud poisid ja naised, ning Underi harjalised tüdrukud. Seda naiselikku olemisrõõmu sää! järve ääres on M. Under luulestanud «Eelõitsengus».³ Hää oli sää! supelda, sõuda ja kala püüda, aga ka elulusti hõisata, nii et kaja mitmekordselt vastu lajatas. Hää oli hulkuda Hobusemäel või säälsamas piduõhtul «Õrna ööbiku» autorit välja plaksutada ja hüüda, kui selle laulu ette kanti.

Aga siis tärkas kolmel musketäril, Gailitil, Semperil ja minul idee kõndida Pühajärvelt Sangaste ja Helme kaudu Liplapile. Mõeldud tehtud.

Õhtupoolikul, kui Adson Underiga jaltuskäigul viibis, otsisime ahjust välja tagavaramunad ja või, valmistasime neist kausitäie vägevast munaputru, sõime ning jätsime ülejäägi Saare koertele ja kutsikatele. Saare peremehe palusime küüdiks ning sõitsime õhtu eel Restu mõisa.

Nüüd alles hakkasime reisiplani pidama. Keegi meist teadis, et Karksi Liplapi majapidamiskoolis on nädala pärast pidu ja baasaar. Päälegi tahtis Semper Hallistesse emale külla minna. Jagasime siis teekonna nõnda ära, et igaüks juhib teekonda läbi oma tuttava kihelkonna. Gailit alustab Sangastega, mina viin läbi Helme ja Semperi hooleks jääb Halliste ja Karksi.

Gailiti kava järgi pidime ööbima Sangaste Vastemõisa Obersti juures. Me jõud-

sime õhtu eel sinna, saime õhtuoodet, kuid öömajale jäämisest ei olnud juttu. Meil oli tunne, et meist taheti lahti saada. Põhjuseks arvas Gailit, et dr. Konik varjab end selles mõisas.⁴

Otsustasime siis enne päikeseloojangut ja ühe äikesehoo vaheajal uuesti teele asuda ning öö jooksul Korva soo ületada, et jõuda Karulasse Palvadrete poole. Enne südaööd tabas meid uus äge äikesehoog. Leidsime kuskil heinaküünis varju ning imetlesime looduse vägevust. Läbimärgadena ja väsinutena jõudsim kella kahe paiku Palvadrete tallu.

See on ümbrus ja sääl leidub inimesi, mida ja keda Gailit oma «Muinasmaas» kirjeldab ja kujutab.

Lahke võõrustamise järel viis meid üks noorem Palvadre Sangate jaama. Nüüd olime jälle jalamehed ning ees seisis magamine võõras talus, sest Uniküla kandis polnud meil kellelgi ühtki tuttavat. Tee oli veel eilsest sajast porine ja teatav väsimus kontides.

Vaatlesime juba varakult teeäärseid talusid, kuhu kõlbaks sisse astuda. Takseerisime ka küüne talude all. Arvasime, et peame vastu. Sest hommikul jõuame Rooba parvega üle Väike-Emajõe ning maandume Jõgevastes Püsside juures.

Leidsime lõpuks sobiva küüni ühe talu lähedal ning otsustasime paluda luba sääl ööbida. Kui olime trepi ette jõudnud, võttis meid sääl vastu prl. Tork, pärastise seminari-direktori Torgi õde, kes sääl suvitas. Ta tundis meid. Selle üle me palju ei imestanud, sest «Siuru» oli vahepeäl populaarseks saanud.

Meile anti õhtusöök, tehti ase küüni, ja järgmisel hommikupoolel ületasime juba Väike-Emajõe.

Nüüd algas minu rajoon, Helme. Siin oli lihtne. Päeva marsruut viis Jõgevestest Püsside juurest Taageperasse Ojade juurde, kus meid ootas väike maja koos noore preiliga.

Lõbusa õhtu ja öö järel viidi meid pikkvankril Karksi-Nuia alevisse. Istunud Karksi varemotel ja meenutanud A. Kitzbergi teoseid, siirdusime Semperi juhtimisel silmalt Hallistesse. Semperi kadunud isa oli olnud sääl kooliõpetajaks, nüüd elas Semperi ema lesepolve koolimaja juures.

Pühapäeva õhtupoolikul olime juba Abjas Liplapi talus. Esinesime nagu kord ja kohus Liplapi vanatüdrukutele, kuid meist ei tehtud palju välja. Aga sellest polnud suurt viga. Meil oli igaihel õpilaste keskel tutvusi ja sellest piisas. Päälegi oli Liplapi rehe all ja õues nn. «basaar» ja loterii.

Moodustasime kohe grupi ameerika loteriist osavõtmiseks ja nõnda juhtuski, et saime

pudeli konjakit ja mulle langes sülle elus oinas. Üks huvitav vanaperemees, kas Hunt või Hundi talust, «määrisk» ühe ja teise grupi juures. Kui ta nägi meie tõsist tahtmist konjakipudelit omandada, liibus ta meie grupi juurde. Kui me talle ka pudelist rüübata andsime, oli ta pea ülevas meeleolus ja kor-das vaid: «Hosianna! Nüüd tulete minu poole ja elate kui Aabrami süles, üks päev ja teine päev ja nädal. Mul on kaks tüdart. Hosianna!» See oli omamoodi Pearu prototüüp.

Me ei sõitnud tolle huvitava vanaperemehega koos Aabrami sülle ega tema kahte tüdart vaatama, vaid saime oma tuttavate tütarlaste juures õhtulist ja magasime perepreilide lahkel loal laka peagu mullasel lael hommikuni.

Ma olin oma oinaga mures nagu poiss-mees lapsega. Seni kui rehe all viibis veel hobuseid ja rahvast, oli oinas vait. Kui aga vaikus maad võttis, tõstis ta haledad häält. Ma lootsin, et pererahvas mu oina eest homseni hoolitseb, kuid seda ei juhtunud. Mida pidin ma oinaga päälle hakkama? Juua talle tõin ja kartulipäälseid pakkusin ka, mida hämaruses põllult kitkusin, kuid neid oinas ei söönud. Perutagu siis!

Õine sõjanõukogu Liplapi lakas otsustas oina saata salajase kaaskirjaga Abja kaudu Hallistesse Semperi ema juurde, olgu oina-liha ja verikäkid laual.

Aga kust võtta hobust ja meest või naist, kes oina Hallistesse viiks? Liplapilt seda ei saanud. Oinast ise lõa otsas viieteistkümmne kilomeetri taha viia olnuks väga tülikas, päälegi tahtsime veel näha Hans Rebast, keda arvasime kodutalus suvitavat.

Rehealune tuli oinast tühjaks teha. Panime siis oinale paela sarvede taha ja läksime külla hobust ja meest otsima. Foto-aparaati olnuks vaja selle protsessiooni pildistamiseks. Mina vedasin oinast ees, Gailit lükkas tagant ja Semper vist käis protsessiooni eesotsas. Õnneks nõustus üks vabadiik teatava arvu oberostide (tolleaegne okupatsiooniraha) eest oinast Hallistesse viima. Me ise läksime teist teed.

Oli meeldiv tutvuda Hans Rebase isaga. Sääl valitses veel patriiarhaalne kuulekus. Kuigi olime ilmutanud end Hansu külalistenä, võttis vanaperemees meid ise oma hoole alla. Ta juhtis meid toast, kus kärbsed tülitada võisid, õunapuuaeda.

«Poiss, too härradele kasukas istme alla!» käsutas ta Hansu.

Ilus ja kuum suvepäev oli muidugi ja maa täiesti niiskuvaba. Aga kasukas toodi ja me istusime koos vanaperemehega kasukale.

«Poiss, too külalistele mett ja õlut!» käsutas isa uuesti.

Mesi ja õlu ilmus aeda ja ma istusin sääl

ilusal suvepäeva õhtupoolikul esimest ja viimast korda ühe vana talu aias kasukal, sõin mett ja jõin õlut. Ning oli hää olla. Polnud okupatsiooni, polnud muret.

Hallistes oligi oina vaev lõppenud. Liha kaalikatega ja verikäkid aurasis laual. Pidasime plaani, kas siit- või säältpoolt Võrtsjärve tagasi matkata. Siis aga tundsid proosakirjanikud Gailit ja Semper ilmatu suurt kirjutamise lusti pääle tulevat ja ruttasid koduteele. Peatusime küll veel Tuhalaanes Semperi sugulase juures, kuid Kärstnast kihutasime juba posthobustega Pukka. Mina sõitsin Tartu, teised Pühajärvele.

Kümne päevaga oli sooritatud ilus suvine matk. Otepää kõrgustikult Mulgimaa kõrgustikule.

Sügisel suurenesid mured. Sakslaste relvavõit tegi vähikäiku. Kaotuste kohta tilkusid teated läbi. Sakslased hakkasid maad sihikindlamalt rüüstama. Siiski ei olnud veel midagi pöördelist juhtunud.

Ma panin septembris toiduainete tagavara, muu seas ka kartulikotid vankrisse ja sõitsin Tartu poole. Luunja parve juures oli sakslaste post, kes kontrollis, et toiduaineid maalt linna ei veetaks. Parve juures panin värvimütsi pähe ja sõitsin posti juurde. Niipalju oli sõduritel respekti tudengi vastu, et bravuursest seletusest, et üliõpilane raamatute juurde ka mune ja sinki vajab, aitas, et vanker kontrollimata edasi võis sõita.

Linnas oli saada taani akvaviiti ja saksa šampanjat, kuid väga vähe söögipoolist. Kummatigi oli režiim palju pehmem kui viimase okupatsiooni ajal. Võiksin tuua paar näidet.

Tartu kirjanike-kunstnike ring ja nende sõpruskond oli kasvanud paarikümne inimese suuruseks. See ring siurulasi ja pallaslasi istus sagedasti koos «Bürgermusses» ja «Kommertsis» suvehoones, mis asus Tähe tänavas, Aia ja Riia tänava vahel. Selles viimases hoones oli üks mõnus nurk. Puutüve ümber olid istmed ja puu ise kasvas katusest läbi välja jumala päikese alla.

Kord istuti järjekordselt selles nurgas koos ja joodi saksa veini. Selle ringiga sõbrustasid saksa kunstnik Magnus Zeller ja kirjanik Alfred Brust ja läti bariton Jaša Brunwald. Sakslased tennisid sõjaväelastena Oberkommando 8 tensusoriosakonnas.

Ka sel korral istusid Zeller ja Brust meie ringis. Saal oli rahvast täis ja lava ees istus suur grupp saksa ohvitseride. Lõbusate laulude järel tuli meie kambal pähe püsti tõusta ja laulda «Mu isamaa, mu õnn ja rõõm». Seda laulsimegi suure vaimustusega. Zeller ja Brust seisid ka. Saksa ohvitserid tõusid püsti ja väljusid üksteise järel saalist. Mingit sekeldust ei järgnenud sellele. Zeller ja Brust

said ainult ametliku noomituse selle eest, et nad saalist ei lahkunud.

Suure kamba sage koosistumine siin ja säääl äratas muidugi sakslaste tähelepanu. Kardeti mingisugust konspiratsiooni. Nõnda juhtus siis, et ühel õhtul ilmusid «Bürgermussesse» sandarmid koosolijate isikuid kindlaks tegema. Passi ei vaadatud, vaid küsiti nime ja aadressi. Korraga olid kõigil mees- tel uued nimed ja uued aadressid.

Säälj juhtuski siis, et seni kui teisi küsitleti, võis Semper H. Kruusi käest küsida, mis nime Kruus ütleb. Süütult vastas Kruus: «Hans Gansman.» Parajasti oligi küsitleja Semperi juures.

«Teie nimi?»

«Hans Gansman, pehme g-ga,» vastas Semper rahulikult.

«Teie nimi?» päris küsitleja Kruusilt.

Vaene nimest paljaksvarastatud Kruus ei suutnud selle aja sees enam teist nime välja mõelda, vaid vastas alandlikult:

«Hans Kruise.»

Ka sellele pärimisele järgnes vaid mõne isiku ülekuulamine ja lepti seletusega.

Juhtus veel drastilisem lugu, mis lõppes boheemkonnale õnnelikult. «Kommertsis» esines kupletist Narson. Ta oli hääks arvanud «Siuru» pihta pilkelaule septseda ja neid vene keeles ette kanda. Me andsime talle peremehe kaudu hoiatuse, et kui ta ei lakka, siis meie ei vastuta tagajärgede eest.

Too härra Narson oli kangekaelne poiss. Ta arvestas «Siuru» vastaseid ja tahtis nähtavasti neile meeldida. Ta laulis edasi.

Aga siis tuli lõpp. Varustatuna küpsete kaalikate ja tooreste munadega võtsime ühel õhtul lavapoolses lauas istet. Kui siis Narson taas alustas kupleed meie kohta, lendasid kaalikad ja mädamunad ta pihta. Üks muna lõhkes keset fraki rinnaesist ja jooksis kollase sogana alla. Narson põgenes lavalt ja korraga ilmusid sinna esticused, kes võtsid Narsoni oma kaitse alla ja nõudsid meie eemaldamist saalist ning Narsoni esinemise jätkamist. Narson näitas end veel kord laval, sai uusi tervitusi ja kadus.

Millisest kandist lendas esimene ese, ei saadud teha kindlaks, kuid korraga oli õhk täis lendavaid esemeid. Taldrikud, tassid, pudelid, lillepotid, šampanjajahutajad koos veega vihisesid õhus. Kamp Korp! «Estica» liikmeid oli võtnud lahingu vastu.

Boheemkonna eesliinil võitlesid Johannes Einsild, Uudo Einsild (vabadussõjaegse nimega «Habe»), C. Sarap, A. Alle ja A. Gailit, siis A. Starkopf ja A. Vabbe. August Alle oli äsja Volga äärest saabunud ja tennis nüüd esimesi kannuseid. Mina isiklikult hoidusin viimases lahingus tahapoole, sest ma kartsin kiskuda «Sakala» kaasvõitlejate lauda

tüli sekka, mis oleks loo viinud konventide vaheliseks. Saali pärapoolses osas asetseb tugev «Sakala» laudkond R. Kangro-Pooliga eesotsas. Nõnda võitlesid «Estica» ja tema pooldajad ainult boheemkonnaga.

Publiku hulgas algas massiline põgenemine. Ribinal-ribinal oli saal tühi, ainult grupp «Sakala» kaasvõitlejaid seisis saali päras. Saalist oli kui tuli üle käinud. Lauad ja toolid olid ümber lükatud, serviisid põrandal ja põrand märg nagu tulikahju kustutamise järel.

Mu silmade ees on viimane momentülevõtte lahinguplatsilt: Johannes Einsild lükkab kahe käega viimaseid püstijäänud laudu ümber.

See oli lahingu lõpp. Stukis oli saanud taldrikuga pähe ja haiglasse sidumisele viidud. Me jätsime lahinguplatsi ja läksime «Tehtud töö» järel koju magama.

Hommiku poole ööd tuleb üks mees, nimega Juhan Simm, «Vanemuisest» koju minnes «Kommertsist» mööda. «Kommertsist» ukсед on politsei poolt kinni pitseeritud ja öövaht seisab sääl ees.

«Kas teate, noorhärä, mis siin täna juhtus?» küsib öövaht Simmilt.

«Vasikanina, mis siis?» vastab Simm.

«Oi, noorhärä, siin ei õitse ega kasva enam mitte kui midagi!»

Järgmisel päeval, kui lahingu uim oli haihtunud, istusime noruspäi «Werneris» ja ootasime oma saatust. Ja see tuligi. Protokoll avaliku rahurikkumise eest ja sõjakulu 60 000 oberostil! Aufwiedersehen, ilus boheemlik elu! Ootasime suurt kohtumõistmist.

Aga sääl silus vana hää rebane Anton Jürgenstein oma väimehe V. Kuresse nõuandel oma sorakil vurrud siledaks, tõmbas musta sabakuue selga ja läks politseimeister Punga jutule. Punga oli kauaaegne Tartu Vabatahtliku Tuletõrje päälük ning Tartu vana saksa pürjel.

Vanu häid aegu on nii tore meelde tuleb. Kuidas enne ülikooli venestamist tudengid landaueritega mööda linna sõitsid, duelle pidasid, kodanikke kimbutasid, aknaid sisse pildusid ja muid karutempe tegid! Ah, siis võis noorus vabadust maitsta! Ülikooli kohus lõi küll vahel oma kartserisse vee ja leiva pääle, kuid see oli rohkem reklaamiks noorele mehele. Politsei ei tohtinud akadeemiliste kodanikkude omavahelistesse asjadesse segada.

«Jah, olid ilusad ajad! Kui need veel korduksid!»

«Korduvad, korduvad, kui sõda meie võiduga lõpeb ja rahupõlv jälle maale tuleb.»

Nõnda umbes keskustlevad kaks vana-härrat ja tühjävad oma mälulaeka kõigist kaunitest noorusmälestustest.

«Jah, kas teie mäletate?»

«Küllap mäletan! See oli siis, kui...»

«Sääl «Kommertsis» on ka üliõpilaste ja literaatide vahel midagi juhtunud.» tüürib Anton oma jutu päevasündmustele. «Eks see ole üliõpilaste oma asi, neil oma aukohtud ja asjad.»

«Kuidas nõnda?» imestab Punga. «Avalik skandaal, lõhkumine ja suured kahjutasu nõudmised. Saksa ordnung ja sõjaväalitsus.»

«Ei noh! Seda küll, kuid Tartu saksa ülikooli traditsioonid!»

Ning magusate noorusmälestuste maiksuus, lubab politseimeister asja kalevi alla panna. Katsugu kahjutasude asjus restorani-pidajaga ise hakkama saada.

Ent me saimegi hakkama, ja kuidas veel, kuigi kogu boheemlaskonna maine vara kahjutasunõudele ei oleks vastu löönud.

Pääle restorani uuesti avamist jooksis rahvas hulgana kokku, lootes, et saab jälle mõne sensatsiooni osaliseks. Kui seda aga ei juhtunud, sulas restorani küllastajate arv kokku.

Paar nädalat pääle suurt lahingut «Kommertsis» ilmus omanik «Werneris» ja soovis minu ja Gailitiga rääkida. Ta ettepanek oli rohkem kui üllatav. Ta pakkus lepitust. Kui nõustume jälle oma ringkonnaga ta restorani küllastama, võtab ta oma nõude kahjutasude suhtes tagasi, saadab Narsoni minema ja annab meile omalt poolt šampanjaõhtu.

Mis võis meil niisuguse «leppimise» vastu olla! Me deklareerisime, et hakkame küll jälle tema kõrtsis käima, kuid šampanjat joome oma raha eest ja ka Narson võib jääda, kuid ta ärgu katsetagu enam meie pihta kupleesid laulda.

Me hakkasime küll jälle õhtuti «Kommertsis» istuma, kuid selle lokaali hiilgeaeg oli läbi. Ta vaibus unne.

Ma tõin selle juhtumi näiteks. Ühelgi teisel ajal poleks selline lahing võimalik olnud selliste tagajärgedega. Tookordne Saksa keisririigi taktika oli küll selline, et laskis vaadata läbi sõrmede sündmustele, mis ei kandnud poliitilist laadi. Päälegi tõmbas selline lugu rahva tähelepanu teistelt valmivatelt sündmustelt.

Tänu Jumalale, et kurnipoiss Ahas⁵ seda lugu ukse vahelt ei piilunud. Muidu võinuks ta sellest läbinähtavate nimede all romaani septseda!

See oli Tartu boheemi esimene kokkupõrge väikekodanlusega. Järgnevad kokkupõrked «lohega» ei lõppenud enam nõnda õnnelikult.

Aeg rühkis vastu uutele tähtsamatele ülesannetele ja boheemkonna ülesastumised väikekodanliku maitse ja moraali vastu ei olnud enam õiges perspektiivis.

Grippenbergi skandaali üle, mis toimus

aasta hiljem, on nii palju kirjutatud, et ma sellest siinkohal sõna ei võta.» Päälegi olin ma sel ajal Elvas ja elasin kaasa vaid esimest vilistamist. Tookord seisin ma Anton Starkopfi, Gailiti ja Tuglase kõrval seljaga vastu «Vanemuise» saali tagumist seinu, väikese jalutusaali ukse kõrval. Hääd sõrmedega vilistajad olid Starkopf ja Gailit. Ka Tuglas vilistas, nagu minagi, suuga. Kus oli kurnipoiss Ahas? Ei mäleta ta kogu.

See vilistamine toimus Grippenbergi teise tantsuõhtu lõpul ning oli omamoodi teetasandamine oma noorele tantsitarile Ella Ilbakule.

Kui aga Tartu seltskonnadaamid jonniks ja hoiatustele vaatamata korraldasid veel kolmanda Grippenbergi õhtu, siis läks pildumiseks ja lõõmaks. Grippenbergi väljaviilistamisega taheti avaldada protesti seltskonna vastu, kes vaimustus võõrast allakäinud tantsitarist, kuna oma eesti tantsukunst oli saanud juba täisealiseks⁶.

Artistide väljaviilistamine ei olnud Tartus tundmatu asi. Seda kommet harrastasid vene üliõpilased. Nad kas kandsid artiste õul, vedasid ta kalessi või vilistasid.

Esimese maailmasõja ajal gastroleeris Tartus keegi romansside laulja Morfessi oma täiesti mahakäinud häälega. Vene seltskond oli vaimustatud. Meie Rasmus Kangro-Pooliga ja mõne sõbraga vilistasime. Kõmin ja

rusikad tõusid meie vastu. Me ronisime toolidele, kuid lõõmaks ei läinud. Vene üliõpilastele karjusime vastuseks: kui võib braavo karjuda, siis võib ka vabaduse põhimõttel vilistada.

(Järgneb)

¹ Mõeldud on J. Rosenbaum, Eesti tagavarapõlgu ülemat, kes toetas 21. nov. 1917 rahvuslikku demonstratsiooni Tartus.

² Vrd luuletusi «Poeet ja tsaar» (H. Visnapuu. Talihari. Tartu, 1920, lk 57—58); «Suur kallisahtade ja nisu tsaar, / vürst minu kodumaa, / tsaar Venemaa, / su mälestustele sen köiten rida paar. /.../ Uks sõgeduse võrdlus: sa ja ma! / Jah, lillesid kui sa / ja naisi ka, / nii armastan ma lillesid kui sa.» jne.

³ Pigem küll «Sinises purjes», mille värsid on dateeritud 1917—18 («Eelõitsengus» 1904—13). Vt ka: Marie Underi eluraamat, lk 61.

⁴ Konstantin Konik (1873—1936), arstiteadlane ja poliitik, oli 1918. a veebruaris moodustatud Eestimaa Päästmise Komitee liige ja sunnitud Saksa okupatsiooni ajal end varjama.

⁵ Kurnipoiss Ahas — Albert Kivikas. Vrd August Alle följetonit «Kurnipoiss» kogus «Lilla elevant» (Tartu, 1923).

⁶ H. Visnapuu isiklikul suhtumisel Maggie Grippenbergi tantsukunsti on oma eellugu. Veel koguteoses «Moment esimene» (Tartu, 1913) leidub talt luuletus «Baroness Maggie Gripenberg'ile», kus vaimustunult õhatakse: «Mis aimasin ja millest õnnes joobus meel, / mis üllas tallekete rõõmsas mängis, tuules / ja laintes raskeis välgatuste maru eel, // Sa kehastanud oled oma tantsu-luules.»

MART SOIDRO

«LISANDUSI MÕTETE JA UUDISTE VABALE LEVIKULE EESTIS». KÜMMET AASTAT HILJEM.

«On olemas totter mäng, mida ameeriklased nimetavad vene ruletik. Panna revolvi trumliisse ainult üks kuuliga padrun. Lasta trumli keerdle juhulikku asendisse. Panna toru ots endale vastu pead ja vajutada päästikule. Tõenäosus on kõrge, et midagi halba ei juhtu. Kui eluga pääseb, võib uuesti proovida. Kuni enam ei pääse.»

R. Taagepera «Jüri Kuke surm ja võit.»¹

Ka teine variant, mida nimetatakse Stalini ruletik, on olemas: panna toru ots teisele vastu pead ja vajutada päästikule. Samasugune tõenäosus, samasugune võimalus uuesti proovida...

Mõistlik inimene kohaneb oludega, mitte-mõistlik püüab olusid enda järgi kohendada.

Bernard Shaw'l on õigus, kui ta näeb maailmaparandajates üksnes oludega mittekohanejaid. Kuid maailmaparandaja ei ole veel ruletimängija. Või meie olusid arvestades siiski on?

Erimeelsed on meie oludes alati olnud vene ruleti mängijad. Sest mida muud võisid deklaratiivsel tasandil järjekindlad protestikirjade kirjutajad loota kümme aastat tagasi? Oodata mingit konkreetset vastust võimuorganitelt oluiks naiivne, ainsa surveabinõuna võis loota üksnes oma olemasolule.

Kuid kes mängisid teist varianti? Riiklik Julgeoleku Komitee, lisaks veel kümme aastat asutust-ettevõtet, kelle spetsiifika võimaldab totalitaarse režiimi kohtuprotsessidel kõikvõimalikke tunnustusi anda. Hoopis delikaat-

sem on rääkida konkreetsetest inimestest, kes kohtus valetunnistusi jagasid. Nendes võib suhtuda nii- ja naamoodi. Neid võib E. Tarto protsessil osalenud Bruno Javoiši kombel kaitsta, sest «kas Giordano Bruno oleks elama jäänud, kui inimesed poleks tema tuleriidale puid toonud?» Aga neid võib ka hukka mõista, mõeldes neile jätkedele tagajärgedele, millele ka tunnistajad kaasa aitasid. Seepärast pole üleliigne tsiteerida A. Solženitsõnit 1974. aastast:

«On võimalik hoiduda tõe suunas või vale suunas, vaimse iseseisvuse või vaimse orjalikkuse suunas. Ja see, kellele ei jätku julgust isegi oma hinge kaitsmiseks, ärgu uhkeldagu oma eesrindlike vaadetega, ärgu eputagu, et ta on akadeemik või rahvakunstnik, teeneline tegelane või kindral, vaid öelgu enesele: «Ma olen tõbras ja argpüks, mulle on peamine, et mu kõht oleks täis ja tuba soe.»²

* * *

Raske on tutvustada omakirjutuslikku väljaannet, mida enamik «Vikerkaare» lugejaid isegi näinud ei ole. Hoolimata sellest et välismaal on see pakunud ainet vähemasti kahe raamatu kirjutamiseks.³ Veel raskem on murda paljude inimeste eelarvamust, sest kaua aega on kogumikke ja nende tegijaid raudse järjekindlusega «nõukogudevastasteks» tituleeritud. Inimeste etnomälust johtuvalt võis taoline hinnang tekitada hirmutunnet, aga ka kõditavat uudishimu, kui meenutada omaalgatuslikult paljundatud ja laia levikuga «40 kirja», mida teadupoolest samuti nõukogudevastaseks peeti.⁴ Ei saa kuidagi nõustuda Riikliku Julgeoleku Komitee esimehe asetäitja Vladimir Pooli arvamusel, et kiri «oli oma ajast etteruttamine».⁵ Omas ajas sammuda polnud lihtsalt enam võimalik; endale jäägitult kogu ühiskondliku ja poliitilise võimu haaranud partei ladvikule tuli meelde tuletada, et totalitaarset võimu ei saa kasutada ilma absoluutse vastutusega. Seda oli jalgujääjate suhtes tehtud küllaltki leebes toonis, mis ilmselt oli poliitilist situatsiooni arvestades ka rahvale vastuvõetavam kui erimeelsete deklaratiivsed protestikirjad. Mis aga puutub «nõukogudevastasesse» süüdistusse, siis ühtviisi absurdne on see nii erimeelsete kui intelligenti puhul. Või nagu ütles Enn Tarto pärast vabastamist: «Nõukogud on niigi nõrgad. Suur rumalus oluaks neid veelgi nõrgendada».⁶ Ometi alustasid «kompetentsed organid» ja massiteabevahendid kümme aastat tagasi järjekordset erimeelsuse väljajuurimise aktsiooni. Tegemist oli «avaliku sõjaga», kusjuures võitlusvahendid ja -vormid on aastatega muutunud. Kümme aastat tagasi olid erimeelsed lihtsalt ebanormaalised ini-

mesed, tavaliselt seksuaalsete kõrvalekalletega. Tuli aeg, kus neist said LKA agendid, aasta tagasi perestroika nurjaajajad. (Ja alles see oli, kui üks «Õhtulehe» kirjasaatja nägi piketeerijais tõsist ohtu IME!le!) Nüüd on nad hüpoteetilised saadikukandidaadid, kuigi erimeelsuse võrdkujus on endiselt T. Madisson ja tema poolt välismaal väljaõeldud lollused.⁷ Hetkel segab erimeelsetel areenil ilmumast interliikumine, sest tsentristlikult positsioonilt vaadatuna on mõlemad äärmuslased, samuti poliitiline pimesikumäng, mis sunnib Moskva ees «targu talitama». Et mitte jääda umbmääraseks, vaadeldgem sellesisulisi artikleid, mida võib oma sisult ja suunitluselt jagada kolme rühma:

1. **Vulgaarselt üheülbalised, nõmedalt koostatud teadaanded.** Need on stalinistlikus laadis kirjutatud tellimuslood, mis pärinevad nii kaugemast ajast (V. Soolepa «Intrigaan»⁸), aga ka lähiminevikust (M. Levini «Sulid»⁹). Paskvillimeistrite viha on piiritu, suures kirjutamistuhinas jõutakse teinekord üsna kentsakate järeldusteni (M. Levin: «Kuni (minu sõrendus, M. S.) 1940. aastani oli Eesti agraarne provints, arenenud Euroopa riikide jõuetu ripats»). Sarnased kirvega kurge püüdvad lood on tavaliselt kirjutatud varjunime või anonüümse täheühendi ETA all.¹⁰

2. **Pooltõdedega avalikku arvamust mõjutavad lood,** kus mõjutusvahenditena kasutatakse ebaeetilisi võtteid (nt L. Pareki avalduse fotokoopia M. Kadastiku triloogias «Kättpidi suures poliitikas»), salajas hoitud faktide avalikustamist (193 inimese mõrvamine Tartus), aga ka demagoogiat (Madisson tuleb ministriportfelle jagama ja kommuniste tapma).¹¹ Otsitakse erimeelsuse motivatsiooni ning avastatakse õiglustunde ja ideaali teenimise varjus olev emigreerimissoov¹² või lihtsalt kuulsusjanu.¹³ Võrreldes eelmise grupiga ollakse oma hinnangutes vähem karmid, ometi leitakse, et erimeelsed on ühiskonnaväline nähtus.¹⁴

3. **Erimeelsetesse tolerantset suhtuvad kirjutised.** Need on ilma ajakirjanikupoole interpretatsioonita kirjutatud lood, mis ei pürgi ilmtingimata vastama küsimusele: millised nad on?¹⁵ Neid ei liigitata mustvalge klassipositsiooni järgi võrasteks ja kuigi poliitilistelt vaadetelt võivad nende sammud tunduda avantüristlikud, vaadeldakse neid üksteist austavalt positsioonilt. Siia gruppi kuuluvad ilmselt ka paljud toimetustes lebavad ja inimeste käes ringlevad käsikirjad, mis avaldamata jäänud taktikalistel kaalutlustel. Seetõttu ongi meil lõpuni kirjutamata küsimuste küsimus: miks nad ikkagi niisugused on, mis sunnib just neid aastakümneid elama ebainimlikes tingimus-

tes, jagelema julgeolekuorganitega ning võtma surveaja kõige rängemad löögid enda peale. «See pole kerge tee, ent siiski kõigist võimalikest teedest kergeim. Sugugi mitte kerge valik kehale. Aga ainuvõimalik hingele.» kirjutab Solženitsõn viidatud artiklis. Nüüd, kus me valjuhäälselt ütleme välja samu mõtteid, mida erimeelsed kümmeaastat tagasi, oleks aeg kergitada katet «põrandaalust hägusast valgust näinud teostelt»¹⁶, vaadelda lähemalt neid ebanormaalsetes olukorras esitatud normaalseid nõudmis-.

«Lugupeetavuse ainsaks aluseks ei saa olla inimese poliitilised vaated,» kirjutas Mart Kadastik. «Miks me ei tohi arutada erinevalt ja ikkagi üksteist austada ja mõista?» küsis Voldemar Pinn¹⁷. Ilmselt on õigus kummalgi ja seetõttu ei tohiks ka lugupidamatuse ainsaks aluseks olla poliitilised vaated. Olgu see väide aksioomiks järgneva ülevaate kirjutamisel.

1978. aastal hakkas ilmuma poliitiline omakirjastuslik väljaanne «Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis». Erinevalt praegustest omakirjastuslikest väljaannetest (MRP-AEG infobülletään, «Avalik arvamus», «Heinakuu» jt) polnud «Lisandused» ühegi organisatsiooni häälekandja, toimetamisega tegelesid parasjagu vabaduses viibivad erimeelsed, kes hiljem on ühinenud MRP-AEG ja ERSP nime alla. Kes täpsemalt, seda teavad üksnes asjaosalised ise. Teame vaid, et kogumike koostamise ja levitamise eest on kohtulikult karistatud Heiki Ahoneni, Lagle Parekit, Arvo Pestit ja Enn Tartot.¹⁸ Aastatel 1978—1986 ilmus 25 masinakirjas paljudatud numbrit, millest Eesti Vangistatud Vabadusvõitlejate Abistamiskeskus on aastatel 1984—1986 Stockholmis välja andnud 19 esimest numbrit koos lisaga hõlmava kolmekõitelise kogumiku. On see adekvaatne Eestis trükituga? Sellele küsimusele on ilmselt võimatu vastata, kuna rohkete repressioonide tõttu pole Eestis enam kõiki üksiknumbreid säilinud. Mis aga puutub 1985.—1987. aastal väljaantud kogumikesse (20.—25. nr), siis need on ilmselt tuttavad üksnes väliseesti lugejale.

1975. aastal toimus Eesti Demokraatliku Liikumise ja Eesti Rahvusrinde kohtuprotsess, mille tulemusena vangistati Kalju Mätik, Sergei Soldatov, Mati Kiirend ja Artjom Juškevitš märgukirja eest, mille nad olid saatnud mõni aasta varem Ühinenud Rahvaste Organisatsioonile. Sellega seoses tuleb meenutada, et võimuorganid klaarisid arveid ka mitmete iseseisvalt mõtlevate ja mitte küllalt lepleke kultuuriihimestega. Tartu Riikliku Ülikooli laboratooriumijuhataja Ülo Vooglaid heideti parteist välja, vallan-

dati ülikoolist ning likvideeriti tema poolt juhitud sotsioloogilaboratoorium. Helju Taugil keelati pedagoogitöö, Tunne Kelamil oma tööde trükis avaldamine ja loengutega esinemine. Kirjandusliku almanahhi «Kamikadze» toimetaja Jaanus Paal heideti enne diplomitöö kaitsmist ülikoolist välja. Seoses eelpoolmainitud asjaoludega tekkis ka kirjanduslike almanahhide väljaandmises mitmeaastane paus (1975. aasta oktoobris ilmus «Kuller» II, järgmised: «Vigilia» IV ja V, «Salong», «Avangardi lõpp» ja «Tõlet» ilmusid alles 1978. aastal). Samasugune olukord valitses ka poliitiliste põrandaaluste väljaannete osas: 1970ndate alguses koostatud «Eesti Rahvuslikule Häälele» ja «Eesti Demokraadile» järgnesid juba «Lisandused». Ometi ei jäänud see ainsaks vaba mõtte väljendajaks tollases rusuvas ühiskondlikus elus. Ajavahemikul 14. oktoobrist 1978 kuni 6. jaanuarini 1979 ilmus «Poolpäevaleht», Valge Võtme Vennaskonna ja Maarjamaa Kultuurirühmise väljaanne, kus olnu ja olematu kõrval avaldati näiteks kirjutis meie rahvuslipu ajaloo ja kajastati Välis-Eesti sündmusi. Kuigi avanumbris deklareeriti, et ei minda vastuollu Eesti NSV KrK §-de 68, 69, 72, 73 ja 194¹⁹, jäi lubadusest julgeolekutöötajatele ilmselt väheks. Kultuuri- lehte sai ilmuda vaid seitse numbrit, halvima ärahoidmiseks otsustati edasise kir- jastamisest loobuda. Ametlikest sanktsioonidest ei pääsenud ka mõni aasta hiljem ilmunud «Noor-Tartu» häälekandja «Urbs Paterna».²⁰

«Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis» on eelkõige oma ajastu kroonika. Riigi sisemise ja välise julgeoleku kaitsmise sildi all korraldatud läbiotsimised, ülekuulamised, jälitamised, pealtkuulamised, vallandamised — need kõikvõimalikum repressiivsed vahendid pidid lämmatama poliitilise opositsiooni. Kogumikes on esindatud tööd paljudes eri žanrides, alates deklaratiivsetest protestikirjadest ning lõpetades näidendilaadsete ülekuulamisstenogrammidega. Põhiliselt kirjeldatakse enda läbielamisi, avaldatakse aktuaalseid sotsiaalseid ja poliitilisi materjale, ajaloodokumente. Tihe side näib erimeelsetel olevat Läti ja Leedu aatekaaslastega, samuti usutegelastega. Intelligentsiga seevastu on kokku puutud väikesemad. Nii vormilt kui sisult on «Lisandusi» võrreldud NSV Liidus 1968. aastast ilmunud «Jooksvate sündmuste kroonikaga» ning alates 1972. aastast väljaantava «Leedu Katoliku Kiriku Kroonikaga». Üheksateistkümnest Stockholmis väljaantud kogumikust on viis eriväljaanded. V kogu sügisest 1979 on pühendatud Molotovi-Ribbentropi pakti neljakümnele aastapäevale. XI kogu aastast 1981 meenutab Vologda kinnipidamiskoha

keskhaiglas surnud endist Tartu Riikliku Ülikooli õppejõudu Jüri Kukke. XVII koguga tähistatakse «Leedu Katoliku Kiriku Kroonika» ilmumise kümnendat aastapäeva. Järgmine kogu aastast 1984 on pühendatud L. Pareki, H. Ahoneni ja A. Pesti, viimane, XIX kogu E. Tarto kohtuprotsessile, kus antakse teada ka J. Hindi kohtuotsusest. Kogumikes puuduvad illustratsioonid, kui mitte arvestada erimeelsete kaanefotosid ning köidete sisekülgedel olevaid Eesti ja Nõukogude Liidu vanglate, vangilaagrite ja vaimuhaiglate asukohtade kaarte. III köite lõpus on üleskutse Eesti poliitvangide ja vabadusvõitlejate perekondade abistamiseks.

Seni on «Lisandusi» käsitlenud üksnes J. Kaljo, unustades mainimata isegi selle «nõukogudevastase kogumiku» pealkirja. Paljude umbmääraste hinnangute (tendentslik informatsioon, tagahooviloba jms) kõrval toob artikli autor vaid ühe näite 633leheküljelisest kogumikust — lühiteate E. Tarto kuuri mahapõlemisest, lisades samas, et «üldiselt on kõrvalistel inimestel noid kogumikke igav lugeda».²¹

Tegelikult on kolmeköitelises kogumikus avaldatud 39 isiklikku ja 14 kollektiivset protestiavaldust, esitatud materjale 21 meel-
susprotsessi kohta, 25 kirjutist on pühendatud Riikliku Julgeoleku Komitee (RJK) tegevusele, 8 usklike tagakiusamisele. Kaante vahel on 16 poliitvangi lühibiograafia, 10 korral on kirjeldatud Eestis toimunud meeleavaldusi. Ajaloolisi sündmusi ja neid käsitlevaid dokumente on avaldatud 21, aktuaalseid sotsiaalpoliitilisi küsimusi on käsitletud 10 korral. Lisaks veel sadakond informatsioonilist teadaannet.

Ka IV köide aastatest 1985—1987 sisaldab informatsioonilisi teadaandeid (nt Tšernobõli katastroofist), ühiskondliku mõtte kajastusi (J. Hindi viimased mõtted inimkonnale), samuti ajaloodokumente varasemast ajast (N. Hruštšovi kõne NLKP XX kongressil isikukultusest ja selle tagajärjest). Silmatorkavalt rohkem on kultuurikajastusi (U. Lahe ja A. Valtoni kõned Eesti NSV Kirjanike Liidu IX kongressil, kired piibli tõlkimise ümber jms).²²

Kogumikud ja seal leiduvad materjalid on oma sisult kaunikesti erinevad. Koostaja on lähtunud ilmselt üksnes materjalide kokkukogumisest, eirates ka kõige üldisemaid toimetamistöö printsiipe. Näiteks on VIII kogus M. Nikluse vanglast saadetud kirja kõrval sattunud kirjatükki pealkirjaga «Päevi Tiit Madissoni elust», kus kõige muu kõrval annab loo kangelane ülevaate enda ja naabrinaise suhetest, joominguga lõppenud heinaltalgutest ning mustuseproovi andmisest oma töökohas. Loo autoril puudub igasugune üldistusvõime või on ta lihtsalt sattunud

liialt vaimustusse oma sekeldustest. On kurb, kui seda sorti materjalide kõrval satuvad ajaloodokumendid, mis paljude teadvusesse jõudsid alles eelmisel aastal. Üldse on ülemäärana palju kirjeldatud isiklikke läbielamisi, laiemat kandepinda omavaid teoreetilisi käsitlusi kohtab kogumikus harva. Kõige kompaktsemaks võib pidada ühele sündmusele keskenduvaid eriväljaandeid. Kõik materjalid on kindla suunitlusega, need on esitatud vastukaaluks ametlikule propagandale, mis järjekindlalt püüdis tõestada, et liiduvabariigid on suveräänsed riigid ja rahvusvahelise õiguse subjektid. Veel võiks iseloomulike ühistunnustena nimetada sotsiaalset kokkukuuluvust, keelelist krobelisust, iroonilisi ja trotslikke sisulisi hoiakuid, mis kajastatuna protestikirjades muutuvad aga pika-peale tüütavaks.

«Lisanduste» numbrid ilmusid ebaregulaarselt. 1978. aastal anti välja üks, 1979. ja 1980. aastal neli, 1981. kolm, 1982. neli, 1983. mitte ühtegi, 1984. kaks, 1985. kaks ja 1986. aastal neli numbrit. Ka väljannete maht on väga erinev. Näiteks VI kogu on 53, XI kogu 13 originaallehekülge. Kolmanda köite lõpus on 1402ühikuline isikunimede register, milles kõige sagedamini korduvateks perekonnanimedeks on Ahonen, Brežnev, Kalep, Kiirend, Kukk, Madisson, Niitsoo, Niklus, Ratas, Parek, Pesti, Stalin, Udam ja Tarto. «Lisanduste» ainsaks rubriigiks on läbi kaheksa numbrit ilmuv «§ 68», milles tutvustatakse selle paragrahvi alusel karistatute lühibiograafiat.

Alljärgnevalt lühike kronoloogiline ülevaade sündmustest, mida «Lisandused» kajastasid sotsiaalpoliitilises vallas. «Vikerkaare» maht arvestades on välja jäetud kõikvõimalikud ülekuulamiseid ja läbiotsimised.

8. august 1975 — Tallinna vanglas suri traagiliselt (ametlik surmateade on enesetapp) Pärnu teatri endine asedirektor luuletaja Sven Kreek. Ta vahistati sama aasta 15. jaanuaril seoses NLKP ideoloogia ja seisukohtade kriitikaga, mida käsitles S. Kreegi kapitaalne uurimus «Sotsialismi eest, riigikapitalismi vastu.» Tõenäoliselt seisnuks tal mõne kuu pärast ees Eesti Demokraatliku Liikumise kohtuprotsess.

21.—31. oktoober 1975 — Eesti NSV Ülemkohtus toimus suurim poliitiline protsess pärast Hruštšovi tagandamist. Kohtualuseid süüdistati memorandumide saatmises ÜRO Peaassambleele Eesti riikliku iseseisvuse taastamise ja vabade valimiste korraldamise kohta ÜRO järelvalve all, eesti demokraatide programmi avaldamises ja Samizdati väljannete levitamises. Ülemkohus mõistis K. Mätikule ja S. Soldatovile kuus aastat, M. Kiirendile ja A. Juškevitšile viis aastat

vabadusekaotust range režiimiga laagris. A. Juškevič suri kolm aastat pärast vabanemist laagris saadud raske haiguse tagajärjel, S. Soldatov aga emigreeris Iisraeli viisaga Saksamaa Liitvabariiki.

Mai 1977 — Eesti loodusteadlaste kiri kolleegidele Läänemere maades. Kirjas antakse ülevaade olukorrast Põhja-Eestis, sealsete maapõuevarade laastavast kasutamisest. Kurdetakse, et «praeguse süsteemi puhul on niihästi kesksed kui kohalikud partei- ja valitsusorganid ainult huvitatud tootmissihile jõudmisest ning oma preemiade saamisest, vaatamata ükskõik millistele pikaajalistele kahjudele looduses».²³

1. juuli 1978 — Tallinna Patarei vanglast vabaneb Tõnis Praks, kes varjas end Võrumaa metsades suurküüditamise aegu üle nelja aasta. 1953. aastal sattus ta aga haarangu ajal võimude kätte ning mõisteti 25 aastaks vangi. Kõik need 25 aastat — hoolimata vahepeal muutunud seadustest — «õnnestus» T. Praksil ka ära istuda.

Suvi 1978 — «Lisandustes» avaldatakse Harta-77 proklamatsioon — 214 inimese allkirjaga vaba ja mitteformaalse ühingu avaldus aitamaks kaasa Helsingi konverentsi lõppakti ja ÜRO inimõiguste ülddeklaratsioonis sätestatud õiguste elluviimisele Tšehhoslovakkias.²⁴

30. september 1978 — koolinoorte demonstratsioon Tartus. Loosungiks: «Rohkem haridust, vähem poliitikat». Keegi kandnud ka L. Brežnevi pilti, millest jooned läbi tõmmatud. «Põhjus seisneb ilmselt Tartu kooliõpetajate väiklases ja pugejalikus riigikorralduses. Kohustuslikud kinokülastused, nagu «Vabastamine», «Punane viiul», «Vabaduse sõdurid», «Tervitus sulle, BAM» jne — kes puudub, seda ähvardab vähemalt noomitus.»²⁵

5. oktoober 1978 — Võhandu jõe ääres tapeti August Sabe, Arumäe Andreseks kutsutud «ohtlik kurjategija», kes ennast alates 1941. aastast, juba enne sakslaste tulekut metsas varjas. Viimane metsavend jäi oma surmaga meenutama kunagisi kurje öid ning sedagi, et «Stalini küüditamiskäsk väikerahvaste kohta brežnevlikus büroos endiselt tühistamata seisab».²⁶

19.—24. oktoober 1978 — Tartus toimuvad Leninakani linna sõbruspäevad. Enne Hatšatur Abovjani ausamba avamist avastasid Tartu tollased linnajuhid J. Lott ja J. Vene, et ausamba kavandil on ainult armeenia- ja eestikeelne pühendus, puudub aga venekeelne kiri. Toimus piskandaal, mille tulemusena avati ausammas vaid ühe sõnaga: «Eesti».

24. november 1978 — NLKP vastavast otsusest johtuvalt võtab NSV Liidu Rahandusministeerium vastu dokumendi «Abinõu-

dest vene keele õpetamise ja õppimise edasisest parandamisest liiduvabariikides». Dokument on avaldatud «Lisanduste» VI kogus.

19. detsember 1978 — oma venestusprogrammi võtab vastu EKP Keskkomitee büroo. Olgu siinkohal «ära toodud üksnes selle programmi 17. punkt: «Välja töötada meetodid ja teostada vene keele osatähtsuse edasine suurendamine vabariigi kultuurielus (kohalike, vene keeles kirjutavate autorite igakülgne soodustamine, lavastada vene oopeereid ja draamateoseid algkeeles, täiendada kooride ja solistide repertuaari venekeelsete teostega; süstemaatiliselt viia läbi VNFSV teatrite ja kunstikollektiivide külalisetendusi ENSV-s; korraldada kohtumisi vene ja teiste nõukogude vabariikide silmapaistvate kultuuritegelastega.»²⁷

1979 — kahekümne eesti usutegelase kiri Soome Vabariigi presidendile U. K. Kekkonenile. Kirjas kurdetakse Nõukogude Liidus valitseva ebanormaalse olukorra üle: igal aastal konfiskeerivad tollivõimud tuhandeid piibleid.

1979 — E. Udami kiri USA Kommunistliku Partei peasekretärile G. Hallile Eesti uuema ajaloo (1918—19 ja 1939—40) küsimustes. E. Udam soovivat oma kirjas peasekretäril tutvuda MRP salaprotokolliga, samuti 1940. aasta juunisündmusi käsitlevate TASSi teadaannetega, et G. Hall ei kordaks tulevikus vigu, mida ta tegi oma publikatsioonis «Look Homeward, Jimmy Carter: The State of Human Rights, U.S.A.» New York, October 1977.

Veebruar-aprill 1979 — Rännak «Poolpäevalehe» ja selle tegijate vastu. Vestluste sildi all korraldatakse rida ülekuulamisi üliõpilaste (A. Pesti, D. Kareva, A. Lintrop, H. Jakobs), aga ka intelligentisi esindajate (O. Arder, L. Lapin) hulgas. H. Jakobs ja A. Pesti eksmatrikuleeritakse üliõpilasele ebaväärika käitumise pärast. J. Isotamm, H. Jakobs, V. Niitsoo ja M. Milius saavad ametlikud hoiatused.

Märts 1979 — Tartu II Keskkooli almanahhis nr 3 «avastatakse» ideoloogilisi vääratusi. «Stüüdi» oli selles õpetaja Helgi Rivis, kes oli almanahhi varem lugenud. Pealekauba leitakse tema õpilaste kirjanditest teemal «Minu kiri NLKP KK peasekretärile L. I. Brežnevile» «otseselt nõukogudevastaseid kallaletunge ning šovinistlikke joonistusi ja mõtteid».²⁸ Sama aasta juulis vabastatakse H. Rivis töölt omal soovil.

4. märts 1979 — NSV Liidu Ülemnõukogu uue koosseisu valimised. «Lisanduste» artiklis seatakse kahtluse alla valimiste tulemused: 1 040 000 hääleõiguslikust valijast jättis hääletamata üksnes 157 inimest. Uskumatult

kõrge poolthääletajate protsent (99,56) Liidunõukogu osas tekitas kahtluse, et vähemasti K. Vaino osas on valimistulemusi võltsitud. Valitud kandidaadid on artiklis jaotatud kolme gruppi: a) vabariigi parteijuhid ja kõrgemad funktsionäärid; b) dekoratiivne element (inimesed, kellel puudub riigiasjade ajamiseks vajalik kvalifikatsioon); c) gastrollkandidaadid (mitmesugused liidulise tähtsusega funktsionäärid). Elujärje tunduvat halvenemist seostatakse uue EKP Keskkomitee esimese sekretäri ametisse astumisega.

22. märts 1979 — Ameerikas tegutsev Märtsikomitee seab enesele eesmärgiks täieliku küüditatute nimekirja koostamise ja väljandmise.

23. august 1979 — 45 Eesti, Läti ja Leedu kodaniku märgukiri, nn Balti apell. Kirjas pööratakse NSVL, SLV, SDV, kõigi Atlandi Hartale allakirjutanud riikide valitsuste ja ÜRO poole palvega tühistada MRP kui «ajaloo kahe suurima türanni — Stalini ja Hitleri — vandenõu rahu ja inimkonna vastu».²⁹ Eestlastest kirjutasiid apellile alla J. Kukk, M. Niklus, E. Ratas, E. Tarto ja E. Udam.

24. detsember 1979 — jõululaupäeva meeleavaldus Tartus. Raadilt Raekoja platsile suundunud kolonn aetakse miilitsatöötajate poolt laiali.

17. jaanuar 1980 — eestlaste, lätlaste ja leedulaste kollektiivne kiri NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi esimehele ja ÜRO peasekretärile. Nõutakse NSV Liidu väekontingendi viivitamatut ja tingimusteta lahkumist Afganistanist.

28. jaanuar 1980 — eestlaste, lätlaste ja leedulaste kiri Rahvusvahelisele Olümpia-komiteele. Kirjas tuletatakse meelde, et seni ei ole olümpiamängude toimunud ühegi okupeeritud riigi territooriumil. 1980. aasta olümpiamängude purjeregati korraldamine Tallinnas seaks kahtluse alla Balti riikide enesemääramisõiguse. Seepärast «oleks otstarbekohane ja arukas viia 1980. aasta olümpiamängud tervikuna NSV Liidu territooriumilt välja».³⁰

3. veebruar 1980 — eestlaste kollektiivne protestikiri, milles mõistetakse hukka akadeemik Andrei Sahharovi tagakiusamine võimuorganite poolt.

2. märts 1980 — Eesti Olümpia-komitee Õiguste Taastamise Initsiatiivgrupi kiri ROKi presidendile lord Killaninile. Tõstatakse küsimus Eesti Olümpia-komitee õiguste taastamisest ROKis, sest «üheskoos muude vähemusrahvustega on eesti sportlased kannatanud sotsiaalse, ideoloogilise ja rahvusliku diskrimineerimise all».³¹

13. märts 1980 — arreteeritakse endine

Tartu Riikliku Ülikooli keemiaõppejõud Jüri Kukk.

19. märts 1980 — Tartu linna rahvakohus karistab M. Niklust 13ööpäevase arestiga, kuna «Niklus keeldus Tartu raudteejaamas täitmast Riikliku Julgeoleku Komitee töötajate korraldusi, huligaansetel ajenditel söimas neid ja lörmas, rikkudes sellega avalikku korda ja häirides kaaskodanike rahu» (rahvakohtuniku allkirjaga protokollist).³²

Aprill 1980 — ajakirjas «National Geographic» ilmub Priit J. Vesilinnu Eesti-aineline artikkel (tellijateni Eestis see muidugi ei jõua). «Lisanduste» VIII kogus võrdleb Vaatleja nime all kirjutanud autor seda Ants Saare poliitiliselt laimatu kirjatükiga «My Estonia». Siinkohal toome ära vaid kahe autori erineva vaatenurga rahvuskuisimuses. A. Saar: «Kolm ja pool aastakümnet oleme nautinud rahuvilja Nõukogude rahvaste peres, mida ühendab tugev ja omakasupüüdmatu sõprus.» P. J. Vesilind: «Pärast sõda valgus venelasi ja teisi slaave sisse hulgaliselt. Vahekorrad on pingelised, eestlaste ja venelaste vahel on vähe seltskondlikku läbikäimist.»³³

29. aprill 1980 — arreteeritakse Mart Niklus.

22. september 1980 — noorterahutuste algus Tallinnas. Kadrioru «Dünamo» staadionile kogunes mitu tuhat kooliõpilast Eesti TV ja Eesti Raadio vahelist jalgpallimatši jälgima. Kohtumise vaheajal esines ansambel «Propeller» ja pidi esinema ka pärast matši lõppu. Seda aga ei järgnenud. Puhkes spontaanne meeleavaldus. Üle saja noore arreteeriti, koolides toimusid mitmesugused vastused, meelt avaldanud laste vanemaid karistati. Üritust organiseerinud ajakirjanikel tuli vahetada töökohta, «Propeller» lõpetas oma tegevuse. Rahutused toimusid ka Tartus, Pärnus ja Viljandis. ETAlt ilmus kurikuulus 48sõnaline teadaanne.

20. oktoober 1980 — arreteeritakse Veljo Kalep ja Tiit Madisson.

28. oktoober 1980 — neljakümne kultuuri-tegelase avalik kiri ajalehtedele «Pravda», «Rahva Hääli» ja «Sovetskaja Estonia».

4. detsember 1980 — arreteeritakse Viktor Niitsoo.

5.—8. jaanuar 1981 — Eesti NSV Ülemnõukogu toimub M. Nikluse ja J. Kuke kohtuprotsess. Eeluurimist teostasid Riikliku Julgeoleku Komitee uurijad ja Eesti NSV Prokuratuuri uurija Erich Vallimäe. Kohus toimus sisuliselt kinniste uste taga, üksnes J. Kuke abikaasale ja M. Nikluse vanematele võimaldati kohtusaalis viibimine. Hoolimata poolteist kuud kestnud näljastreigist leidis arstlik komisjon, et kaebealuste tervislik seisund võimaldab neil kohtuprotsessil osaleda (kohus kaalus J. Kukk 47 kilo). Seda tegid

süüalused üksnes kaudselt, sest ühegi sõnaga nad kohtus ei esinenud, loobudes isegi viimasest sõnast. Ilmselt oli siis selleks põhjust: kolmveerand aastat kestnud eeluurimine suutis tuvastada, et nõukogude korda laimavateks väljamõeldisteks olid näiteks M. Nikluse «Elulookirjeldus», kiri ülikooli rektorile ja professor J. Saarmale, samuti J. Kuke kiri NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumile, milles ta palus kaotada oma kodakondsus. Eri-nevalt varasematest poliitilistest kohtuprotsessidest kasutati sedakorda süüdistusena ka pealtkuulatud telefonikõnesid välismaale (ENSV KrK § 134 — kodaniku kirjjavahtuse saladuse rikkumine isiku poolt, kes seejuures kasutab ära oma teenistuslikku seisundit), samuti osutusi usaldusväärseks eeluurimisisolaatori kambrikaaslaste tunnistused. J. Kuke puhul oli tunnistajaid leida ilmselt veelgi raskem, seetõttu pidi kohus leppima keemiadoktor V. Pasti ja keemiakandidaat M.-L. Allsalu arvamusel, et J. Kuke ilmsed mitmed negatiivsed omadused pärast Prantsusmaal stažeerimist. Kuigi kaitsja K. Kuusmaa leidis, et prokurör S. Kirsipuu süüdistused on subjektiivset laadi (M. Nikluse lemmikkirjanikuks on A. Solženitsõn ja sõbraks akadeemik A. Sahharov!), karistas Eesti NSV Ülemkohtu kriminaal-asjade kolleegium J. Kuke kahe- ja M. Niklust kümneaastase vabadusekaotusega ühes asumisele saatmisega viieks aastaks.

16.—17. märts 1981 — Eesti NSV Ülemkohtus toimus Veljo Kalepi kohtuprotsess. Tema kriminaal-asja eeluurimise käigus kuulati üle 41 inimest, süüalust ennast 21 korda. 8. juulil 1977 oli ta saatnud kirja Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumile palvega moodustada Sotsiaaldemokraatliku Partei organiseerimiskomitee ühes trükisõna, raadio ja televisiooni kasutamise õigusega. Samuti osales V. Kalep Eesti uue konstitutsiooni arutelus, ta ei nõustunud selle kuuenda paragrahvi-³⁴ga, mis tõkestavalt paljude inimõiguste kasutamise ja annuleerivat demokraatia, asetades kommunisti erilisi eesõigusi omavale tasemele. Hiljem kirjutas V. Kalep 6 emigreerimisavaldust, mis jäid aga Eesti NSV Ülemnõukogu poolt vastuseteta. Samuti valmistas ta mitmesuguse sisuga plakateid, milles kohtuorganid nägid tahtlikku katset nõukogude võimu õhnestada ja nõrgestada. V. Kalepile mõisteti 4 aastat vabadusekaotust range režiimiga laagris.

27. märts 1981 — Vologda kinnipidamiskohdade keskhaglas suri traagiliselt Jüri Kukk. J. Kukk sündis 1. mail 1940. aastal. 1963. aastal lõpetas ta TRÜ keemiaosakonna. Pärast ajateenistust jätkas ta tööd ülikooli elektrokeemia laboratooriumis, algul tehnikuna, hiljem nooremteadurina. 1972. aastal kaitses ta kandidaadiväitekirja, 1974. aastast

oli J. Kukk anorgaanilise keemia kateedri dotsendi kohusetäitja. Pärast aastast stažeerimist Prantsusmaal astus J. Kukk 1978. aastal NLKP ridadest välja. 1979. aastal vallandati ta töölt ning algasid mitmesugused repressioonid tema ja ta perekonna suhtes. Samal aastal pöördus J. Kukk kuuel korral NSV Liidu Ülemnõukogu poole palvega kaotada tema NSV Liidu kodakondsus ning võimaldada tal koos perekonnaga lahkuda NSV Liidust.³⁵ 1980. aasta märtsis J. Kukk vangistati ning järgmise aasta jaanuaris mõisteti süüdi § 194⁷ alusel. Hoolimata sellest et J. Kuke tervislik seisund oli elu- ohtlik juba kohtuprotsessi ajal, leidis Eesti NSV Siseministeeriumi Paranduslike Tööde Valitsus, et see ei takista tal karistuse kandmist, ning saatis J. Kuke tapi korras Murmanskisse (kuigi nii lühike vangistusaeg kantakse tavaliselt koduvabariigis). Pärast viienädalast teadmatuses olekut sai Silvi Kukk 27. märtsil telegrammi, milles tal l u b a t i osaleda 3 päeva hiljem toimuvat abikaasa matustel. Tartusse matmine ei tulnud kõne allagi, sest 2aastane vanglakaristus oli ju kandmata; alles pärast karistusaja möödumist tohtisid omaksed Vologda vangilaagri surnuaiale paigutada hauakivi . . .

Samal aastal ilmub Ivar Ivaski luulekogu «Verandaraamat»:

Vabaduse lapsed
ei jõua alati
vabaduse väljakuni
ristlevad ajutiselt
ajalooliste umbtänavate
umbsõlmes
püüavad vahel
lendava linnana
tõusta õhku
aga oma maast
ei irdu
hõlpsalt keegi

veremerest vohavaid
lohepäid raiub
Püha Jüri
järjekindla jonniga
sajandeid juba
kuni ükskord
jõuab siiski kireda
tunaeile tapetud
vabaduse kukk
vabaduse lastele
vabaduse väljakul

23.—24. aprill 1981 — Eesti NSV Ülemkohtu Kohtukolleegium arutab Viktor Niitsoo süüasja. Põhisüüdistuseks loeti eelmisel aastal noortemajas «Sõprus» toimunud sünnipäevapidu, mille käigus V. Niitsoo ähvardas M. Kallioni ja V. Platot «kui juhtivaid kom-somolitöötajaid», samuti R. Illakut, sõimates

neid kõiki «kuradi kommunistideks». Pealegi oli V. Niitsoo kahtlustanud, et sünnipäeval viibinud fotograaf on «KGB agent», hoobelnud, et «kuulub sotsiaaldemokraatliku organisatsiooni», kiitnud «Poolpäevalehte» ning rääkinud «apolitilisi anekdoote». Lisaks levitas V. Niitsoo telefoni teel «väljamõeldud infot, just nagu oleks 1980. a oktoobrikuus toimunud noorukite ühiskonnastatud väljaastumised» ning kritiseeris töökaaslaste juuresolekul «meie ühiskonnas veel esinevaid puudusi». Süüdi raskendas tõsiasi, et V. Niitsoo hoidis oma töökooha raadiojaama «Vabadus» eestikeelsete saadete lindistusi, samuti artikleid «Suur mäng Afganistanis» ning «Nõuanne Läänele ülimal ohu tunnil». Kohus karistas V. Niitsood kaheaastase vabadusekaotusega range režiimiga paranduslike tööde koloonias ühes asumisele saatmisega kaheks aastaks.³⁶

14.—15. mai 1981 — Eesti NSV Ülemkohtus arutatakse T. Madissoni süüasja. Teda süüdistati ENSV KrK § 68 lg 1 järgi ja karistati nelja-aastase vabadusekaotusega ühes asumisele saatmisega kaheks aastaks.³⁷

10. oktoober 1981 — eestlaste, lätlaste ja leedulaste avalik kiri Põhja-Euroopa tuumavaba tsooni rajamise küsimuses. Kirjas tehakse ettepanek, et tuumavaba tsooni tuleks kaasata ka Läänemeri ja Baltimaad.

13. november 1981 — Tapa raudteejaamas arreteeritakse Johannes Hint. Teda süüdistati ENSV KrK § 93 ja § 161 alusel. Üheksa päeva varem oli toimunud läbiotsimine tehnikateaduste doktori kodus ja töökabinetis. Juurdlust asus juhtima ENSV Prokuratuuri eriti tähtsate asjade uurija E. Vallimäe.

14. aprill 1982 — ENSV Ülemkohtus karistas Mustamäe haigla osakonnajuhatajat Endel Roset üheaastase vabadusekaotusega üldrežiimiga koloonias. Teda süüdistati lendlehtede levitamises, milles kutsuti üles iga kuu esimesel tööpäeval katkestama pooleks tunniks töö või õpingud. Samasisulisi lendlehti levitasid ka Siim Sade, Valdur Järve ja Peeter Kuum — ka neid karistati üheaastase vabadusekaotusega.

3. juuni 1982 — Pärnus, Paides, Raplas, Haapsalus ja Võrus levitatakse ühesuguse sisuga lendlehti:

Eestlane

Seoses toiduainete puudusega ja jätkuva venestamisega ära mine valima neid, kes selle kõik meile on toonud. Nõua demokraatlike valimist.

Eestimaa Demokraatlik Noorsooliit.

3. juuni 1982 — Viljandi Rahvakohus karistab Võhma Lihakombinaadi töötajaid Toivo Orulat, Sulev Sellil ja Jaroslav Zirki 2—3-aastase vabadusekaotusega. Kuriteo sisu moo-

dustas õhupüssist L. Brežnevi pildi pihta laskmine. Süüdistuses ei mainitud siiski Brežnevi nime, kuna protsessuaalsete reeglite kohaselt oleks siis kohtus pidanud olema ka kannatanu. Püüti luua muljet, et arutatakse õhupüssiga ohtlikku ümberkäimist avalikus kohas.

1. oktoober 1982 — eesti erimeelsete kiri maailma avalikkusele. Kirjas paluti maailma avalikkuse abi muutmaks Nõukogude Liidu poliitikat: «et Nõukogude Valitsus ei peaks tulevikus häbenema oma karistusorganite ebainimlikku käitumist inimõiguste eest võitlejatega.»³⁹

1. oktoober 1982 — eesti erimeelsete avalik kiri Soome Vabariigi kodanikele. Kirjas kutsuti Soome töölisi ja firmasid üles mitte osalema Tallinna uue kaubasadama ehitamisel. Allakirjutanute arvates kaasneks sadama valmimisega migratsiooni kasv 150 000—200 000 inimese võrra. Mõlemale kirjale on alla kirjutanud E. Ahonen, H. Ahonen, R. Arjukese, Ü. Einasto, I. Heinsalu, K. Inno, U. Inno, L. Parek, A. Pesti, E. Ratas, P. Silla, E. Tarto ja E. Udam.

5. märts 1983 — arreteeritakse Lagle Parek.

13. aprill 1983 — arreteeritakse Heiki Ahonen ja Arvo Pesti.

13. september 1983 — arreteeritakse Enn Tarto.

September 1983 — eesti erimeelsete protesti-kiri seoses Lõuna-Korea reiselennuki allatulistamisega Nõukogude hävitajate poolt.

13.—16. detsember 1983 — Eesti NSV Ülemkohtus toimub Lagle Pareki, Heiki Ahoneni ja Arvo Pesti kohtuprotsess. Eeluurimise käigus ükski süüdistatav end süüdi ei tunnistanud ega seletusi ei andnud. Seega olid uurijal kasutada üksnes läbiotsimistel konfiskeeritud materjalid (põhiliselt «Lisanduste» numbrid) ja tunnistajate eeluurimisel vormistatud ülekuulamisprotokollid. Kohtualused olid kuritegelikes sidemetes Eesti Vangistatud Vabadusvõitlejate Abistamiskeskuse ja Ülemaailmse Eesti Kesknõukoguga, nad said raha ja pakke võõrastelt isikutelt välismaal, kohtusid välismaa ajakirjanikega, levitasid «Lisanduste» üksikuid numbreid. L. Parek ärgitas ka teisi koostama Nõukogude ühiskonda laimavaid kirjutisi. Olles ise nõukogudevastastelt meeletatud, helistas ta sageli välismaale ja hakkas käima paremini riides. Siiski jäid paljude episoodide katteks üksnes ühe inimese tunnistused; jääb mõneti arusaamatuks, et isik, kes oli otseselt seotud nii paljude episoodidega, ei istunud ise süüpingis.

Kohtualused polnud nõus nendele inkrimineeritud nõukogudevastase propaganda ja agitatsiooni paragrahviga. Nii kurtis A. Pesti,

et ta ei saa siimaani aru, milles seisneb tema nõukogudevastane tegevus. H. Ahoneni leidis, et «Lisandusi» oleks õigem nimetada tsensuurivabaks väljaandeks. Pealegi «ei ole me üksi. Sest mitte meie üksi ei kirjuta avaldusi ja proteste. Meiega koos on 40 eesti haritlaste kiri, 18 loodusteadlaste kiri, 18 eesti kultuuritegelaste kiri. Kõik me tunneme muret eesti rahva saatuse pärast,» ütles viimases sõnas L. Parek.³⁹ Eesti NSV Ülemkohus karistas L. Parekit kuueaastase vabadusekaotusega ühes asumisele saatmisega kolmeaastaks, H. Ahoneni ja A. Pestit viieaastase vabadusekaotusega ühes asumisele saatmisega kaheks aastaks.

22. detsember 1983 — Eesti NSV Ülemkohtus toimub järjekordne nõukogulik õigusemõistmine: 69aastasele Johannes Hindile mõistetakse 15 aastat vabadusekaotust koos vara konfiskeerimisega ning autasude ja aunimedega äravõtmisega. Elada jääb tal veel veidi üle poolteise aasta. Teisi SKTB «Desintegraator» juhtivaid töötajaid karistatakse 5—11aastase vabadusekaotusega ühes kogu vara konfiskeerimisega.

18.—19. aprill 1984 — Eesti NSV Ülemkohtus toimub Enn Tarto kohtuprotsess. Kohtusse olid tunnistajateks kutsutud inimesed, kellega E. Tarto polnud kohtunud juba palju aastaid. Selgus, et süüalune oli tegelnud nõukogudevastase agitatsiooni ja propagandaga vahetpidamata alates 1960. aastast. Ainult nii pikaajaline tegevus võimaldas süüalust kvalifitseerida eriti ohtlikuks kurjategijaks ja määrata ta erirežiimiga laagrisse. Kümme aastat vabadusekaotust ühes asumisele saatmisega viieks aastaks — selline oli kohtuotsus. Juba Mordva vangilaagris (aastatel 1962—1967) olevat ta avaldanud oma mõtteid. Hiljem oli ta lubanud koguda materjali «Jooksvate sündmuste kroonika» jaoks, nägutanud tütre kallal, kui see astus kosmomoli, propageerinud soome-ugri riigi ideed ja õhutanud L. Parekit, H. Ahoneni ja A. Pestit «Lisandusi» koostama. Pealegi ei sallinud E. Tarto punast värvi. See oli kõik, mida juurdlusorganid suutsid tunnistajatelt välja pigistada.⁴⁰ Põhisüü seisnes ilmselt milleski muus: nõukogudevastane agitator ja propagandist andis allkirja Balti apellile, ärgitas soomlasi mitte ehitama Muuga sadamat ning protesteeris, kui Nõukogude väed sisenesid Afganistani. «Mulle ei ole ükskõik mu kodumaa saatus. Soovin, et ka tulevikus elaksid eestlased ikka Eestimaal ja oma iidse pealinnas Tallinnas,» ütles E. Tarto oma viimases sõnas.⁴¹

24. detsember 1984 — erimeelsete avalik kiri ÜRO peasekretärile. Kuna relvastuse piiramise kokkulepete saavutamise ei pruugi vältida veel tuumasõda, leiavad allkirjuta-

nud, et ainus lahendus on likvideerida kõik tuumarelvad. Eeldatakse, et seoses sellega tuuakse ära kõik väeüksused teiste riikide territooriumidelt, lõpetatakse sõim teiste riikide ühiskondliku korra ja valitsuse aadressil ning vabastatakse kõik poliitvangid. Kirjale on alla kirjutanud Ü. Einasto, K. Inno, U. Inno, V. Niitsoo, E. Pärnaste, E. Ratas, I. Serdane ja E. Udam.

Aprill-mai 1985 — Organite tähelepanu pälvivad klaverikunstnik V. Rumessen, geoloog R. Einasto, kirjanik A. Valtton, võõrkeelte õppejõud H. Susi ja filosoof R. Ruutsoo. Normaalsele seltskondlikele läbikäimistele ja koosviibimistele üritati omistada visalt nõukogudevastase organisatsioonilise tegevuse jooni. Kesketeks uurimisobjektideks olid M. Kiirend, H. Tauk ja T. Kelam. Viimasele kahele tegi Riiklik Julgeoleku Komitee ametliku hoiatuse «natsionalistlike kogunemiste» ja «nõukogudevastaste vaadete» levitamise eest.

Siinkohal kronoloogia katkeb. Kogumikke enam Eestis ei koostatud, välja anti neid välismaal. See on mõistetav, sest «Lisandused» olid viimastel poliitilistel protsessidel saanud süüalustele üheks põhisüüdistuseks.

Järgneval kahel aastal ilmus poliitiline põrandaalune väljaanne «Isekiri», mida allkirjutanu andmetel trükiti vähemasti viis numbrit. Religioosema suunitlusega kogumikud on oma eelkäijast terviklikumad, näiteks koosneb üks number tervikuna Afganistanist tulnud noormehe mälestustest. Nii «Isekiri» kui ka «MRP-AEG infobülletään» väärivad aga juba omette käsitlust.

¹ Essee pärineb koguteosest «Mart Niklus. Jüri Kukk. Kaks, kes ei alistunud». Stockholm, 1983.

² A. Solženitsõn. Elagem ilma valeta! «Tallinna Polütehnik» 30. 09. 1988.

³ R. Taagepera. Softening Without Liberalization in the Soviet Union: The Case of Jüri Kukk. Stockholm, 1983. Koguteos «Mart Niklus. Jüri Kukk. Kaks, kes ei alistunud». Stockholm, 1983.

⁴ vt R. Ruutsoo. 40 kirja lugu. «Vikerkaar» 1988, nr 7 ja S. Ruutsoo. Minu poliitiline «autobiograafia». «Töörahva Elu» 15. 10. 1988.

⁵ Kõnelus Riiklikus Julgeoleku Komitees. «Noorte Hääl» 25. 09. 1988.

⁶ Ütlus pärineb ERSP poolt 27. 10. 1988 «Vane-muise» ringauditooriumis korraldatud pressikonverentsil teemal «Poliitvangid ja poliitvangilaagrid NSV Liidus».

⁷ M. Kadastik. Viseerimata veerud. «Edasi» 10. 08. 1988. Vt nt ka T. Madiison. Ühe raadiosaate vastukaja. «Rahvuslik KONTAKT», Stockholm 1988, nr 2.

⁸ «Edasi» 17. 01. 1978.

⁹ «Noorte Hääl» 15.—16. 1987.

- ¹⁰ nt ETA teadaanne «Raadiohääle taktikepi järgi», 25. 08. 1987.
- ¹¹ M. Kadastik. Kättpidi suures poliitikas. «Edasi» 13.—15. 01. 1988.
- ¹² M. Mets. Me vajame mõttekainust. «Rahva Hääle» 21. 02. 1988.
- ¹³ T. Leito. Kes tellib muusika. «Noorte Hääle» 26. 08. 1987.
- ¹⁴ vrd J. Kaljo. Oma kodus võõras. «Edasi» 21.—22. 03. 1984 ja M. Kadastik. Kättpidi suures poliitikas. «Edasi» 13.—15. 01. 1988.
- ¹⁵ H. H. Luik. Eve Pärnaste. «Me pole kunagi kavaldanud». «Kultuur ja Elu» 1988, nr 7. Samuti «NoRa» 30. 11. 1988, H. Haldre raadiointervjuu T. Kelami ja M. Kiirendiga.
- ¹⁶ J. Kaljo. Meretagune asi. Kas ainult? «Õhtuleht» 21. 03. 1984.
- ¹⁷ V. Pinn. Inimene ja inimene. «Looming» 1988, nr 8.
- ¹⁸ ENSV KrK § 68 alusel (nõukogudevastane agitatsioon ja propaganda).
- ¹⁹ «Poolpäevaleht» nr 1, 14. oktoober 1978. § 68 — nõukogudevastane agitatsioon ja propaganda, § 69 — sõjapropaganda, § 72 — rahvusliku või rassilise võrdõiguslikkuse rikkumine, § 73 — riikliku saladuse avaldamine, § 194 — Nõukogude korda halvustavate teadvalt valede väljamõeldiste levitamine.
- ²⁰ vt lähemalt T. Lukas. Abiks heale sõbrale, kes tahaks kunagi «Noor-Tartust» laulu laulda. — «TRÜ» 8. 04. 1988 ja L. Vahtre. Nüri võitlus lohega. «Vikerkaar» 1988, nr 12.
- ²¹ J. Kaljo. Oma kodus võõras. «Edasi» 21.—22. 03. 1984.

- ²² Loetelu aluseks on 1985.—1986. aasta «Lisanduste» sisukord.
- ²³ «Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis», Stockholm, 1984, lk 14.
- ²⁴ vt ka: A. Valtõ. Kohtumine V. Haveliga. «Vikerkaar» 1988, nr 8.
- ²⁵ «Lisandused», lk 23.
- ²⁶ Sealsamas, lk 28.
- ²⁷ S. Sinilind. Mõningatest rahvuspoliitika aspektidest Eestis. Stockholm, 1983, lk 28.
- ²⁸ «Lisandused», lk 113.
- ²⁹ Sealsamas, lk 129—130.
- ³⁰ Sealsamas, lk 151.
- ³¹ Sealsamas, lk 287.
- ³² Sealsamas, lk 187.
- ³³ Sealsamas, lk 258.
- ³⁴ § 6 — Nõukogude ühiskonna juhtiv ja suunav jõud, tema poliitilise süsteemi, riiklike ja ühiskondlike organisatsioonide tuumik on NLKP.
- ³⁵ «Lisandused», lk 154—160.
- ³⁶ Sealsamas, lk 348—357.
- ³⁷ Sealsamas, lk 370. Erinevalt teistest süüdimõistetutest puudub «Lisandustes» ülevaade T. Madissoni kohtuprotsessist, kuigi viidatud leheküljel avaldatakse lootust, et tema kohtuasi avaldatakse järgmises, s.o XIII kogumikus.
- ³⁸ Sealsamas, lk 500.
- ³⁹ Sealsamas, lk 558.
- ⁴⁰ 27. 10. 1988 ERSP koosolekul sõna võtnud B. Javoiši sõnutsi kirjutas ta alla RJK töötaja A. Otsa poolt koostatud protokollile.
- ⁴¹ Sealsamas, lk 587. Vt ka: Avalik kiri ENSV Ülemnõukogu Presiidiumile. «Looming» 1988, nr 7.

TARMO KULMAR

MÄRKMEID TOTALITAARSEST RIIGIST.

Totalitaarse riigi (edasi TR) uurimine on eriti aktuaalne nüüdisajal, mil 20. sajandi ajalugu tunneb mitmeid klassikaliseks muutunud totalitaarse valitsemisviisi ilminguid. Kuna tegemist on õigusriigi (edaspidi ÕR) antipoodiga, siis on tarvis tundma õppida TRi ajaloolisi pretsedente, nende tekkelugu, tunnuseid, võimumehanismi ja TRi vältimise eeldusi.

Ajaloonäited on valitud erinevatest ajastutest — vanaajast Qin Shihuandi aegne Hiina ja keskajast inkade Tahuantinsuyu riik. K. Marxi klassifikatsiooni järgi kuuluvad mõlemad nii aasia tootmisviisi kui orjandusliku formatsiooni ühe alaformatsiooni alla, kusjuures nii Qinis kui ka Tahuantinsuyus esines see erineval kujul. Klassikalist orjanduslikku ja muid riigitüüpe antud

käsitluses ei vaadelda. Teises osas formuleeritakse TRi teooria põhipostulaadid, arvestades lisaks esimeses osas tooduile ka näiteid 20. sajandist.

Totalitarism kui termin. Nõukogude ametlik riigiteooria käsitleb totalitarismi *kodanlik-imperialistliku* autoritaarse riigivormina, millele on omane kontroll riigi- ja ühiskonnaelu kõikide avalduste üle: kõikide leaalsete institutsioonide riigistamine, võimude seadusega piiramatult omavoli, demokraatlike institutsioonide keelustamine, ühiskonnaelu militariseerimine, teistimõtlejate repressioonimine (ideoloogiline monism) (13; 124). See V. Petšatnovi definitsioon on puudulik. Esiteks on juba krahv R. N. Coudenhove-Kalergi omal ajal näidanud, et TR laieneb kapitalismijärgsetele riigitüüpidele, kui teki-

vad TRi loomiseks sobivad tingimused. Teiseks on seesama võimalik ka kapitalismieelseste riigitüüpide puhul, mille näitamine ongi antud vaatluse esimese osa eesmärk.

Totalitarism riigiteooria seisukohalt. Ekslik on pidada totalitarismi iseseisvaks riigivormiks. Ta on *valitsemisviis*, isikudiktatuuri äärmuslik erikuju, sõltumata sellest, kas *riigivorm* on monarhistlik või vabariiklik, sõltumata sellest, kas nende kahe riigivormi puhul on *riigikord* despootlik, absolutistlik või konstitutsiooniline (8; 167). Piiramatul monarhia puhul (despotism, absolutism) on võimalik kas õiguskorra loomine või mitteloomine, kuid totalitarismi olemasolu määrab suhtumine omandisse ja isikuvabadustesse (10; 380). Sama kehtib piiratud monarhia puhul — seisusliku monarhia võimu piirab seisusteasendus, konstitutsioonilise monarhia võimu rahvaesindus (8; 152). On konstitutsioonilisi monarhiaid, kus võimumehhanism toimib demokraatlikumalt kui mõneski riigipeata või riigipeaga esinduslikus konstitutsioonilises või parlamentaarses vabariigis (8; 164—167).

Subjekti-objekti suhte seisukohalt vaatleb ÕRi teooria riiki kui õigussuhet kahe õigussubjekti, riigivõimu ja indiviidi vahel, kusjuures indiviidile on tagatud subjektiivsed avalikõiguslikud kodanikuõigused. ÕRi idee filosoofilised lähtekohad töötas välja I. Kant. Vastandiks on nn universaalriik, mille ideed väljendab G. F. W. Hegel õpetusega riigist kui objektiivse kõlbluse vormist. Viimane vastab TRle, mis käsitleb indiviidi mitte õigussubjektina, vaid riigivõimu objektina (8; 23, 55—57, 66). R. N. Coudenhove-Kalergi kirjutab tabavalt: «Õigusriigis tegutseb võim selleks, et õigus pääseks maksvusele, võimuriigis tegutseb õigus selleks, et säilitada ja kindlustada võimu» (1; 12).

1. Totalitaarne riik vana- ja keskajal.

Hiina 3. sajandil e.m.a. Hiina vürstiriigid olid mitmesaja aasta vältel üksteisega lakkaamatult sõjajalal olnud, kogu maa oli majanduslikult ja poliitiliselt välja kurnatud. Kriis kujunes sisepoliitilisel pinnal — sõdade lõpetamine Hiina ühtse keskivõimu alla ühendamise teel oli muutunud vältimatuks. 3. sajandi alguseks e.m.a oli Hiinas seljataga ligi seitse sajandit filosoofilise mõtte ajalugu. Kõige radikaalsemaks tsentraliseeritud riikluse idee väljendajaks kujunes legism (faxia), mille lähtekohad töötati välja juba 7. sajandil e.m.a. Õpetuse edasiarendaja Shang Yang esitas 361. a e.m.a Qini vürstiriigi valitsejale uudse riigivalitsemise kava ja sai loa hakata seda ellu viima. Seni teadaolevatel andmetel on see esimene TRi teooria ja ühtlasi esma-

kordne praktikasse juurutamine maailma ajaloos. 338. a e.m.a langes Shang Yang pärast oma soosija surma ise enda loodud süsteemi ohvrriks (olles sunnitud põgenema, ei leidnud ta kuskil peavarju, sest ta oli ise kehtestanud hulkuritele ulaluse andmise eest surmanuhtluse; tema ülesandjaks oli tema enda asutatud jälgimissüsteemis töötav kõrtsmikust nuhk). Järgneva saja aasta jooksul režiim küll mõnevõrra pehmenes, kuid uue põlvkonna legistid Shen Buhai ja Han Feizi täiendasid teooriat praktilist ja taktikalist laadi küsimustega. Täielikul kujul viis teooria ellu Hiina esimeseks keisriks saanud Qin Shihuangdi, alistades aastail 230—221 e.m.a kogu Hiina Qini võimu alla. Järgnes riigi ressursside ohjeldamatu väljakurnamine 15 aasta jooksul, see kutsus 208. a e.m.a esile kodusõja, mis lõppes konfutsianistlikule riigiteooriale tugineva Hani impeeriumi loomisega (20; 57—64 ja 18; 74—81).

Peruu 15. sajandil. Inkade tsivilisatsioonile eelnes ligikaudu poolteist tuhat aastat riikluse ajalugu Chavini, Nazca, Moche, Tiahuanaco ja paljude teiste kultuuride nõol. Samal ajal olid Peruu ühendanud ketšua linnriigid, kelle seast oli tugevaim Cuzco. Need olid sõna otseses mõttes äsja tekkinud — arheoloogiline leiumaterjal viib nende riikluse alguse tagasi äärmisel juhul 12. sajandisse. Kuna nüüdisajal arvatakse, et ketšua linnriigid rajati hääbuvast Tiahuanaco impeeriumist väljarännanud hõimude poolt, siis võib kroonikute Garcilaso de la Vega ja Pedro Cieza de Leóni töödele tuginedes väita, et ketšua riigid seisis formaalses vassallsõltuvuses Tiahuanaco varemtele tekkinud aimaraa hõimude Colla riigist. Kuue ketšua linnriigi liit oli välja kujunenud 15. sajandi alguseks. Peruu geograafilisest omapärasest tingituna oli ühenduse pidamine mägiorgudes, kiltmaal ja tasandikel paiknevate riikide vahel raskendatud. Hegemooni esilekerkimise ketšuate seas Cuzco näol põhjustas võimsa tsankade hõimuliidu kallaletung — kriis kujunes seega välispoliitilisel pinnal. Inkade valitseja, Cuzco kuningas Pachakutek Yupanki koondas ähvardava ohu all oma juhtimise alla kõikide linnriikide sõjajõud. Pärast tsankade purustamist suundus Pachakutek oma sõjalist üleolekut ära kasutades 1438. a ülejäänud Peruu riikide vastu, liites need impeeriumiks. Klassikalise totalitaarse vormi arendas välja järgmine inkade valitseja Tupak Yupanki. Ligikaudu 50 aastat kestnud permanentne vallutusõda ja paindumatu sotsiaalpoliitika lõppes 1531. a troonitüli ja kodusõjaga. Nõrgestunud riik kujunes 1532. a Hispaania konkistadooridele kergeks saagiks (5; 29—44, 188—208 ja 19; 74, 113).

Qini ja Tahuantinsuyu riigiteooria ja -praktika.

M a j a n d u s. Nn aasia tootmisviisi iseloomustab eelkõige suhtumine maaomandisse. Tahuantinsuyus maa eraomandust ei olnud. Maa ei kuulunud inkade valitsejale, vaid riigile ja seda harisid sunnismaised külakogukonnad. Produkti jaotamisega tegeles riiklik bürokraatiaaparaat. Tootja sai kohustusliku elatismiinimumi, lisaproducti omastas riik. Sugukondlik aristokraatia ja riiklik bürokraatiaaparaat olid omavahel territoriaal-hierarhiliselt läbi põimunud. Lisaproduct jaotati ühiskonna üla-kihtide vahel range jaotuskava alusel. Seega iseloomustab Tahuantinsuyut mitte maa, vaid producti eraomandus (10; 380 ja 5; 146—147, 209).

Qini riigi puhul kehtib nn aasia tootmisviisi edasiarenenud vorm, kus maa eraomand oli olemas piiratud kujul — eksisteerisid suurmaaomandid, mida harisid sunnismaised külakogukonnad. Varasemate riikide ajal väljakujunenud väikeomand oli likvideeritud. Produkti ümberjaotamisega tegeles riiklik bürokraatiaaparaat. Suurmaaomand kuulus kas riigile, keisrile või oli välja renditud. Ka viimasel juhul saab rääkida producti eraomandist (17; 196—197 ja 20; 65—75).

Mõlemat majandussüsteemi iseloomustab majanduslik autarkia, suurte inimhulkade rakendamine riiklikel töödel, kaasa arvatud massiline uudismaade ülesharimine, üldine töökohustus (kõrgkihtide esindajail teenimine riigiaparaadis või sõjaväes), transpordikohustus. Kui Qini riik soosis igati riiklikke või suuromanduslikke majandamisvorme, siis Tahuantinsuyus olid kogukonnad spetsialiseeritud põllundusele, karjandusele või käsitööle ning kaubandus ja rahalised suhted puudusid viimasel juhul sootuks (17; 191—204 ja 19; 40—45, 151).

Riiklik ja sotsiaalne korraldus. Mõlema riigi puhul on tüüpiline keskviimu äärmine tsentralisatsioon, arvukas riigiaparaat, kõikide ühiskonnakihtide reglementeeritud elukorraldus, sotsiaalsete kihtide seesmine nivelleerimine, plaanimajandus, isikuvabaduste täielik puudumine, kogukondlaste sunnismaisus, elanikkonna üldine militariseerimine (sõjaväestatud asulad), terrori ja jälgimisaparaadi olemasolu ning assimileerimispoliitika keeleliste ja etniliste iseärasuste ühtlustamiseks rahvastiku massilise ümberasustamise meetodil. Eksisteeris kogukondlik sotsiaalabi vigastele, haigetele ja töövõimetutele. See eeldas arenenud sidesüsteemi, teedevõrku, informatsioonikogumist kõikide ühiskonnaelul avalduste kohta (inkade riigis eriti drastilisel kujul). Seadusandlus sätestas kergemate üleastumised eest ihunuhtluse, raskemad üleastumised loeti kui riigi- ja valitsejavastased surmaga nuheldavateks kuritegudeks. Kehtis ühishvastutuse põhimõte

— kogukondlase kuriteo puhul kandis karistust süüdlane ise, tema pere ja kogu ülejäänud küla. Igati soositi üksteise jälgimist ja pealekaebamist — ülesandmise eest ootasid preemiad ja autasud, kuriteo varjamise eest aga sama karistus mis kurjategijatki (19; 191—204 ja 21; 135—153).

Välispoliitika ja ideoloogia. Legistik teooria lähtus hiinlase üleolekust barbarite suhtes, pidades vallutussõdu vältimatuks (18; 180—196 ja 20; 102—103). Ka inkade ideoloogia, mis põhines päikesekultusel, suhtus ümberkaudsetesse hõimudesse kui metslastesse, keda tuli tingimata tsiviliseerida (5; 176—178). Mõlemas riigis demilitariseeriti alistatud riikide sõjaväed, loodi segapõhimõttel ühtsed armeed, mille etteotsa asetati võitjate seast pärit, vastavalt tsini või inka ohvitserid ja militariseeriti praktiliselt kogu sõdimiskõlbulik elanikkond: piiräärsed kogukonnad elasid sõjaväestatud asulates, pidevalt toimusid massilised sõjaväeõppused, kehtis üldine kohustuslik sõjaväeteenistus. 50miljoniline Qini impeerium võis välja panna 2miljonilise, 15miljoniline Tahuantinsuyu ligi 0,5miljonilise armee. Mõlemad riigid pidasid kestvaid vallutussõdu (19; 191—204 ja 22; 66—81 ning 5; 54, 61, 161 ja 21; 158).

Qini riigi ideoloogia aluseks oli legism, mille põhiteesideks olid riigi ühtsus, terviklikkus ja korrastatus, riigi täielik kontroll kõikide elualade üle, valitseja kui kõikvõimas ja ilmeksimatu seaduse allikas, drakoniline seadusandlus, üldise usaldamatuse ühkkonna loomine riigi hüveolu nimel, massiline ja pidev selgitustöö rahvahulkades, konfutsianistlike kultuurivooruste eitamine (haritud ja kultuurilembene rahvas ei viitsi töötada ega sõdida), agressiivsete sõdade vältimatus (18; 139—235 ja 20; 83—96). Kõik need põhimõtted kehtisid ka inkade riigis, ainult selle vahega, et kui Hiinas oli Shang Yang loonud vastava filosoofilise teooria, siis Tahuantinsuyus põhines taoline ideoloogia religioonil — päikesekultusel, mille kohaselt inkade valitseja oli päikesejumala kehatust maa peal, riik päikesejumala loomingu krooniks, inkade valitseja selle riigi hoidjaks, kes päikese asemikuna pidi seda laiendama kogu maailma (ketšua oikumeeni) rahvastele, et tuua harimata inimestele kord ja õnnelik elu. See eeldas aga pidevaid vallutussõdu. Nii kattus inkade arusaam õnnelikust elust põhilistes punktides Shang Yangi seisukohtadega (5; 29, 45, 65, 176—178, 183, 191, ja 21; 40, 45, 158).

Kultuurisaavutuste tarbimine oli mõlemal juhul väga reglementeeritud. Nagu juba nimetatud, oli legism üldse väga sallimatu kultuuriväärtuste ja kirjaoskuse suhtes. Qini riigis hävitati massiliselt konfutsianist-

likku kirjandust, üksikud eksemplarid koon-
dati arhiivi eriohule. Rahvale korraldati
massilisi ettelugemisi keisri heategudest,
levitati kergesti meelde jäävaid hüüdlauseid.
212. a e.m.a allutati kogu ametnikkond
regulaarsele meelsekontrollile. Kroonik
Montesinose andmetel olid inkade riigis
hävitatud kirjaoskus üldse, käibel oli ainult
sõlmkiri kui statistikavahend. Erilised amet-
nikud õppisid pähe ametlikult korrigeeritud
ajaloo, mida esitati regulaarselt rahvale. Iga-
sugune usuline teisitõtlemine vääris surma-
nuhtlust (19; 202 ja 20; 97—101 ning 5;
97—118).

2. Totalitaarse riigi teooria lähtekohti.

Majandus. Nägime, et valdaval kohal on
TRi suhtumine omandisse. Ilmneb, et vähe-
malt toodud näidetes on eraomand kas piira-
tud (Qin, ka hitlerlik Saksamaa) või
puudub (Tahuantinsuyu, ka stalinistlik N.
Liit). Eraomandi puudumine jaotub oma-
korda kaheks — ta kas pole veel välja
kujunenud (inkade ühiskond oli tugevate
sugukondliku korra jäänustega, kuuludes nn
aasia tootmisviisi esmafaasi) või on likvideeri-
tud (Venemaal peale SSORi). See muidugi ei
täienda, nagu oleks eraomandi puudumine
TRi tekke vältimatu eeltingimus. Asi on
selles, et eraomandi riigistamine kas täie-
likult või väga suures osas kütsub esile tema
tsentraliseeritud, bürokraatliku haldamise ja
siit tuleneva produkti bürokraatliku jaota-
mise ohu, kusjuures osa produkti muutub
paratamatult niisugusel haldamisel ja jaota-
misel bürokraatia kui TRi eliidi käes lisa-
produktiks. Seega on TR igal tingimusel
majandusliku ebavõrdsuse ühiskond.

Ideoloogia. TR tugineb teatud konkreet-
sele õpetusele, mis ka siis, kui tal on tea-
dusliku teooria tunnusjooned, omandab väl-
timatult müüdi kuju. Antud õpetus võib olla
religioosne või filosoofiline. Qini Hiinas ja
natslikul Saksamaal oli vastav müüdistunud
teooria oma vahetul kujul loodud spetsiaal-
selt TRi kehtestamiseks; inkade Tahuantinsuyu
mugandati selleks usund, päikesekultus.
Stalini ajal sai N. Liidus müüdi kuju mark-
sism-leninism. Ideoloogilist mõtlemist iseloo-
mustab TRis alati monism, pluralismivaen-
nulikkus. Monistlik müüdiline mõtlemine
viib aga isikukultuseni (ilmeksimatult keiser,
Inka päikese kehastusena, natsiooni füürer,
Nõukogude rahvaste isa ja õpetaja Stalin).

Sise- ja välispoliitika. TRis on vägivald
viidud äärmuseni (inimeste sunnitakse käituma
nii, nagu ta seda ei taha). Asjaolu, et
poliitiline vägivald tekkis alles ühiskonna
arengu teatud etapil, tõestab, et tegu on sotsiaalse
nähtusega; vägivalda ei põhjusta mit-
tesotsiaalsed faktorid, nagu väidavad sotsiaaldarvinistlikud
teooriad, millest lähtusid ka natsionaalsotsialismi teoreetikud (2; 55,

77). Vägivaldal rakendab riigivõim oma auto-
riteedi tagamiseks. Igasugune võim talitleb
kas sunnimeetoditega või allumise moraalsete
motiveerivate ja stiimulitega. Esimesed meetodid
peavad paratamatult esile kutsuma sunnitava
protesti, teised meetodid aga lojaalse käitu-
mise sundija suhtes (3; 18, 56). TRi riigi-
võim on vägivaldane autoriteet, mis kasu-
tab valdavalt terroriaparatuuride toetudes sun-
nimeetodeid. Samal ajal püüab TRi propa-
gandaaparatuur kasvatada võimu suhtes lojaal-
sust.

Nüüdistotalitarism, püüdes võimule pää-
seda demokraatlikku riigimehhanismi ära
kasutada, keskendub nõrga parlamentarismi
kitsaskohtadele. Nõrk parlamentarism viib
paratamatult teatava erakonna ainuvõimule
— diktatuurile (7; 8). Võimu kontsent-
reerumine konkurentsitult ühe erakonna
kätte loob kuritarvitused ja indiviidi enda-
väärtuste eiramise (14; 29—30). Kujuneb
välja totalitaarne bürokraatiaaparatuur, mis
rakendab riigis distsipliinile ja käsutäitmisele
tugineva autoriteedi. Selle bürokraatia va-
hendiks, võimu orjaks muutub ka ametlik
teadus, mis riiki ülistab ja põhjendab;
tema ustavaks teenriks saab statistika, tema
propagandainstrumendiks kunst (1; III ptk.).
Totalitarismi tekke eeltingimusi on alati
demokraatia nõrkus. R. Kjellén ei kirjuta
järgnevat küll täpselt antud kontekstis, kuid
teatud mõttes on tal õigus: «Kui sotsiaalsus
ja lojaalsus kaovad, on tulemuseks totaalsus»
(4; 143).

Võimu täielik tsentralisatsioon taotleb riigi
ühiskonnaelu kõikvõimalike eluvalduste
allutamist. Siit tuleneb nii subjektiivsete
avalike õiguste miinimumi viimine, indivi-
duaalne ja kollektiivne nivelleerimine,
range ja jäik plaanimajandus koos turu-
mehhanismi eiramisega, unifitseeritud mõt-
lemine, keeleline ja kultuuriline ühtlusta-
mine, äärmuslik etnotsentrism, rahvaste
assimileerimine, kõikide ühingute ja liikumiste
keelamine või riigistamine. Tekib
see, mida N. Maim nimetas juba 1920. aastatel
ärevusega totalitarismi arengut jälgides
«organiseeritud vabaduseks» (7; 137).

Võimuparaadi tsentralisatsioon eeldab
keskse isiku — juhikultuse tekkimist. Juht
ei kehasta algul mitte oma isikut, vaid era-
konna võimu (7; 15). Edasist isikuvõimu
arengut kirjeldab kujukalt G. Plehhanov:
«Kujutlenud end kord ajaloo paarhitektina,
ajaloo demiurgina, eraldab «kriitiliselt
mõtlev» inimene sellega enese ja teised oma-
taolised inimesed erilisse, kõrgemasse liiki.
Selle kõrgema liigi vastas seisab mass, kelle-
le kriitiline mõte on võõras ja kes on võime-
line etendama ainult savi osa «kriitiliselt
mõtlevate» isikute loovates kätes — «kange-
laste» vastas seisab «inimhulk» (12; 126).

Juhikultus on osa TRi ideoloogiast, mida sisestab rahva teadvusse propagandaparaat. Kultuse tekkimise tõenäosus on seda suurem, mida rohkem ajaloolisi püsiväärtusi on kas lakanud olemast või mida suuremas osas need sootuks puuduvad. Ilmekas näide on nõukogude võimu algaastate marueteistlik propaganda ja usklite ning vaimulike represseerimine. Madala kultuuritasemega poolkirjaoskamatu rahvas sai Stalini näol endale uue jumala. Natslikul Saksamaal kasutati ära rahvahulkade ebakindlust, sajandi algul moes olnud ürggermaanlasevaimustust, mängiti rahvuslikul alaväärsuskompleksil — nõnda loodi «aaria juhi» kuju. Kuna jumalvalitseja oli vanades usundites üsna tavaline, siis kujunes Qinis ja Tahuantinsuyus juhikultus loomulikumat teed pidi.

Teisitimõtlemise väljajuurimine, poliitiliste ja ideoloogiliste vastastega arveteõidamine (s.o vägivaldsed sunnimeetodid) kuuluvad TRis terroriparaadi kompetentsi. TRid on alati rakendanud suurearvulist legitimeeritud terrori organisatsiooni, mille tegevuse üks eesmärke on külvata elanikkonna seas hirmu ja usaldamatust üksteise suhtes. Seda funktsiooni täidab arvukas nuhkide ja pealekaebajate vägi, seda kindlustab vastav premisside süsteem. Teisitimõtlemise isoleerimiseks loodi juba Qini ja Tahuantinsuyu riigis koonduslaagreid, mille asukad muudeti riigiorjadeks. Seega pole 20. sajandi praktika sugugi pretseeditud. TRi omapäraks on võimude lahatatavuse põhimõtte rikkumine — kohtuvõim ei ole eraldatud täidesaatvast võimust, nagu see on tavaks õigusriigis. Seetõttu on TRi alamalt võetud õigusõiglasele kohtumõistmisele. Avalike kohtuprotsesside kasutamine, seadusteväline kohtupidamine ning mitte kodifitseeritud normide, vaid ideoloogiaprintsiipidega sätestatud kuriteod ja vastavate karistuste teatav kanoniseerimine näitab, et TRis on tegu õigusriigis mõeldamatu rituaalse vägivallaga.

Rahva lojaalsuse kasvatamiseks ning ideoloogiliseks töötlemiseks on TRis peensuseni välja arendatud propagandaparaat. Nagu näitavad ka vanema ajaloo allikad, on selleks kasutatud põhimõtet, mille J. Goebels võttis kokku ühte lausesse: ei mingeid diskussioone, rääkida vaid vähestest asjadest, rõhutada seda vähest pidevalt, korrata, keerulised asjad lihtsustada (17; 389). TRi propagandistid leiutasid suurema osa demagogiavõtetest juba kauges minevikus ning õppisid empiirilisel tundma hulkade psühholoogia seaduspärasusi. TRi propagandamehhanismi suhtes kehtib täiesti G. Le Boni ütlus: «Kõik hulkade veendumused võtavad usundliku vormi» (6; 62). Vastuvõetavaid ideid, mida antakse edasi lihtsa arutlusega ja väga kujundlikult, aitab kinnistada rida

lihtsaid märksõnu — suur ime, suur lootus, suur kuritegu, suur võit (6; 59). Sageli kasutatavad vaatamängud, paraadid, ühisaktioonid ja kampaaniad peavad esile kutsuma vaimustust jt. analoogilisi emotsioone. Niisugune rahva töötlemine on väga mõjus — meenutagem kas või seda, et saksa rahva natsliku propaganda mõju alla sattumist häbenetakse veel tänini, või siis üldist siirast (!) ahastust ja leina Stalini surma puhul.

Ilmselt oleks perspektiivne uurida TRi propagandamehhanismi toimet USA psühholoogi J. Rotteri kontroll-lookuste teooria alusel, mis jaotab inimesed internaalideks (sisemusse orienteerituiks) ja eksternaalideks (välismaailmale orienteerituiks). Siit tulevalt erineb internaalide ja eksternaalide suhtumine võimusesse. Need omadused on sotsialiseerumise käigus kujundatavad. Kui TRi propagandaparaat sisendab noorsoosse valdavalt eksternaalsust, siis loob ta riigivõimule soodsa toetuspinna. Ent TRd ei püsi reeglina kaua, mistõttu luuakse ühiskondlik-poliitilisel tasandil uuele põlvkonnale eeldused internaliseeruda.

Välispoliitilisel pinnal on TR alati suunatud kas otsesele agressioonile või siis poliitiliselt üldsuunitlusele hegemonismile ja ekspansionismile. Kuna TRi välispoliitika on reeglina ebaeetiliselt pragmaatiline ja utilitaarne, siis ei ole vastav riik rahvusvahelisel tasandil eriti usaldatav.

Teke, kestvus ja kadumine. TR tekib alati sise- või välispoliitilises kriisisituatsioonis, olgu siis tegu sisesõdadest (Qin) või välisvaenlasest (Tahuantinsuyu) tingitud ühine misvajadusega, raske majandusolukorra, nõrga parlamentarismi ja riigivõimu kohanematusena uutele ühiskondlik-poliitilistele oludele ja nõuetele (Saksamaa, N. Liit). Lisaks neile objektiivsetele tingimustele on vajalik ka subjektiivsete tingimuste olemasolu (ideoloogilise algmüüdi loomine, võimule pürgiva grupi või liikumise tekkimine, viimase toetajaskond). Nähtub, et TR tekib alati *subjektiivsel* teel objektiivseid ohutegureid ära kasutades.

TR kestab alati *lühikest* aega. Nii kestis Qini riik ca 15 aastat, Tahuantinsuyu totalitaarne periood ca 40 aastat (täpset arengumehhanismi ei ole enam võimalik jälgida), Hitleri-Saksamaa 13 aastat, Stalini diktatuur väljaarenenud kujul ca 20 aastat.

TR hävib kas välise jõu surve (Tahuantinsuyu, Saksamaa) või variseb kokku seesmiselt (Qini riik kodusõjas, Stalini diktatuur oma looja surmaga). Ent TRil, mis on lakanud olemast *seesmistest* protsessidest toimel, on kalduvus *retsidiviiviks*. Qini totalitarismi esmakatse läks pärast Shang Yangi varjusurma ning ärkas sajakonna aasta pä-

rast keisririigina. Ei tohi unustada ka Mao Zedongi TRI. Kuigi N. Liidus võeti pärast NLKP XX kongressi suund uuendusliikumisele, lõppes see protsess 1960ndate keskel 20-aastase «hiiliva totalitarismiga», mis ei ole ju võtmesituatsioon loovutanud tänini.

Ilmselt kaotab välisvaenlase poolt hävitatud TR retsidiiviks vajaliku kandepinna, sest ta on sunnitud end kardinaalselt uuendada. Sisesurvel langenud režiim ei hukku aga lõplikult — vana riigivõimu kandebaas läheb varju ja ootab seal oma tundi.

TRI tekkimise vastased garantiid. Ülaltoodu põhjal on võimalik välja tuua mõned eriti silmatorkavad ühiskondlik-poliitilised tegurid, mis aitavad vähendada TR-i tekkimise tõenäosust.

1. Erinevate omandivormide ja omandusuhete laialdane koosseksisteerimine (riiklik, kooperatiivne, isiklik, eraomand).
2. Laialdane demokraatia koos arenenud parlamentarismi ja mitmeparteisüsteemiga, mis looks mõtte- ja teotsemisviiside konkurentsi, reaalse südametunnistuse- ja usuvabaduse. See eeldab ORile omast riigivõimude lahutatavuse põhimõtet.
3. Üldine avalikustamine, mis vähendab elitaarse bürokraatia tekke võimalikkust.
4. Totalitaarse suurriigi poliitiline lagunemine.

Veebruar 1987 — veebruar 1988

KÜLLO ARJAKAS

EESTI VABARIIGI VÄLISPOLIITIKA 1939. AASTAL

JÄRELMÕTTEID

Euroopa riikide poliitiliste jõudude suur vastasseis kujunes juba XIX sajandi lõpukümnenditel. Saksamaa ja tema Kesk-Euroopa liitlaste huvid vastandusid aina selgemalt Inglismaa ja Prantsusmaa huvidele läänese ja Venemaa huvidele idas. Teravnevas olukorras moodustusid kaks koalitsiooni ning läbi mitme poliitilise konflikti jõuti I maailmasõjani. Keskriigid jäid kahe rinde vahele ja sõda lõppes nende lüüasaamisega.

Sõjajärgne olukord muutus taas 1930ndate keskel. Saksamaa tugevnes kiiresti, relvastus, näitas oma agressiivust, sõjajärgne tasakaal hakkas muutuma ning Saksamaa

Kirjandus

1. R. N. Coudenhove-Kalergi. Totaalne riik — totaalne inimene. LR 1988 nr 39.
2. V. Denissov. Vägivalda sotsioloogia. Tln., 1980.
3. N. Keizerov. Võim ja autoriteet. Tln., 1977.
4. R. Kjellèn. Riik kui eluvorm. Tln., 1940.
5. V. Kuzmištšev. Päkeseoogade riik. Tln., 1985.
6. G. Le Bon. Hulkade psühholoogia. Trt., 1936.
7. N. Maim. Parlamentarism ja fašism. Trt., 1929.
8. N. Maim. Riigiõigus. Üldosa. Trt., 1940.
9. K. Marx. Majandusteaduslikud ja filosoofilised käsikirjad 1844. aastast. Tln., 1982.
10. K. Marx. Ökonomische Manuskripte 1857/58. Formen, die der kapitalistischen Produktion vorhergehen. MEGA, II Abt., B. 1., T. 2.
11. D. Melnikov, L. Tšornaja. Roimar number üks, Tln., 1985.
12. G. Plehhanov. Monistliku ajalookäsitluse arengu küsimusest.
13. P. Tarvel. Võim kui ühiskondliku arengu tegur. Tln., 1940.
14. J. Rževskaja. Berliin, mai 1945. Tln., 1969.
15. Большая Советская Энциклопедия. Т. 26.
16. Л. Б. Волков. Основные черты идеологии неофашизма — Политикоправовые доктрины современного империализма. М., 1974.
17. А. А. Галкин. Германский фашизм. М., 1967.
18. Книга правителя области Шан (Шан изюнь шу). Пер. с кит. Л. С. Переломова. М., 1968.
19. Л. С! Переломов. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая. М., 1981.
20. В. А. Рубин. Идеология и культура древнего Китая. М., 1970.
21. М. Стингл. Слава и смерть «сыновей Солнца». Государство инков. М., 1986.
22. Сыма Уянь. Исторические записки (Ши йзи). Пер. с кит. Р. В. Вяткина и В. С. Таскина. М., 1975.

juhtidel tuli see enda kasuks pöörata. Tõusvat germaani ohtu võinuks pidurdada uus liit, kuhu kuulunuks peajõududena Inglismaa ja Prantsusmaa ning teisalt N. Liit. Paraku olid aastatega nende riikide vahel tekkinud tõsised vastuolud ja kõhklused. Hitler teadis ja kasutas neid oskuslikult. Lääne poliitikud ei teinud vajalikke jõupingutusi moodustamaks Saksamaa vastu uut efektiivset liitu: partneriks polnud enam tsaristlik Venemaa, vaid stalinistlik N. Liit, keda umbusaldati ja kust võis karta maailmarevolutsioonilisi ambitsioone. Stalinil oli šamuti mitu aastat valida kahe suuna vahel — kas liituda läänega või Saksamaaga, kuigi

mõlemad suunad ähvardasid oma ohtudega.

Teatud mõttes tähendas 1938. a septembris Tšehhoslovakkia jagamine Münchenis uut tasakaalusituatsiooni lääneriikide vahel. Teatavasti jäeti N. Liit sellest kombinatsioonist üldse kõrvale. Inglismaa ja Prantsusmaa poliitikud lootsid, et Saksamaa lepib saavutatuga ning pärast Sudeedimaa sakslaste liitmist Reichi külge loobub järgnevatel agressiivsetel aktidel. Omalaadne tasakaal püsis 1939. a kevadeni. Ühele poole jäid Saksamaa ja Itaalia koos kaugemal asuva Jaapaniga, teisele poole Inglismaa, Prantsusmaa ja Poola koos kaugemal asuva USAga kui teoreetilise liitlasega. Nagu näeme, oli N. Liit sellest jõudude polariseerimisest kõrvale. Mõlemad pooled olid huvitatud N. Liiduga suhete selgeksrääkimisest, mõlemat poolt huvitas, kummale poolele asub N. Liit. Oli selge, et ainult ähvardustega seisu ei muuda. Algasid keerukad mitmepoolsed läbirääkimised, kus lääneriigid olid huvitatud tasakaalu säilitamisest, Saksamaa aga selle pööramisest enda kasuks. Selleks tuli N. Liit tõmmata enda poole.

Alanud läbirääkimistel ehk kauplemisel osalesid kõik koloniaalimpeeriumid — Inglismaa, Prantsusmaa, Saksamaa ja Venemaa ehk N. Liit. XIX sajandi teisel poolel ja XX sajandi algul lahendasid koloniaalriigid vaidlusaluseid küsimusi ikka teiste maade või riikide arvel. Nüüd tuli uueks eripäraks asjaolu, et kauplemisobjektiks muutusid Euroopa riigid, eeskätt just I maailmasõja tagajärjel sõltumatuse saavutanud uued rahvusriigid Soomest kuni Rumeeniani. Kuna humanistlik mõtteviis oli vahepeal edusamme teinud, igasugu patsifistid ja demokraadid pead tõstnud ja Rahvasteliit palju demagoogiat sõltumatuse ümber ajanud, siis 1939. a ei saanud asju enam õigete nimedega nimetada. Nii tulid käibesse varjatud sisuga vormelid nagu «garantiide andmine», «huvisfääride ümberjaotamine» vms. Eesmärgiks oli ikkagi sõltumatute riikide sõltuvusse saamine. Ehk tuleb neokolonialismi või selle ühe erivormi teket hakata otsima juba 30ndate lõpust?

Keerulises olukorras oli lääneriikidel raskem sanitaarkordoni riike (Sooome, Eesti, Läti, Leedu, Poola, Rumeenia) N. Liidule ohverdada. Lääne diplomaadid taipasid, et poliitiliselt mahamängitud territooriume nad sõjaliselt tagasi ei saa. Teadmatuks jäi, kas N. Liit ikka maksab saavutatut eest täie hinnaga. Bolševike käitumine oli ju tihti äraarvamatu. Saksamaa aga võis sanitaarkordoni riikidest kergemini loobuda, anda nad N. Liidule n-õ laenuks. Saksamaal säilis võimalus poliitiliselt loovutatud alad sõjaliselt hiljem tagasi võtta. Kujunevat tehingut lihtsustas asjaolu, et Vene

impeeriumi traditsioonides polnud asumaade hoidmine väljaspool Euraasia kontinenti.

N. Liidu äri lääneriikidega võis samuti jääda küsitava kasuga Vene impeeriumile, samal ajal ilmutas Saksamaa soovi kohese sissemaksuna peo peale panna Poola riiki, kuna Baltikum ja osa Rumeeniast anda n-õ järelmaksu peale. See oli tunduvalt konkreetsem ja ahvatlevam.

Selles keerulises ja muutuvasturukonjunktuuri seisus tuleb tunnustada Hitlerit kui erakordselt osavat kauplejat, kes lõppkokkuvõttes suutis mõlemad pooled üle kavaldada. 1939. a oskas ta teha N. Liidu valitsusele meelepärased sisulise koostöö ettepanekud: jaotada omavahel huvisfäärid nii, et mõlema poole kasu oleks kohene ja kindel. Sel viisil tõmbas ta N. Liidu enese poole, rikkudes pöördumatult tasakaalu. Aidades Poolat purustada aitas N. Liit samal ajal kaasa oma hilisematele rasketele katsumistele.

1939. a augustis tegi N. Liit hoopis teist välispoliitikat kui Litvinovi aastatel. Uute partnerite vahel ei tekkinud enam kuudepikkusi vaidlusi, erakordselt tähtsad küsimused lahendati välkkiirelt. Kui augustis tuli veel teha pingutusi vastastikuse umbusalduse ületamiseks ja kahtlustuste kõrvaldamiseks, siis septembris jõuti igati sõbrameheliku ja mõistva õhkkonnani. Enne ärasõitu Moskvas ütles Ribbentrop TASSile antud avalduses, et «läbirääkimised toimusid eriti sõbralikus ja suurepärasel atmosfääris». 1940. a kevadel võis Ribbentrop oma vestluses Itaalia välisministri krahv Cianoga öhata, et septembris tundis ta end Moskvas «nagu vanade parteiseltsimeeste seas».

Vististi lootis Stalin omakorda Hitlerit üle kavaldada, arutledes tõenäoliselt nõnda: nüüd suundub Saksamaa sõjamasin läände, küllap ta seal aastateks takerdub. Vahepeal jõuame end kenasti sisse seada oma uuendatud läänepiiridel ning lõpetada Punaarmee ümberrelvastamise. Ja millalgi peab ju koitma see päev, mil pikaajalisest sõjast tüdinud, nälgivad ja viरेlevad proletaarlaste massid üles tõusevad oma maa kodanlaste vastu. Kas pole siis soodne hetk värsketel hästi relvastatud punavägedel oma klassivendadele appi tõtata ning kuskil Berliini ja Pariisi vahel lüüa viimne lahing proletaarlaste ja pursuide vahel. Sellega täidetaks edukalt proletariaadi maailmaajalooline kohus, sealt edasi oleks maailmarevolutsiooni võit juba käega katsuda. Kõik Euroopa rahvad saaks tõeliselt vabaks.

Ajalugu läks aga teisiti. 1940. a 10. mail alanud Saksamaa suur sõjakäik Lääne-Euroopa vastu viidi lõpule kuue nädalaga. 14. juunil langes Pariis. Näis, et Inglismaa hävingu tund on tulemas. Hetkel, mil Saksamaa jõud olid maksimaalselt läände välja

suunatud, hakkas N. Liit aktiivselt tegelema Balti riikidega. Sellise Balti-poliitika eeldused kujunesid välja 1939. a, mil kõrgpoliitilises mängus täispöörde teinud N. Liit lähenes Saksamaale ja 23. augusti lepinguga fikseeris vastastikused huvisfäärid. Toimunut annab emotsionaalselt hästi edasi luuletaja Hando Runneli tõdemus:

«meid nülgisid — see oli ropp
see oli ropum veel kui ropp,
mis Molotov ja Ribbentrop. . .»

(«Laulud eestiagsetele meestele». LR 1988, nr 44—46, lk. 28.)

Kas sai Eesti Vabariigi valitsus selles olukorras midagi teha või muuta?. 1939. a kevadel deklareeris valitsus korduvalt oma erapooletust ning umbusku igasuguste abistamisaktide suhtes. 1939. a suvel Moskva kolmiklääbirääkimiste ajal protesteeriti N. Liidu juhtkonna taotluste vastu suruda lääne-riikide nõusolekul Eestile peale garantiide lepe. Oluline on rõhutada, et ka N. Liidu valitsus ei avaldanud vähimatki soovi garantiide osas Eesti valitsusega täpsemalt läbirääkimisi pidada. Pole ime, et siinpool Peipsit tõlgendati Kremli garantiisid kui peenelt varjatud agressiooni plaani. Kas Eesti poliitikud võinuksid tegusalt kaasa aidata Saksamaa-vastase kolmikliidu kujunemisele? Eesti juhtkonna tollane tegevus igatahes sellele küll kaasa ei aidanud. Pealegi polnud Eesti huvitatud enda sidumisest kummagi koalitsiooniga. Teisalt võinuks väikeriikide kohene ja kahepoolne tingimusteta garanteerimine jätta Stalinile mulje, et lääne-riigid teevad veel suuremaid järeleandmisi ning lubavad ühel suurriigil Balti riikidega omatahtsi käituda, olles selle isegi ette ära sanktsioneerinud. Augustis Moskvas toimunud sõjaväelaste läbirääkimistel arutati lühidalt ka varianti, mis nägi ette Inglismaa ja Prantsusmaa ühislaevastiku baseerumise Saaremaal. Eesti Vabariigi jaoks oluks see kindlasti parim variant, arvestades tollase Eesti neutraliteedi sisulist illusoorust. Paraku polnud saartel ettevalmistatud mereväebaase, ekspeditsioonilaevastiku kodusadamad ja remondibaasid jäänuksid liialt kaugele ning Taani väinad olid potentsiaalse vaenlase kontrolli all.

1. septembril 1939 alustas Adolf Hitler Poola küsimuse lõplikku lahendamist. Jossif Stalin näitas head tahet ning otsusekindlust aumehelikult kinni pidada 23. augusti leppest ning asus võrdväärse partnerina Poola probleemi kallale. 17. septembril algas N. Liidu agressioon Euroopase. Muule maailmale serveeriti punavägede valgumist Poolasse kui ukrainana ja valgevene rahvuse taasühendamist. Saksamaa oli teadupoolest juba mitu aastat tegelnud oma rahvuse taasühendamisega. Poola vaatepunktilt osutusid

mõlema diktaatorliku režiimi sõnad ja teod äravahetamiseni sarnaseks. Pruuni ja punase sõjamasina koostööst tulenenud Poola äkiline katastroof avaldas masendavat mõju nii Eesti valitsusele kui armee juhtkonnale eriti seetõttu, et kahe riigi ja juhtkondade vahekorrad olid traditsiooniliselt head, Poolas nähti moraalselt õigustust ja tegelikku tuge meie omariikluse püsimisele. Oli ju Poola tekkinud samuti I maailmasõja tulemusena ning meie jaoks oli Poola Eestit toetav suurriik. Pole kahtlust, et Poola tragöödia viis meie riigimehed tasakaalust välja ja tõukas neid hiljem naiivsesse kassi-hiire mängu.

Järgmisena otsustati Moskvas impeeriumi kaotsiläänud loodepiirkonnad käsile võtta. Soome kui kõige raskem pätkel jäeti teadlikult järjekorra lõppu. Alustati aga Eesti Vabariigist. Miks? Miks sai just Eestist järgmine N. Liidu militaarse ekspansiooni ohver? Kindlasti andis «Orzeli» põgenemine selleks hiilgava ettekäände. Kuid ka ilma selle episoodita oleks molotovliku püssitoru-diplomaatia esimesena ilmselt Eestile peale sihitud, kusjuures provokatsioonilise piiri-itsidendi või mõne muu samaotstarbelise poliitilise skandaali lavastamine polnuks N. Liidu juhtkonnale olnud ületamatu probleem. Tundub, et Balti riikide kolmikust peeti Eestit sõjaliselt kõige tugevamaks ja välispoliitiliselt teatud mõttes tooniandvaks. Muu hulgas meenutame, et 1939. a mais alustas Saksamaa läbirääkimisi mittekallale-tungilepingu sõlmimiseks esmalt Eestiga ning ennekõike meie riigi eeskujul läks analoogilistele läbirääkimistele ka Läti. Kremli kliki tõenäoline loogika oli sihuke: kui Eesti ajab meie ettepanekute ees käed püsti, siis teeb seda ka ta liitlane Läti ning Leedu kukub kui küps õun N. Liidu sõbralikku sülle. No ja siis alles tahaks näha, mis näo va valgesoomlased küll teevad, kui järjekord on nendeni jõudnud. Neilgi pole pääsu.

Ka geopoliitiline aspekt soodustas Eesti valimist esmaseks märklauaks — kaugemal-seisvale poliitikule võis jääda mulje, et N. Liit on vaid siiras mures Soome lahe suudme pärast, seega võib pakt jääda N. Liidu ja Eesti Vabariigi vaheliseks küsimuseks, mis teisi riike ei puuduta. Taolised illusioonid leidsid esiotsa kõlapinda nii Lätis kui ka Soomes. Kindlasti arvestati Kremlis Eestit kui parimat strateegilist platsdarmi Läänemere idarannikul sõjalis-poliitilise ekspansiooni jätkamiseks nii lõuna kui põhja suunas. Siiani polnud Eesti mobilisatsiooni läbi viinud.

24.—28. septembrini kestis terav kriis kahe riigi suhetes. 24. septembril Moskvasse jõudnud Eesti välisminister sattus kolleeg Molotovi ootamatu rünnaku alla. Viimane andis mõista, et kuna Eesti olevat süüdi Poola all-

veelaeva põgenemises, siis olevat vabariigi valitsus Poola-meelne ja järelikult ka Inglismaa-meelne, seega ohtlik vastsetele liitlastele. (Paradoksaalsel moel on hiljem Nõukogude Eesti ajaloolased hoolega pingutanud, et tõestada Eesti aktiivset Saksamaale orienteeritud kurssi.) N. Liidu julgeoleku kindlustamiseks aga tuleb Eestisse paigutada mere- ja õhujõudude üksused. Tähelepanuväärne on Molotovi visa nõudmine: kähku-kähku, kiiresti-kiiresti, kohe siinsamas Kremli leping ära teha. Kindlasti oli Nõukogude riigimeestele imponeerinud Saksamaa ametivendade kiirus ning natsliku diplomaatia operatiivsus, vormistati ju Tšehhoslovakkia ja Klaipeda veretu okupeerimine nii efektselt, et teised riigid ei jõudnud õieti reageerida. Raskest olukorrast rabeles Selter siiski välja ning saavutas läbirääkimiste pikendamise. Vastamata jääb siinkohal küsimus, kuidas oleks kulgenud Eesti Vabariigi käekäik, kui Selter oleks kohe diktaadile allunud.

Jõhkra surve ja otsese sõjaähvarduse alla sattunud Eesti valitsus nõustus vastastikuse abistamise pakti kui paratamatusega. Kindlasti aitasid sellisele valitsuse otsusele kaasa karistamatult suveräänse riigi õhuruumis tiirutavad võõrad sõjalennukid. Läti ütles abist kohe ära, kolonel Georg Leetsi mälestuste järgi teatatud Soomest, et nad on nõus Eestit aitama ainult vabatahtlikega nagu 1919. a. Arvatavasti 26. septembri hommikupoolikul pidas Päts Kadriorus nõu sõjaväelastega, kahjuks seda ei protokollitud. Päts pooldanud pakti, enamik sõjaväelasi aga tahtnud sõda. Päts rääkinud, et tema oli 1918 sõja poolt, kuid nüüd ta ei taha oma hingele võtta eesti rahva tapmist. Baaside aeg kestvat 1—2 aastat, siis tuleb suur sõda, mille Venemaa kaotab, ja nii taastub Eesti iseseisvus. Uus delegatsioon sõitis Moskvasse. Järgnenud läbirääkimistel rakendati paktinõudjate poolt võrdse osavusega vaheldumisi nii suurriiklike ähvardusi (Molotov), idamaist kauplemis-ostku (Mikojan) kui bolševistlikku veenmiskunsti (Stalin). Eriti jultunult käitus Molotov, kuna Stalin etendas vaidlustes mõnel momendil lausa «erapooletu vahekohtuniku» osa ning taltsutas veidi oma äkilist abilist. Mikojan esines ajuti lohutaja rollis. Kremli tubateatri hea dressuuriga trupp suutiski hiilgava lavastuse abil jätta Eesti delegatsioonile mulje, et neilgi on õnnestunud nii mõndagi pehmenada ja lepingutingimusi tublisti soodsamaks kaubelda. Mõnel korral võeti appi väikesed sõjakavalused — Stalini mõtete juhtimiseks Tallinnast Paldiskile toodi appi võrdlus Peeter Suurega. Kui vaadelda Stalini ja Molotovi taktikat läbirääkimistel, siis meenutab see tüüpilist maffia bosside menetlust esitada

«kliendile» ettepanek, millest tal on targem mitte keelduda, ja peale nõusoleku saamist «kliendile» isalikult õlale patsutada. Samas vaimus toimusid läbirääkimised ka Läti ja Leeduga. Siin pole jälgegi Hitleri jultunud käitumisest Tšehhoslovakkia presidendi suhtes, kes kirgliku suitsetajana oli sunnitud loobuma isegi sigarettidest ööpäeva kestnud läbirääkimistel füüreriga.

N. Liitu ähvardava ohu reaalseks tõendiks toodi uputatud «Metallist». See juhtum kuulub ajaloo suurprovokatsioonide hulka. Teise maailmasõja allveesõja ajaloos pole ühtegi märki Inglismaa allveelaeva «visiidist» Soome lahe idavetesse. Ka Nõukogude ajalooteadus läheb mööda Punalipulise Balti laevastiku tulemuslikest jõupingutustest põhja lasta oma laev.

Vastastikuse abistamise pakti kõrval sõlmiti veel kaubandusleping. Eesti avaldas soovi osta bensiini, petrooleumi jt kütta-aineid, 115 autot, väetisi, elektrilampe jms, Nõukogude pool tahtis osta 75 000 siga, piima ja koort 3 milj Eesti krooni eest, 200 kaubavagunit, tselluloosi, paberit jms.

Ähvarduste ja surve tõttu tuli Eesti Vabariigi valitsusel nõustuda iseseisvust piirava lepinguga. Järgnenud sõjaväelaste läbirääkimistel tulid punaväelased välja veelgi suuremate nõudmistega, kui pakt ette nägi. Nende läbirääkimiste õhkkonda iseloomustav katkend on Arzumanjani raamatus «Admiral» (Tln, 1978, lk 33): «Järjekordsel istungil, kui mõned Eesti sõjaväe esindajad püüdsid kunstlikult aega venitada, ei suutnud üks meie (N. Liidu — K. A.) kindraleid diplomaatilisest etiketist enam kinni pidada ja ütles: «Kui see niiviisi edasi kestab, võib juhtuda, et meie (N. Liidu — K. A.) väed ei kuula enam sõna ja tulevad üle piiri.» Eesti esindajate näod venisid pikaks. Ainuüksi Issakovi silmad naersid. «Härrased,» ütles admiral, «teie muidugi ei tunne veel minu kolleegi huumorimeelt.» Tegemist oli ilmselt tankikorpuse komandöri Pavloviga, kes mitmetes mälestustes on jätnud kaunis eemaletõukava mulje. (1941. a suvel juhtis vapper Pavlov Lääne sõjaväeringkonda ja sõja algul oskamatust juhtimisest tingitud hiigelsuurte kaotuste tõttu lasti ta koos oma staabiga maha.) Vaevalt saab sellises sundkäitumises näha ühe sõltumatu riigi valitsuse soovi lasta teise riigi väed oma territooriumile. Õiguse üldprintsibiiks on aga põhimõte, et sõlmimise hetkest on kehtetu kokkulepe, mis on sõlmitud vägivalla ja pettuse abil.

Mida mõtlesid neil aegadel Eesti riigimehed? Pakti allkirjutamise järel polnud Nõukogude juhid kitsid meelituste ja lojaalsuskinnitustega. 28. septembri ööl pidanud ainuüksi Mikojan kuus või seitse pidu-

kõnet sõprusest kahe riigi vahel. Eesti delegatsioon avaldanud oma kartust vene maru-rahvsluse suhtes. Stalin lohutanud — vene šovinismi ei tule kuskilt, sest tema on grusiin, Molotov mordvalane, Mikojan armeenlane, Kaganovitš juust — pea kogu valitsus koosneb mittevenelastest. Hingekosutust otsiti ja leiti pisiasjadestki. Nii olid Uluotsal Moskvas purunenud prillid, järjekord prilliärides aga küündis kuue kuuni. Väliskomissariaadi ametnikud saavutasid järjekorra lühenemise kahe nädalani. Kui aga Stalin märkas läbirääkimistel silmi kissitavat Uluotsa ja kuulis tema hädast, andis ta korralduse kohe muretseda uued prillid. Hiljem suvatsenud Stalin koguni naljatada — ennae, kapitalistlikul maal pannakse uued klaasid raamidele veerand tunniga, sotsialistlikus riigis aga kuue kuuga. Süvenes mulje, et N. Liidul on suuri sisemisi probleeme. Näib, et delegatsioonist just Uluots ja Piip kaldusid uskuma N. Liidu juhtide sõnu. Mõlemad juristid olid harjunud kirjalikku lepet pühaks pidama, liiatigi garanteeris seda Stalin isiklikult ning lõpuks löödi ju klaasidki kokku. Siin võiks tõmmata ka huvitava paralleeli 1940. aastaga, mil augustis naasis Moskvas üks teine delegatsioon arvamusega, et nüüd on taas kõik korras. Mis aga president Pätsisse puutub, siis väidetavasti arvestas ta võimalusega, et 1940. a suvel puhkeb sõda N. Liidu ja Saksamaa vahel, mille tulemusena õnnestub soovimatust paktist ja võõrastest vägedest vabaneda. Lauri Kettunen (soome keele ja rahvalauleteadlane, kunagine Tartu Ülikooli õppejõud, hõimuliikumise silmapaistev tegelane) mälestuste järgi onlud Laidoner 1939. a talvel sisimas pessimistlikus meeleolus vastupidiselt mitmetele teistele juhtivatele tegelastele. Ka mitmed teised riigimehed jäid tuleviku suhtes pessimistiks. Ega külma ja kaalutleva mõistusega Selter asjata ei lasknud end kiires korras Genfi saata. Reil kui vanal vähemlasel (menševikul) ei olnud samuti erilisi illusioone oma vanade, hiljem enamlaste kilda heitnud parteikaaslaste eetika suhtes.

Kuidas hindas baaside lepet tavaline inimene? Nii mõnelegi võis Venemaa huvitatus tunduda arusaadav, seda võis isegi pidada garantiiks Hitleri edasitungi vastu siinsesse regioon. Sajanditega kujunenud umbusk sakslaste kui kolonisaatorite vastu ei olnud kadunud. Sellele aitasid kaasa delegatsiooni liikmete rahustavad seletused, et Eesti julgeolek on nüüdsest paremini tagatud. Vanem põlv, kes mäletas venelasi kui tsaaririigi ametnikke või kaupmehi, teadis, et nendega sai kaubale. Sel ajal veel ei aimatud, et liberaalne tsaariaja venelane on asendunud uut tüüpi seni-

nägematu riigikodanikuga. Teisalt jagus hulgaliselt pessimismi ning jõuetut viha. Tundus arusaamatuna, kuidas üldse võis sõltumatu riigi territooriumile lubada Vene riigi vägesid. Paljud kahetsesid, et kutsumata tulijatele korralikult tina ei antud. Kardeti, et kui Venemaa satub suurde sõtta, siis pole ka Eestil sellest pääsu. Huvitav, kas oli 1939. a sissetulijate hulgas mõni võitleja, kelle isa siit Vabadussõja ajal relvadega välja löödi?

Baaside ajal püüti igati hoiduda N. Liitu provotseerimast. Kiires korras lahendati võõraste vägede paigutamise seotud küsimused, ei protesteeritud, kui Eesti territooriumilt käisid punalendurid Soomet pommitamas ja korduvalt pommilaadungi meie metsadesse puistasid. Meie kodanikel keelati lahkumine välismaale ega loodud fonde nende toetuseks. Mõlemalt poolt püüti rahuliku meeleolu süvendada. Usku lepingusse lisasid selle kümneaastane kestus-tähtaeg, N. Liidu baasivägede tagasihoidlik ülalpidamine 1939. a sügisel ja talvel, samal ajal sõlmisid punaväe intendandid pikaajalisi majanduslepinguid. Uusi kahtlusi Eesti riigi tuleviku suhtes tõi kaasa baltisakslaste ootamatu ja kiire lahkumine. Sel ajal veel ei teatud, et baltlaste lahkumisega seotud põhimõttelised küsimused otsustati juba 28. septembril Moskvas Saksamaa ja N. Liidu vahel.

Kui Tšehhoslovakkia alistus füürerile, siis murdsid mitmed ohvitserid oma mõõgad pooleks. Toona kommenteerinud Laidoner: mõõgad on mõeldud võitlemiseks, mitte murdmiseks. Siit jõuame küsimuste küsimuseni: kas oli õige Pätsi-Laidoneri otsus pakt vastu võtta? Kas ei oleks pidanud agressioonile relvadega vastu hakkama? Artur Adson on kokku lugenud, et teadaolevalt oli selleks ajaks ida poolt Eestisse tungitud 39 korda ja alati osutati sissetungijale vastu-panu. Sedapuhku, neljakümnendal korral, vastupanust loobuti. Kuidagi aga ei anna rahu eestlaste ja soomlaste saatuse võrdlus. Nagu teada, tähistavad hõimuvõlled siiani oma riigi iseseisvuspäeva. Tagantjärele võib kahetseda ja Pätsile ette heita, et Eesti ei relvastunud piisavalt 30ndate lõpul ja et uued relvasaadetised kohale ei jõudnud. Ometi isegi olemasolnud sõjalise potentsiaali puhul ei saa pakti vastuvõtmist sugugi ainsaks võimalikuks otsuseks tunnustada. Sõja korral jäänuks võimalus valitsus kohe eksiili viia, mis säilitanuks riigi järjepidevuse ning võimaldanuks hiljem apelleerida Atlandi Hartale ja varasematele rahvusvahelistele lepetele. Ilmselt oleks lääneriigid avaldanud ametlikku protesti N. Liidu otsese agressiooni puhul. Kui silmas pidada Atlandi Harta põhimõtet, et maailmasõjas iseseisvuse kaotanud riigid peavad selle tagasi saama, siis võinuks Balti

riikide probleem tõusta päevakorda juba Teheranis, hiljem ka Jaltas või Potsdamis. Liitlasriigid teinuks hilisematel läbirääkimistel praktilisi järeldusi 1939. a agressioonist Eesti vastu. Siin võib kõne alla tulla teatav analoogia Poolaga, sest 1944. a juulis tühistas N. Liidu valitsus N. Liidu—Saksamaa pakti selle osa, mis puudutas territoriaalseid ümberkorraldusi Poolas (Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной Войны. Вып. 1. Документы и материалы 1941—1943. М., 1944, lk 121). Sellise stsenaariumi puhul tõusnuks hiljem päevakorda kas Eesti Rahvademokraatlik Vabariik, Eesti Sotsialistlik Vabariik vms, mis kuulunuks täieõigusliku liikmena VMNi ja VLO koosseisu.

Kas oleks sõja korral meie rahva kaotused osutunud märkimisväärselt suuremaks kui «veretu pöörde» ja selle tulemusena kehtestunud hilisema režiimi ajal? Omaette suureks küsimuseks jäävad aga mustad stsenaariumid. Eesti vastupanu mahasurumise korral võinuks Stalin teiste õpetuseks siin kohe läbi viia hoogsad massirepressioonid. Must stsenaarium võinuks tulla ka 1944. a, kui toimunud ajalooskeemi raames sõjavanker taas Eestisse jõudis. Kas võinuks miski takistada Stalinit siit kõiki elanikke küüditamast kui omal ajal N. Liidule vastuhakkajaid ja hiljem vastasele sümpatiseerijaid? Kas suutnuks Inglismaa ja USA oma ohjeldamatut liitlast siiski ohjeldada ning vastastikusel kauplemises kokku leppida rahvademokraatia mudeliga?

Mitmetest tolaeagsetest arutlustest selle raske dilemma — pakt või sõda — üle on jäänud mulje, et vanemad Eesti poliitikud ja kindralid kaldusid pakti poole, nooremad sõjaväelased (kolonelid ja allapoole) aga pidasid õigemaks sõda. Kas pole siin tegemist teatud pühholoogilise eelhäälestusega? Vanemad mehed nägid Eesti Vabariigi sündi ja osalesid Vabadussõjas. Ajaloolises plaanis hinnati iseseisvumist kui õnnelikku juhust. Aeg oli soodne, sest kaks meie maa pärast konkureerinud suurvõimu nõrgenesid pikaajalises maailmasõjas ja varisesid lõpuks kokku. 30ndate lõpul aga pööras õnn Eestile selja — kaks imperiumi olid taas tugevnenud, üks ähvardas Eestit nüüd suisa sõjaga, teist ei teadnud kah uskuda ning mujaltki polnud mingit abi tulemas. Olukord näis lootusetu. Samal ajal oli nooremate meeste jaoks, kes saanud koolituse juba Eesti Vabariigis, omariiklus endastmõistetav ja ainuvõimalik rahvusliku eksistentsi vorm. Iseseisvus oli pühadus, mille eest tulnuks isegi lootusetus olukorras võidelda. Sellest vaatepunktist võib Pätsile teha etteheiteid, et 30ndate teisel poolel ei saanud tõsist riigimehelikku koolitust ja otsus-

tavatel kohtadel polnud noorema põlvkonna esindajad. Päts ja Laidoner võtsid enestele väga suure vastutuse, võimu liigse tsentraliseerimise tõttu jäi vastutus rahva ees pigem moraalseks kui tegelikuks vastutuseks rahvaesinduse või rahva ees. Välispoliitika üle otsustajate hulk oli liiga piiratud. On selge, et nii Pätsil kui Laidoneril olid väga suured teened Eesti Vabariigi sünnis, ometi ei saa eitada nende suurt osa selleski, et lõpuks läks kõik nii, aga mitte teisiti. Igal juhul tuleb tunnustada asjaolu, et teadaolevalt ei teinud nad katsetki maalt põgeneda, kui ida poolt eksporditavad sündmused neile selgeks said.

Lootused, et pakti sätteid ei riiva lepinguosaliste suveräänseid õigusi, riiklikku korda ega majandussüsteemi, osutusid kehtivaks vaid N. Liidu jaoks. Eesti jaoks polnud need mõeldudki täitmiseks, sest 23. augusti salaprotokoll nägi ju ette territoriaal-poliitilisi muudatusi. Juba 1939. a oktoobris olevat Beria asetäitja Serov* allkirjastanud instruksiooni küüditamiste läbiviimiseks Leedus, Lätis ja Eestis, 1939. a novembris anti Leningradis töösse «Maailma atlas», kus Balti riigid olid kujutatud juba N. Liidu võõrandamatu osana. Ometigi veel 29. märtsil 1940 N. Liidu Ülemnõukogu istungil deklareeris küünik Molotov, et «Eesti, Läti ja Leeduga sõlmitud lepingute tegemine areneb rahuldavalt ja loob soodsad eeldused Nõukogude Liidu ning nende riikide suhete edasiseks paranemiseks». Kui aga 1940. a suvel lavastati nn revolutsioon, siis repressiivti tuhanded inimesed VNFSV 1926. a kriminaalkoodeksi § 58 alalõige 13 järgi, mis käsitles aktiivseid tegusid või võitlust töölisklassi ja revolutsiooniliste liikumiste vastu, mis pandi toime tsarivalitsuse ajal või kontrrevolutsiooniliste valitsuste all kodusõja perioodil. Näib, nagu poleks Tartu rahu olnudki, millega N. Vene tunnustas Eesti iseseisvust. Iseseisev Eesti olnuks selle loogika järgi kontrrevolutsiooni pesapaik, kus reaktionäärid kogemata liialt kauaks võimu juurde ununesid. Mahajäänud ja tähtsuseta ääremaa asi. Rahvusvaheline õigus pole tundnud seadusi, mis võimaldaks iseseisva riigi poliitikut, ametnikke ja muid kodanikke süüdi mõista selle eest, et nad omal maal kehtinud seaduste raames ametit pidasid ning oma kohust täitsid. Muuseas, nimetatud VNFSV kriminaalkoodeks kehtestati siin alles 1940. a detsembrist. Esimene puhastuslaine oli selleks ajaks juba seljataga. Viimase kurioosumina võiks mainida veel asjaolu, et juba 1. augustil 1940 N. Liidu Ülemnõukogu istungil kandis võidurõõmus Molotov uhkelt ette: «Meie riigile (N. Liidule — K. A.) on tähtis see

* Sama Serov, kes 1953. a aitas Hruštšovil Beriat kukutada.

fakt, et NSV Liidu piirid on üle kantud Balti mere rannikule.» Oh õnnetust, Balti riikide tungivad palved olid veel rahuldama, Eesti delegatsiooni vastav soov täideti alles 6. augustil. Eesriie langes.

XIX PEAOVALISTE SAATUSEST

1945. a aprillis jõudis Saksamaa lõpliku kokkuvarisemiseni. 30. aprilli hommikul arutas Adolf Hitler maa-aluses punkris kaaskonnaga veel sõjalist olukorda, lõunastas pikalt ja jättis siis oma kaaslastega hüvasti. Kell 15.30 kõlas lask. Grupp ohvitseri mässis laiba põrandale laetatud vaiba sisse ning tassis selle Riigikantselei aeda, kus kandam heideti suure fугasspomme lehtrisse, valati üle sadakonna liitri bensiiniga ning süüdati.

Suur-Saksamaa välisminister Joachim von Ribbentrop leidis 1945. a mais endale varjupaiga Hamburgis, kus ta 14. juunil vangistati. Tema saatuse otsustas Nürnbergi Rahvusvaheline Tribunal. Ööl vastu 16. oktoobrit 1946 viis USA seersant John Wood surmaotsuse täide — enne poomist olnud Ribbentrop endast täiesti väljas ega suutnud peaaegu oma nimegi öelda, vaevu kuulis pastori hingepalvet.

Fašismi kui inimvaenuliku süsteemiga tehti Nürnbergis lõpparve.

1948. a teisel poolel hakkas Stalini tervis halvenema ning võimuvõitlus tema lähikonnas üha tugevnes. Beria ja Malenkov valmistasid ette nn Leningradi süüasja, mille ohvriks langesid kõik Leningradi parteiorganisatsiooni juhid. Vari tõusis ka varem analoogilisi kampaaniaid innukalt juhtinud Andrei Ždanovi kohale. Ta tõrjuti võimuheitluse kõrvale ning Ždanov suri 31. augustil 1948. a 53 aasta vanuses oma suvilas ja mitte päris selgetel asjaoludel. Ždanovi nime kannavad kümned tänavad ja väljakud, koolid ja pionieriorganisatsioonid, koguni üks linn (Ždanov, end. Mariupol) ning Leningradi Riiklik Ülikool. Hämmastav.

1953. a 1. märtsi pealelõunal tõusis ärevus Stalini suvilas. «Peremehe» ihukaitsjad panid tähele, et millegipärast suur juht ei liigu oma tubades. Hilisõhtul toodi post ning komandant sai võimaluse oma julgus kokku võtta ja siseneda Stalini ruumidesse. Jossif Stalin lebas põrandal, teadvuse juures, ent kõnevõimetu. Agoonia oli alanud. 2. märtsi öösel kell kolm tulid kohale Beria ja Malenkov. Nad leidsid, et paanika tegemiseks pole põhjust. Stalin ju magab. Varahommikul jõudis asja uurima Hruštšov, mõni tund hiljem Kremli arstid. Neil ei olnud enam midagi teha. Agoonia jätkus. 5. märtsil kell 21.50 Stalin suri. Järgnevalt ta keha balsameeriti ning 9. märtsil asetati sarkofaag mausoleumi Lenini kõrvale. Veidi üle kaheksa kuu oli mausoleum suletud, sest

jätkus balsameerimine. 17. novembril 1953 avati mausoleum uuesti ebajumala kummar-dajatele. Stalin lebas generalissimuse mundris, mille nõõbid olid valmistatud kullast ja ordeniliistakud koguni plaatinast.

1956. a veebruaris toimunud NLKP XX kongressil alustas Hruštšov esimest võitlust Stalini ja stalinismiga. Kriitika alla langesid repressioonid kõrgema partei- ja sõjaväejuhtkonna vastu. 50ndate teisel poolel kriitika Stalini vastu süvenes ning avarus tema kuritegude panoraam. 1961. a oktoobris NLKP XXII kongressil otsustati balsameeritud juhi keha teise juhi kõrvalt välja visata. 31. oktoobri õhtul tõstetigi Stalini laip sarkofaagist välja ning asetati kirstu. Valitsuskomisjon võttis kirstu üle ning kell 22.25 kandis sõdurid selle välja. Kiiresti tuli välja mõelda uusi nimesid linnadele ja koolidele, kolhoosidele ning laevadele, kukkusid viimased ausambad. 60ndate teisel poolel — Brežnevi ajal — kadusid teravad toonid Stalini vastu ning 70ndatel hakkas taastuma suure juhi, targa sotsialismiehitaja ja andeka väejuhi aupaiste. Alles 80ndate keskel algas uus rünnak Stalini ja stalinismi vastu. Rünnak on sedapuhku küll tunduvalt võimsam, ent Stalini loodud süsteem on ka erakordselt tugev. Suhtumine Stalinisse on kui omaladne indikaator suhtumises kogu N. Liidu ajalukku ja tänapäeva.

Molotovil oli kõige rohkem õnne. 1957. a kuulus ta Hruštšovi-vastase opositsiooni ridadesse, sai lüüa ja tal tuli lahkuda poliitiliselt areenilt. Mitu aastat tuli Molotovil olla suursaadik Mongoolias, kus impeeriumi kokkuklopsijal polnud võimalusi oma hiiglaslike kogemusi kasutada. Siis heideti ta parteist välja, kuid ei täpsustatud ta kuritööde ulatust. Aastakümneid polnud temast midagi kuulda, tihti arvati, et ta on juba ammu surnud ja vaikselt maetud. Uskumatu küll, ent tema jõudis uue tähetunni äragi oodata. 1984. a ühel ilusal päeval peatus tema Moskva-lähedase suvila ees ennenägematult uhkete autode korteež. Vana võitleja kutsuti väga lahkelt kaasa, suund võeti Moskva kesklinna poole. Igaks juhuks sõitis ühe luksauto taga reanimatsiooniauto. Molotov viidi NLKP peasekretäri Tšernenko jutule. Vanad parteikaaslased leidsid mõõdunud aegu meenutades taas ühise keele. Tšernenko lühikese valitsusaja silmatorkavamaks saavutuseks tuleb kahtlemata pidada 95aastase Vjatšeslav Molotovi ennistamist NLKP kuulsusrikastesse ridadesse. Suuresti oli sellele kaasa aidanud A. Gromõko. Sama luksusautoga viidi õnnelik Molotov oma suvilasse tagasi, reanimatsiooniauto järel. Partei-veterani süda pidas ka rõõmsale katusmisele vastu. Rõõmsalt võis ta konstateerida: «Mul on õnnelikud vanaduspäevad. Tahan

elada saja aastani» («Koit» 19. juuli 1986). Molotovi rehabiliteerimine äratas suurt huvi, jäi üle oodata, millal tema auks nimetatakse tagasi prospektid ja väljakud. Üsna üksmeelselt tõlgendati toimunut stalinismi restaureerimiskatsena. Ilmselt hakkas lähenema päev, mil Stalin täiesti au sisse oleks tõstetud. Paraku polnud Tšernenkole enam kauaks päevi antud. Ja ka mitte Molotovile. Ta suri 8. novembril 1986. a. Uskumatul Ent tösi.

Stalin, Molotov ja Ždanov kui peamised vandenõulased Eesti riigi ja rahva vastu on kurjategijad, samaväärsed natsionaalsotsialistliku Saksamaa riigitegelastega. Nemad kavandasid ja viisid ellu suurriikliku vägivallaga ühe rahva saatuse otsustamise. Nende arvel on miljonid hukkunud NSV Liidu kodanikud, neil on igavene ja korvamatu süü sadade tuhandete meie rahvuskaslaste ees. Seetõttu, et nad andsid ajaloorattale uue suuna, on praeguses Eestis jäänud sündimata umbes 500 000 eestlast.

Nürnberg Stalini ja ta kambameeste üle on veel toimumata. See peab tulema. Ainuüksi nende süü meie rahva ees nõuab seda viivitamatult. Ent süü eesti rahva ees on vaid osa nende süüst inimkonna ees.

XX EPILOOG

Lõpetuseks väljavõte ühe suurriigi välisministri karmist hukkamõistvast noodist teisele suurriigile: «Raske on oletada, et mingi rahvas oleks nõustunud oma iseseisvuse hävitamisega ja enese liitmisega teise riigi koosseisu, seda enam veel niisugune rahvas, kes on aastasadu võidelnud oma sõltumatuse eest ja juba 20 aastat säilitanud oma iseseisvust.»

Ei, ei. Loomulikult pole see Molotov. Need on Litvinovi sõnad 18. märtsist 1939 ja mõistagi ei käi need mitte Eesti, vaid hoopis Tšehhoslovakkia kohta. Eks ta ole.

(Lõpp)

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni- ja Sotsialistliku Ülesehitustöö Keskariiv (ENSV ORKA):

- Fond 31 — Riigikantselei
- Fond 84 — Riigikogu
- Fond 495 — Sõjavägede Staap
- Fond 508 — Sõjamineisteriumi Juriskonsultuur
- Fond 515 — 1. Diviisi Staap
- Fond 521 — 3. Diviisi Staap Tallinnas
- Fond 957 — Välisministeerium

Fond 978 — Siseministeeriumi Piirivalvevalitsus

Fond 988 — Riigikaitse Nõukogu

Fond 2315 — Sõjamineisteriumi Kantselei

Angelus, O. Ümberasumine Saksamaale.

In: Eesti riik ja rahvas Teises Maaailmasõjas. II. Stockholm, 1955, lk 121—127

—Angelus

Aun, K. Sisetuultest tormidesse. Märkmeid ja mälestusi EÜS-i 1939—1941. a. kroonikaks.

In: Eesti Üliõpilaste Seltsi Album. XII. Stockholm, 1955, lk 132—139

—Aun

Bezõmenski, L. Eritoimik «Barbarossa». Tln, 1976

—Bezõmenski

Ekman, P-O. Havs Vargar. 1983

—Ekman

Kirotar, E. Eesti välisministeeriumis.

In: Eesti riik ja rahvas Teises Maaailmasõjas. II. Stockholm, 1955, lk 77—92

—Kirotar

Laaman, E. Poola bastioon Vahe-Euroopas.

In: «Tänapäev» 1939, nr 4, lk 98—99

—Laaman, Poola

Laretei, H. Saatuse mängukanniks. Lund, 1970

—Laretei

Lattik, J. Teekond läbi öö. I. Vadstena, 1950

—Lattik

Lindsaar, P. Mardus kiljatas. Lund, 1964

—Lindsaar

Lipping, I. Baltisakslaste ümberasumisest.

In: «Mana» 1976, nr 42, lk 78—83

Loeber, D. A. Diktierte Option. Neumünster, 1974

—Loeber

Luts, A. Heitluste keerises. I. Stockholm, 1974

—Luts

Maasing, R. Eesti ja N. Liidu sõjaväelaste delegatsioonide läbirääkimised 1939. a. oktoobris.

In: Eesti riik ja rahvas Teises Maaailmasõjas. II. Stockholm, 1955, lk 44—55

—Maasing, Eesti

Mamers, O. Häda võidetuile. Stockholm, 1958

—Mamers

Myllyniemi, S. Baltia kriisi 1938—1941. Keuruu, Otava, 1977

—Myllyniemi

N. Liidu relvastatud jõud.

In: «Sõdur» 1939, nr 43, lk 990—992

—Sõdur

Ots, A. Mehed sündmuste kurvidel. Stockholm, 1976

—Ots, Mehed

Parming, T. Vabariigi juhtkond riigikriisi vahendajana.

In: Metroo teine raamat. Stockholm, 1979, lk 91—103

—Parming

Pekomäe, V. Eesti läbi aegade. 1986

—Pekomäe

Pertek, J. Dziejje ORP «Orzel». Gdansk, 1972

—Pertek

Rei, A. The Drama of the Baltic Peoples. Stockholm, 1980

—Rei

Saarsen, V. Johan Laidoner. Stockholm, 1953

=Saarsen

Saarsen, V. See, mis ma nägin. Stockholm. Selter, K. Eesti vahekord N. Liiduga.

In: Eesti riik ja rahvas Teises Maailmasõjas, I. Stockholm, 1954, lk 192—194

=Selter, Eesti

Selter, K. Eesti välisministrina Moskvast.

In: Eesti riik ja rahvas Teises Maailmasõjas, II. Stockholm, 1955, lk 39—43

=Selter

Sõjavägede Ülemjuhataja kindral J. Laidoneri kõne Riiginõukogus 1939.—40. a. riigieelarve puhul 11. märtsil s.a.

In: «Sõdur» 1939, nr 14—15, lk 297—305

=Sõdur, Sõjavägede

Tambek, E. Tõus ja mõn. Mälestusi kodumaalt, I. Toronto, 1964

=Tambek

Tomingas, W. Vaikiv ajastu Eestis. New York, 1962

=Tomingas

Tõnisson, I. Eesti välispoliitika, II

In: «Akadeemia» 1937, nr 6, lk 355—397

=Tõnisson

Uustalu, E. Tagurpidi sõudes. Stockholm, 1982

=Uustalu, Tagurpidi

Warma, A. Diplomaadi kroonika. Lund, 1971

=Warma, Diplomaadi

Warma, A. Eesti välispoliitikast 1939

In: Eesti Üliõpilaste Seltsi Album, XII. Stockholm, 1955, lk 81—94

Ajalehed

«Esmaspäev» 1939

«Päevaleht» 1935, 1939 = Pvl

«Postimees» 1935, 1939

«Rahvaleht» 1939

ENSV ORKAs asuvad Moskva ja Tallinna läbirääkimiste protokollid on fondis 957, nimistu 17, säilik nr 9, kuid nimetatud toimiku kaanel ja kasutuslehel on f. 957, nimistu 1, säilik 9.

Autor tänab talle osutatud abi eest kõiki arhiivi- ja raamatukogutöötajaid, eriti aga Ellet, Lili-Anni ja Otti.

KALEIDOSKOOP

JÜRI TALVET

18. (20.) tõlkevõistluse mõtisklus

Sain Enn Soosaarelt suulise märkuse minu mulluse samalaadse kirjatöö pealkirja kohta (vt «Vikerkaar» 1988, nr 3): ülikooli tõlkevõistlusi peeti ka enne seda, kui käesolev, tänaseks 18. järjekorranumbriga märgitav võistlus alguse sai. Võtan omaks (olen seda muide möönnud ka varem, et «Kolmteist aastat ülikooli tõlkevõistlust», vt «Looming» 1983 nr 12) ja panen korrektsuse mõttes teise, täielikuma numbriga pealkirja sulgudesse.

Tõid laekus õige vähe, vaid 9. Kas seletada seda ühiskondlik-poliitilise plahvatusega, rinnetega, kolonnidega ja seltsidega, mis omaette nokitsejad — nagu tõlkijad enamasti on ja olla saavad — nende üksindusest tänavale ja massidesse on kiskunud, või millegi muuga, mine võta kinni. Hootisi hulgalangusi on tõlkevõistlustel ka varem ette tulnud, üks järgmine (juba välja kuulutatud) võistlus näita, kas tegu on tendentsiga.

Esikohatööd (Jan Parandowski novell «Muinasjuttude tagasitulek») ja selle autorit, juba eelmistel võistlustel vene ja inglise keelest tehtud tõlgetega silma paistnud Riho

Laanemäed tuleb mitmeti kiita. Hea kirjanodusliku maitsega valitud lugu (Parandowski on varem tõlgitud fondis 957, nimistu 17, säilik nr 9, kuid nimetatud toimiku kaanel ja kasutuslehel on f. 957, nimistu 1, säilik 9.) Autor tänab talle osutatud abi eest kõiki arhiivi- ja raamatukogutöötajaid, eriti aga Ellet, Lili-Anni ja Otti.

Laanemäed tuleb mitmeti kiita. Hea kirjanodusliku maitsega valitud lugu (Parandowski kist on varem tõlgitud vaid üks pala «Poola novellis»), algupärandi taustadesse süvenemine, kultuuriteadlikkus, head sõnavalikud, jutustuslike situatsioonide tundlik edasiandmine. Juba poola keelest tõlkimine ise väärib tunnustust — tegelikult kõigi nende 18 (20) aasta kohta esimene tõlge slaavi keeltest väljaspool vene keelt! Ei kahtle, et Riho Laanemäe peagi suuremate töödeni jõuab, hiljutised vahendused Zbigniew Herberti luulest «Edasis» (22. X 1988) näitavad tema eeldusi ka värsstõlke vallas. See aga sisendab lootusi, sest poola luulet on eesti keelde seni proosast märksa kasinamalt tulnud. Ma ei tea sellest eriti midagi ja uudishimu on suur. (Näiteks Herberti tähenduslikkust osutagu juba see, et ta on kandideerinud Neustadti auhinnaile.)

Ma tean, et Riho Laanemäe pole nende seast, keda kiitused paneksid nina kergitama — nagu mõne noorega vahel juhtub — ja siis ka hooletuks või pealiskaudseks minema. Siiski žürii slaavispetsialisti Peeter Toropi arvamust: Parandowski loo tõlkes oli mõningast üle-emotsionaliseerimist. Täheandab: sellele momendile peab tõlkija edaspidi tähelepanu pöörama.

Kaks tõlget soome keelest oli võistlusele andnud noor eesti filoloog Raili Lembinen ja kaks auhinda (II ja III) kuulusid temale. Soome keelt osatakse meil üsna hästi, pealinnas on see lahetaguse TV mõjul kujunenud küllap esimeseks võrkeeleks. Kuid soome keelest — eriti ilukirjanduse — tõlkimine pole ikkagi naljaasi, sest kahe hõimukeele leksika ja fraseoloogia ei kattu ligilähedaseltki sel määral kui näiteks omavahel romaanikeeltele. Martti Larni humoorikad lühipalad polnud keeleliselt keerulised, nende meeoleolu oli tõlkija väiksemate sõnarõhkomistuste juures ladusalt edasi andnud. Larnit esindavad eesti keeles seni vaid romaanid — miks mitte välja anda ka tema lühiproosa valimik? Oleks noorematele tõlkijatele jõukohane ülesanne.

Inglisekeelse kirjanduse tõlgetest paistis silma Doris Lessingu novell «Pagenduse maik» (III auhind), mille autor Ene-Reet Soovik vääris mullu esikoha J. C. Oatesi vahendusega. Žürii inglise keele eksperdid leidsid, et mõningaid leksikalisi nüansse polnud tabatud (kohati oli liiga sõna-sõnaliselt tõlgitud, arvestamata sõnade eri kaalu kahes keeles: näiteks osa sõnu, mis meil on võõrsõnad, on inglise keeles tavalised omakeelendid). Ka lausestust eesti keeles võinuks tõlkija veel siluda. Igal juhul perspektiivikas tõlkija, kes end täiendades tuleks edukalt toime näiteks mõne Doris Lessingu romaaniga — neid tuleks meil ikka rohkem tõlkida, kui seni on, sest inglise proosakirjanikest püsib Lessing maailma vaateväljas jätkuvalt.

Ladusaks ja rütmikaks — vajakajäämistega vaid dialoogi elavuses — pidas žürii konsultant Ita Saks meie lõunanaabri Andris Kolbergi novelli «Midagi pole juhtunud» eestindust. Lugu ise peegeldab kriitiliselt stagnatsiooniaja nähtusi Lätis. Tõlkija Signe Sandlane ei ole filoloog, vaid hoopis majandusteaduskonna tudeng. Tore, kui tema praktiline karjäär ka edaspidi vaimuharrastustele ruumi jätab, eeskujusid — reaalse inimesi, kellest on ka kirjanikud või tõlkijad saanud — jätkub küllaga.

Meeli Tankler psühholoogia kaugõppest oli ennast proovile pannud lüürilises valdkonnas, tõlkides rootslase Dan Anderssoni luuletusi. Jälle kiiduväärt, sest rootsi luule on meil esialgu niisamaguse «tume maa» nagu poolagi oma — hoolimata Jaan Kaplinski ja Vladimir Beekmani hajutatud katsetest siin midagi algatada. Mis puutub Dan Anderssoni tõlkimisse, siis pidanuks eestindaja nende hilisromantiliselt lihtsate värsside tunde edasiandmiseks vormipuhtusele suuremat tähelepanu pöörama.

Kui mõelda möödunud aastale (või pisut enamale) meie tõlkekirjanduses ja ülikooli

tõlkevõistlustest tulnud mõeldavatele (otsesetele või kaudsetele) impulssidele, siis üle kõige rõõmustab Kristiina Rossi (tudengipõlves Kristiina Krossi) areng. 1976. aasta võistlusel sai ta tunnustatud Henri Troyat' romaanikatkeni tõlke eest. Nüüd on ta edukalt toime tulnud Pierre Choderlos de Laclos' klassikalise psühholoogilise realismi meistriteosega «Ohtlikud suhted» ja sellele ilusa saatesõna kirjutanud. Märkimisväärne saavutus, sest üks asi on tõlkida moodsat kirjandust, teine asi sellist, mida ümbritsevad mitme sajandi sügavused kultuurikihid. Meie vanemaid tõlkijaid näivad need üha olevat heidutanud: kui Molière ja näpuotsatäis Voltaire'i välja arvata, on 16.—18. sajandi prantsuse kirjanduse eestikeelsete vahenduste panoraam seni troostitult lage. Kristiina Rossi huvid ulatuvad aga ajas ja ruumis veel sügavamale. Äsjane «Vikerkaar» (1988, nr 10) üllatas meeldivalt tema koostatud tõlgitud «Heebrea buketiga», seega luule tõlgetega, osa koguni Vanast Testamendist. Saateessee «Heebrea luulest» näitab Kristiina Rossi teadlikkust ja tõsidust — omadused, mis tegelikult peaksid kuuluma igale ilukirjanduse tõlkijale. Vanade keelte hea tundja, ühtlasi luuletõlkija on Kalle Kasemaa. Miks mitte vahendusjõud ühitada ning koos (võib-olla samuti Uku Masingu ja veel kellegi tõlkeid kaasates) tuua lugeja ette juba raamatuna suurem valimik vanaheebrea luulet?

Minu mullune mõtisklus kõlas noorte tõlkijate avaldamisruumi koha pealt üsna lootusrikkalt. Nüüd paistavad toonased välja-vaated taas tumenevat. Ühiskondlik-poliiitilise temaatika tulv ajakirjandusse meie murrangulisel ajaloohetkel on loomulik. Aga samavõrd ebaloomulik ja halb on see, kui melu kultuuri ümber ei taha kohta jätta kultuurile endale. Mäletan mõndagi vastset toimetajat, kes tööle asudes on endale rusikaga vastu rinda löönud ja tõotanud: vaat nüüd hakkame tõesti järjekindlalt avaldama tõlkeid maailmakirjandusest, avardama silmapiire! Kuid juba natukese aja möödudes sumbuvad need lubadused kas kild- või seltskondlikuks «oma eesti asja ajamiseks» või siis kõige halvemat sorti europotsentris- miks.

Aeg on küps otsustavateks murranguteks kõige põhimõttelisemates küsimustes. «Noorus» ja «Vikerkaar» peaksid endale auasjaks tegema ülikooli tõlkevõistluste auhinna-tööde pideva avaldamise (ei ole ju nüüd enam käskkirjalisi piiranguid Lääne kirjanduse avaldamises; üksikute uemete, *copyright*'i alla käivate teostega tuleb asjaajamine lihtsalt käsile võtta, mitte aga mugavuse mõttes tõlked avaldamata jätta). Ei teeks paha, kui oma olemisviiside üle mõtiskleksid «Looming» ja «Vikerkaar». Välismaise kirjanduse

buketid «Vikerkaares» on kitsid ja kitsad; üle väga pika aja on «Looming» alles nüüd teinud esimese ara katsetuse väliskirjandust ühes numbris ühest-kahest tõlkest suuremas mahus esitada (ungari valik, «Looming» 1988, nr 10). Kui tähtsad eesti asjad ka ei oleks, ei ole nad iial nii tähtsad, et kaks meie ainsat ilukirjanduslikku ajakirja ei võiks aasta 12 numbrist igaüks näiteks 2 pühendada täielikult (ringvaatetsa muidugi välja arvatud) välismaistele kirjandustele. Ütleme üks neist läänepoolsele ja teine idapoolsele. Seda enam, et aeg-ajalt kuuludub kurtmisi oma eesti kirjanduse kasinuse ja kesise taseme pärast (romaanide kui «täitematerjali» avaldamine ei päästa «Loomingut», on ülim aeg nende terviktekstid asendada valitud katkenditega, sel viisil muuks materjaliks, ka tõlgeteks, ruumi säästes).

Et tulemas on uus esseistika ajakiri «Akadeemia», häid esseiste pole meil aga sugugi varnast võtta, siis oleks «Loomingu» otsene kohus kahekordistunud vastutusega keskenduda belletristikale — see on just see valdkond, kus «Looming» saab meie vaimuelule kõige kasulikum olla! Päevapoliitilised kirjatööd tagaostast jäetagu «Aja Pulsile» või ajalehetele, sest konjunktuur, ükskõik kui heade kavatsustega, kultuuri ei kosuta.

Enne punktipanekut annan avalikult edasi ülikooli tõlkevõistluse tänu endise Kirjastuskomitee juhtidele, kes meie tõlkijate ergutamiseks väärtsulikke kinkeraamatuid on annetanud. Meie sponsori nominaalsest kadumisest hoolimata loodame tema lahkuse ülekandumist vastsesse Kultuurikomiteesse. Seda on väga vaja. Niisamuti täname «Loomingu» Raamatukogu eripreemia eest parimale vahendusele Nõukogude rahvaste kirjandusest. Loodame jätku ka sellele. Olgugi et me endale kohta otsides nüüd pigem Läände kui Idasse vaatame ja et ametlikud nõuded vennasrahvaste kirjanduse tõlkimisprotsentide osas näikse kahanevat, ei tohiks me siiski vasikasilmiselt kujutlema hakata, nagu saaks suur vaim ja kirjandus olla vaid rahakatel rahvastel. Pole tarvis «sõpruse käskkirju», aga pole tarvis ka unustada, et maailmas on olemas samasugused rahvad nagu meie ise — väetid kehalt, ajaloo jalge all rohkem kannatusele kui rõõmule määratud. Nende tugevus saab olla vaid nende ühisuses ja nende rikkus nende vaimus.

Toimetuselt. Jüri Talveti etteheited nõuavad ilmselt mingit vastust, seda enam, et autor kutsub ju ajakirja üles oma olemasolu viiside üle mõtisklema. Kahjuks on kohati üpris raske mõista, kellele need etteheited on suunatud. Näiteks tahaks täpsemini teada, kus on need kildkonnad ja mõnedki vastsed toimetajad, kes ajavad «oma eesti asja» ja

«kõige halvemat sorti europotsentrismi». Kas «Vikerkaares»? Või äkki on mõeldud Toomas Haugi ja Linnar Priimäge? Aga mille poolest on üks kildkondlik ja teine kõige halvemat sorti? Selge on aga Talveti paha-meel selle pärast, et ülikooli tõlkevõistluse preemiatõid pole «Vikerkaares» viimasel ajal ilmunud. Arvame, et ülikooli tõlkevõistluse preemiatõide avaldamine on eelkõige ikka korraldaja, st ülikooli auasi. Põhimõtteliselt pole ka «Vikerkaare» toimetusel nende avaldamise vastu midagi, kuid mingit eesõigust ei saa neile lubada. Arvestada tuleb sedagi, et tõlkevõistluse žüriil ja ajakirjal on erinevad mõõdupuud: žürii hindab tõlkija oskusi teksti vahendamisel, tehes mõõndusi eksootilismate keelte puhul, toimetuse jaoks on aga avaldatava tõlke korrektsus asi, mis peaks olema esendastmõistetav. Hoopis tähtsam on valiku asjatundlikkus ja huvitavus, teksti eeldatav produktiivsus meie kultuuris, st võime muutuda tsiteeritavaks, anda mõjutusi, teadvustada meie jaoks veel vähe või ainult õpikute kaudu tuntud kunstilise mõtlemise võimalusi, mingil määral ka võime sekkuda ühiskondlikku ja poliitilisse ellu. Sama tähtis kui tõlketekst on järelesõnad, kommentaarid jms, mis aitavad seda kultuuri integreerida. Seejuures ei ole «Vikerkaar» tõlkekirjanduse ajakiri; ilukirjanduse lehekülgedel saame avaldada ainult luulet ja lühiproosat. Tundub, et meie kultuuri jaoks on luuletõlked produktiivsemad. Luule on kontsentreeritum, suudab sama suurel trükipinnal öelda rohkem kui proosa, luules on rohkem meile veel tundmata piirkondi, hea tõkeluuletus on suurel määral tõlkija looming, järelikult saab tõlge meie kultuuri nähtuseks automaatselt. Raskem on «Vikerkaarel» kultuuri viljastada tõlkevõistlusel domineeriva traditsioonilise 19.—20. sajandi psühholoogilise või sotsiaalse realismiga, kuigi ka seda on püütud teha. Mõnikord on neid autoreid juba varem piisavalt tõlgitud, mõnikord mõjub nende laad selletagi liiga tuttavlikult (eks igal rahval ole oma Vilde ja Peterson-Särgava). Aga niisuguste — ka kõige esinduslikumate — autorite muude ja kaugemate väärtuste mõistmiseks läheb tarvis suuremaid annuseid, pakse kõiteid. Pigem sobib ajakirja võimaluste ja eesmärkidega agressiivselt modernistlik või harjumatu 19. sajandi eelne proosa, igasugused piiržanrid ja non-fiction, vaevalt aga Martti Larni humoorikate lühipalade väikeste sõnarõhukomistustega ladusad tõlked.

Kas «Vikerkaarel» on õnnestunud järjekindlalt avaldada tõlkeid maailmakirjandusest, avardada silmapiire, jäägu lugeja otsustada. Selle juures võiksid talle abiks olla registrid.

«VIKERKAARE» AASTAPREEMIA 1988

Toimetuse ja kolleegiumi ühiskoosolekul otsustati anda aastapreemiad järgmistele autoritele:

Aado Lintrop (luuletused, Vk nr 1);
Ants Juske (artikkel «Lapini kunst muutub ajas», Vk nr 2; rubriik «Moodsa kunsti aja-loost», Vk nr 4 ja 8);

Mart Orav («Mina suren vee peal» Vk nr 7; «Ühe antoloogia sünnist», Vk nr 5; «Märkmeid Ants Orase tegevusest aastal 1940/41», Vk nr 1);

Küllo Arjakas («Ühe riigi sünnist», Vk nr 2; «Värvid Eestimaa kohal», Vk nr 4; «Eesti Vabariigi välispoliitika», Vk nr 9—12);
Toomas Liiv (rubriik «Eesti luule antoloogia» «Radugasa»).

«VIKERKAARE» SISU 1986—88. II

ARTIKLID, MÄLESTUSED, INTERVJUUD, SÖNAVÖTUD, PUBLITSISTIKA

Aarelaid, A. Põlvkondlikkusest // 1987, 10, 80.

Aasmäe, H. Dixi // 1986, 2, 57.

Abel, T. Saateks Endel Kõksi varastele interjööriale // 1988, 5, 51.

Abõzov, J. Vaatame asja eelarvamusest [Kakskeelsuseprobleem Lätis] // 1988, 8, 60.

Alari, A. Kevad Kanadas // 1987, 9, 65; 10, 74.

Aller, E. Ühest nimekast naisest mahalaskmise tähtpäeva puhul [Mata Hari] // 1987, 3, 93.

Allik, J. Kongressi märkmeid [Üleliidulise teatrilidu asutamiskongressist] // 1987, 3 38—43.

Allik, J. Lapin, L. Intervjuu Jaak Alliku ja Leonhard Lapiniga // 1987, 11, 82.

Alver, B. «Mu hingevõlg...» Intervjuu. Juttu ajas R. Kaera, vene k. tlk. ja eess. E. Lillemets // 1986, 5, 67.

Arjakas, K. Ühe riigi sünnist // 1988, 2, 61; Värvid Eestimaa kohal // 1988, 4, 89; Eesti vabariigi välispoliitika 1939. a. // 1988, 9, 54; 10, 46; 11, 67; 12, 69.

Arro, T. Mäng ja kunst // 1986, 4, 44.

Arusoo, M. Friedebert Tuglas ja «Noor-Eesti» // 1986, 1, 49.

Asmus, V. Pasternak kunstist / Vene k. tlk. P. Lotman // 1987, 8, 54; 9, 60; 12, 69.

Audiatu et altera pars. [Intervjuu Ida-Eur. ja NSVL rahvasteuuringute Ameerika Assotsiatsiooni presidendi Michael Rywkiniga] / Küsitles P. Vares // 1988, 2, 79.

Avalik kiri Eesti NSV-st. (Ajalehtedele «Pravda», «Rahva Hääl» ja «Sovetskaja Estonia») // 1988, 7, 66.

Beekman, V. Toimetuse küsimustele vastab ENSV Kirjanike Liidu juhatase esimees Vladimir Beekman // 1987, 1, 66.

Bedel, M. Eestlannad / Prantsuse k. tlk. ja järels. J. Undusk // 1988, 2, 50.

Blum, R. Mõistklusi suurest revolutsioonist // 1987, 11, 41; 12, 51.

Borissova, A. Viie sajandi meistriteosed [Näitus A. Hammeri erakogust Ermitaažis] // 1986, 1, 96.

Deemant, K. Marie Laidoneri mälestused [Publikatsioon kommentaaridega] / Järels. K. Ar-

jakas // 1988, 8, 71.

Discipulos. Meie esimene õppetund Enn Vetemaa draamaklassis // 1986, 3, 50.

Eesti Sõltumatu Noortefoorumi algatusrühma läkitus üldsusele // 1988, 10, 62.

Ehrlich, R. Kuidas söitsime Hispaaniasse [Mälestusi] / Eess. L. Võime // 1986, 1, 58.

Enwald, L. Mis toimub soome luules? / Soome k. tlk. P. Saluri // 1987, 10, 56.

Erelt, P. Arbutate kojakunstnik [Ott Kangilaski] // 1988, 5, 54.

Fuller, L. L. Salakaebajate probleem / Eess. S. Kannike. Ingl. k. tlk. T. Norberg // 1988, 9, 88.

Gofheisen, M., Kuljus, S. Vene schopenhauerlus. Esimene laine // 1986, 6, 57.

Golikov, J. Mõtisklused perestroikast // 1987, 12, 56.

Gräzin, I. Härrad vannutatud mehed... (Miks Peterburi ringkonnakohus oleks Peeter Albi õigeks ja Pärnu rahvakohus Vera Zassulitši süüdi mõistnud) // 1988, 3, 80.

Gumiljov, L. Mõtteid etnosest / Vene k. tlk. ja eess. H. Mikelsaar // 1988, 1, 63; 2, 68; 3, 57.

Haav, K. Internatsionalistliku rahvusteadvuse põhijoon — rahvuslik sallivus // 1988, 5, 72.

Haberman, H. Tagasivaated // 1987, 2, 68.

Habicht, J. Noor proosa oma kaasaegset kaastajast // 1987, 2, 39.

Hainsalu, L. Aeg kõnelda, aeg kirjutada. NSVL kirjanike VIII kongressi kaleidoskoop // 1986, 4, 46; 5, 42.

Hango, K. Loomise psühholoogiast // 1987, 10, 86.

Hansen, A. Tühi ruum — täidetud ruum ehk veel üks teatrimanifest // 1987, 5, 45.

Hasselblatt, C. Kevad Tallinnas (Kirjanduslik montaaž) / Saksa k. tlk. H. Kross // 1988, 11, 87.

Haug, T. Salakorterist linnavalitsusse [Alma Ostra-Oinases] // 1987, 11, 66; Sajandipikkune palve // 1988, 2, 85; Eesti suurmees Villem Reiman // 1988, 8, 92; Jaan Tõnissoni järjekordne renessanss // 1988, 12, 92.

Heinapuu, A. Koltunud leheveergudelt. Fr. Tuglase intervjuusid ja ankeedivastuseid 1928—1938 // 1986, 4, 68.

Hellerma, K. Kriitika valus vits // 1987, 6, 65; Keele tööriist, sõna ohver // 1988, 11, 93.

Helme, S. Tõde ja nurjatus: Märkmeid muu-

- tumistest 80. keskpaiga kunstis // 1986, 1, 54; Andres Tali graafika // 1986, 6, 61; Jüri Kassi looming // 1987, 2, 47; Raul Meel Arkaadia teel // 1988, 9, 36.
- Hennoste, T. Dixi** // 1986, 6, 74; 1987, 10, 79.
- Hermaküla, E.** Teatriliidu asutamise puhul [Sõnavõtt asutamiskongressil] // 1988, 1, 93.
- Hinrikus, R.** Tundmatu Karl Ristikivi // 1987, 10, 52; Ühest unustatud luuletajast // 1988, 7, 27.
- Hint, J.** Mõningate XX sajandi ausate inimeste tragöödia // 1988, 11, 82.
- Hint, M.** Vaateid kakskeelsusele roosade prillideta // 1987, 6, 51; 7, 46; Kakskeelsus ja kaksmeelsus // 1987, 9, 67.
- Ilmet, P.** Living // 1986, 2, 69.
- Juske, A.** Moodsa kunsti ajaloost // 1987, 1, 60 (Postimpressionism); 3, 67 (Neoimpressionism); 5, 58 (Süntetism); 9, 74 (Cézanne); 12, 82 (Fovism); 1988, 4, 80 (Fovismist ekspressionismini); 8, 81 (Kubism); Lapini kunsti muutuv asjas // 1988, 2, 76.
- Jõerüüt, J. Dixi** // 1986, 1, 57.
- Kaalap, A.** Lugeja kool // 1986, 1, 64; 2, 63; 5, 69; 1987, 2, 74; 6, 69.
- Kaat, M.** Ideaalmaastik ehk tuulevaikus (Noor kangelane 70.—80. aastate eesti filmis) // 1987, 2, 43.
- Kabur, B.** [Mälestusi Heiti Talvikust] // 1988, 7, 57.
- Kaevats, Ü.** Filosoofi märkikud // 1986, 1, 72; 3, 71; 5, 74; 1987, 2, 76; 5, 68; 8, 68; 12, 74.
- Kaliszewski, A.** Luule Waweli all / Poola k. tlk. A. Puu // 1988, 8, 44.
- Kallas, S.** Vette hüpanud. [Noortest juhtidest] // 1986, 6, 50; Kõnelus pojaga (12-aastane) // 1988, 3, 78.
- Kalm, M.** Sinised vambid suurilmast. Ruth Huimerinna plakatitest // 1988, 3, 44; Noorte arhitektide mängud [Objektkunsti näitus «Eesti 21. sajandi arhitektid»] // 1988, 11, 52.
- Kama, K.** «Tõlkevall» ehk veidi vaimukadaluusest // 1988, 3, 95.
- Kaplinski, J.** Inge Kudisiimu kaugidalikkus // 1988, 5, 41; Tartu vaimust ehk Ülikooli ja Supilinna vahel // 1988, 5, 92; Fašismist meil ja mujal // 1988, 7, 76; 8, 55.
- Kask, P.** Manipuleerimisvõtted valimistel // 1988, 2, 83.
- Kasterpalu, M.** Ametnik ja poet // 1988, 12, 65.
- Kattago, M.** Traktaat iseliikumise allikast (Tasutuse kontseptsioon) // 1988, 1, 67; 2, 52; 3, 45; 4, 61; 5, 64.
- Kelder, P.** Lehekülgi Hiina filosoofilise mõtte pärandist // 1988, 6, 53; 7, 62.
- Kes te olete, «Estonia» toimetajad? [Intervjuu. Vastavad C. Hasselblatt, R. Grünthal, T. Mäkeläinen, H. Oittinen, I. Réthy, J. Rueter] / Eess. M. Orav // 1988, 10, 79.
- Kesküla, K.** Ajakiri «Tänapäev» ja võitlev eesti kirjanik // 1988, 3, 65; 4, 55.
- Kiik, H.** Mees metsast — kirjanikuks. [Autobiograafilisi mõtisklusi] // 1986, 6, 39; Kuidas end tunnend, kuuekümnene? // 1987, 5, 75.
- Kirjanike kongressi järeloomõtteid / A. Lintrop, J. Habicht, P. Olesk, P. Beier, J. Skulskaja // 1986, 2, 47; / M. Tiks, M. Tervonen, U. Uibo // 3, 48.
- Kivine, P. Dixi** // 1986, 5, 65.
- Kočiunas, R.** Olla mina // 1986, 2, 65.
- Komissarov, E.** Kõrvalpilk Jaak Arro tõusule // 1987, 8, 58.
- Komsomol — organisatsioon noorte jaoks või noorte organisatsioon? // 1986, 6, 54.
- Kork, T.** Kümistele vastab Tamsalu Tera-viljasaaduste Kombinaadi direktor Toomas Kork // 1987, 10, 88.
- Krull, H.** Järeilmärkus [«Prantsuse buketeile»] // 1988, 2, 45; Hando Runnel ja postmodernism // 1988, 11, 58.
- Kruuspere, P.** Merle Karusoo dramaturgina // 1987, 3, 43.
- Kučinskas, A.** Üksindusest // 1986, 6, 78.
- Kuprin, A.** Kirjad Tallinna / Publ. ette valmistanud ja komment. R. Kaera; Vene k. tlk. R. Põder // 1987, 4, 68; 6, 73.
- Kurvits, R.** Einar Vene maailm // 1988, 4, 53.
- Kõrda, T.** Kaitsta ülemusi? // 1987, 8, 59.
- Külvet, I.** Meie intervjuu Ilmar Külvetiga // 1988, 10, 76.
- Kunstler, P.** Lepitaja meelemõru. Oskar Luts — 100 // 1987, 1, 38.
- Kymme** aastat nyydisaegseid sirvilaudu // 1988, 1, 49.
- Laar, M.** Veidi meie ajaloolisest mälestusest // 1986, 2, 94; Veel muinsuskaitsest // 1987, 1, 95; Carl Robert Jakobson ja Jakob Hurt. Suhted aastail 1874 — 78 // 1987, 7, 59; [Sõnavõtt Eesti Sõltumatu Noortefoorumil] // 1988, 10, 64; Öuduste aeg // 1988, 11, 76.
- Laast, A.** Veel kakskeelsusest // 1987, 9, 70.
- Laidoner, J.** Sõjavägede ülemjuhataja kindral J. Laidoneri kõne sõjaväe juhtidele 1. jaanuaril 1940 Ohvitseride Keskkogu ruumes / Avaldamiseks ette valmist. ja komment. E. Laasi // 1988, 10, 71.
- Lange, A.** Ants Orase luulekontseptsioonist // 1987, 1, 44.
- Lapin, L.** Arhitekt Andres Alver // 1986, 4, 56.
- Laurits, P., Linnap, P.** Fin de siècle eesti fotos // 1987, 4, 63.
- Lavrin, A.** Mis toimub vene luules? Metafoor ja poliifoonia / Vene k. tlk. M. Kõrve, värsid tlk. A. Lintrop // 1988, 3, 69.
- Lias, P.** Mihkel Muti prosaistina. Üks tõlgen-duskatse // 1986, 2, 53.
- Liiv, A.** Oli rock'n'roll, on džiiinid. Kas tuleb ka crack? // 1987, 1, 71; Kutse tantsule [Surmast] // 1988, 6, 69.
- Liiv, J.** Kaks kirja Liisa Goldingule / Valinud ja komment. M. Kiho // 1987, 12, 78.
- Liivrand, H.** «Rühm T» aasta hiljem // 1988, 1, 40;
- Liivrand, H., Juske, A.** Tallinna kevad '88 ja Eesti Sõltumatu Noortefoorum // 1988, 10, 58.
- Lill, A.** Milleks etendada tragöödiad (Vana-Kreeka kogemus) // 1987, 5, 71; Saatus ja vaba tahe vana-kreeka tragöödias // 1987, 7, 80; Komöödia *contra* tragöödia // 1988, 6, 57.
- Livšits, J.** Milleks on vaja demokraatiat? // 1987, 6, 62.
- Loorits, O.** Püha Jüri ja Püha Nigul / Eess. H. Krull // 1988, 9, 43.
- Lotman, M.** Poetika lühikursus // 1986, 1, 66; 2, 65; 5, 71; 1987, 1, 68; 3, 74; 9, 79; 1988, 1, 75.
- Luik, J.** Noorus või tema ühing // 1988, 7, 81.
- Luik, J., Rull, I.** Jerevan '88 // 1988, 12, 56.

- Luuk, T. Tiina Reinsalu graafika // 1986, 3, 56; Kadriorg. Sügis 1987 [J. Okasest] // 1988, 7, 34.
- Lõugas, A. Mari Kurismaa maalid // 1987, 3, 65; Kunstnik Epp-Maria Kokamägi // 1987, 6, 61.
- Lättemäe, S. Mati Küti pildid // 1987, 10, 50.
- Läänemets, M. Kuidas uurida teadvust? [Üleliiduline seminar Batumis] // 1988, 2, 95.
- Made, T. Nende noored. Nende kool [Haridus-süsteemist lääneriikides] // 1987, 9, 56; 11, 76.
- Majevskaja, N. Planeet «Strugatskia» [Interjuu B. Strugatskiga] // 1986, 2, 55.
- Matsulevitš, T. Nelja põlvkonna paranoia. Kujutelmad ja reaalsed nõukogude sotsialismis // 1988, 11, 62.
- Mickute, V. Vabadusest olla vaba // 1986, 4, 78.
- Mikelsaar, H. Nagu värvid maalidel (Mõtteid rahvusküsimusest) // 1987, 9, 71.
- Muravin, G. Kes tõlkis «Kolm musketäri» vene keelde? // 1986, 2, 64; 4, 72; 6, 76.
- Mutt, M. Teatri ümber // 1986, 1, 93; 2, 92; 4, 91; 5, 93; 1987, 2, 92; 5, 94; Teekond lõpmatuse esimesse otsa [Reisikiri Mongooliast] // 1987, 1, 34; 4, 48; 6, 57.
- Mäkelä, M. Vaba mõlemise takistused; Hea maa / Soome k. tlk. P. Saluri // 1987, 10, 59.
- Nerman, R. Kas Tartu kaootiline linnapiit on paratamatu // 1987, 3, 91; Muinsuskaitse probleemid ja otsingud // 1987, 6, 95.
- Nordgren, S. Arla mal bina [I. Laabanist] / Rootsi k. tlk. A. Saluäär // 1987, 9, 89.
- Oittinen, H. Lühike sissejuhatus soome uue- mase proosasse // 1987, 5, 41.
- Ojamaa, L. Luulet sinu süles... [H. Runneli luulest] // 1987, 8, 39.
- Ojamaa, O. Järelmärkus [«Prantsuse bukete- le»] // 1987, 6, 37.
- Olep, J. Barokne nägemus Andrus Kasemaast // 1987, 1, 56; Rein Tammik dokumentalistina // 1987, 11, 40; Mati Karmini juhtum // 1987, 12, 33; Isepäine Ekke Väli // 1988, 6, 36; Priit Pärn kunstnikuna // 1988, 10, 29.
- Olesk, S. Moodsa luule algus Eestis. Ajakiri «Linda» 1903—1905 // 1988, 11, 54.
- Oras, A. Lermontov ja Byron // 1988, 1, 55; Keskaegsest ladina kirikuluulest // 1988, 12, 51.
- Orav, M. Luuletas Ants Oraski // 1987, 1, 41; Märkmeid Ants Orase tegevusest aastal 1940/41 // 1988, 1, 60; Ühe antoloogia sünnist [«Arbu- jad»] // 1988, 5, 58; «Mina suren vee peal...». Heiti Talviku biograafiat aastaist 1940—1947 // 1988, 7, 47.
- Palmaru, R. Juured ja võrsed // 1988, 4, 69; 5, 67.
- Pascal, B. Mõtted. / Prantsuse k. tlk. A. Raud- sepp. Järeis. I. Vene // 1987, 12, 64.
- Peil, M. Tõnu Tormise foto // 1987, 4, 62; Reti Laanemäe. Inimene pildis // 1987, 5, 49; Indrek Hirv. Koht kultuuris // 1987, 9, 48.
- Pihlak, E. Taevast tornid ja maa [S.-T. Annuse performance'itest] // 1987, 7, 65.
- Pinn, V. Kas uus on alati uus? [Kasvatusest] // 1987, 4, 45.
- Poznjak, Z. Kakskeelsus ja bürokraatia (Seo- ses M. Hindi artikliga «Vaateid kakskeelsusele roosade prillideta») // 1988, 4, 73.
- Priimägi, L. Lendlaused. Püsimõtted // 1986, 1, 69 (Noorus kohustab); 3, 67 (Verba volant...); 5, 77 («Hüüdjä hääil kõrbes»); 1987, 2, 79 (Écra- sez l'infamé...); 7, 84 (Kellel on, sellele an- takse...); 10, 83 (Üks tont käib ringi mööda Euroopat...); 1988, 1, 78 (Robinsonid); 6, 60; 7, 84; 10, 88; (Musae impares, I—IV).
- Pruuli, T. Põrgatades palli kultuuriväärtustel [EÜS-i majast] // 1987, 9, 90.
- Purju, A. Janos Kornai tervisest meditsiinist ja majandusest // 1987, 10, 94.
- Päts, H.-A. Helgi-Alice Pätsi mälestused / Järeis. Madli ja Madis Päts // 1988, 11, 78; 12, 76.
- Raud, A. «Kaasavara» Malle Antsonit ja kaa- savara Malle Antsonile // 1986, 5, 64.
- Raud, R. Sissevaated luulelukkude: Teise põik- tänava koolkond (Jaapan, XII—XIII saj.) // 1986, 5, 52; «Uus mahe stiil» // 1987, 8, 42; Dada ja sürrealism // 1987, 11, 59; Saateks «Itaalia buketele» // 1988, 5, 34.
- Raun, M. A. Kuidas saadakse informatsiooni // 1988, 8, 64.
- Reinla, A. Kriminaalromaan — populaartea- duslik teos? [NSVL KL ulme-, detektiiv- ja seikluskirjanduse nõukogu pleenum Moskvas] // 1987, 9, 95; Loeb ainult trükkiladuja... (Märk- meid Armeenia diasporaast) // 1988, 2, 93.
- Remsu, O. Kirjandusest kui niisugusest // 1986, 6, 75; Législation du point d'honneur // 1987, 5, 64; Desarmeerimisest, ei muust // 1987, 12, 73.
- Roose, E. Nõukogude Liidu territoriaalne kujunemine // 1988, 8, 93; 9, 77.
- Roots, H. Dixi // 1987, 11, 80.
- Ross, K. Heebrea luulest // 1988, 10, 25.
- Runnel, H. Ruumimäng // 1986, 4, 37; Omast elust // 1987, 8, 35.
- Ruutsoo, R. Inimesena olemise paratamatusest // 1987, 3, 47; 40 kirja lugu // 1988, 7, 68.
- Ruutsoo, Sirje. Usbekimaal renessanssi tundes [Nõukogude kirjanduse päevad] // 1988, 3, 74; 5, 78.
- Rätsep, J. On aeg selgitada töde [Kohtu- protsessist J. Hindi ja «Desintegraatori» juht- konna üle] // 1988, 6, 87, 7, 89.
- Saaber, K. Niipalju iseseisvusest // 1988, 10, 67.
- Sakavičute-Mihhaltšenko, V., Šahnarovitš, A. M. Hindi artiklist «Vaateid kakskeelsusele roosade prillideta» («Vikerkaar» 1987, nr. 6—7) // 1987, 11, 94.
- Salu, E. Neiuist ja noorikust emaks rahvatra- ditsioonis // 1987, 3, 56.
- Salum, A. [Mälestusi Heiti Talvikust] // 1988, 7, 58.
- Salumäe, E. Mitmeparteisüsteemi võimalikkusest ja vajalikkusest NSV Liidu liiduvabariigis (Eesti NSVs) // 1988, 6, 48.
- Sartre, J.-P. Seletus «Võõrale»/Prantsuse k. tlk. ja eess. T. Önnepalu // 1987, 6, 40.
- Sarv, T. Tõikevall // 1987, 3, 72; Oma kulu ja kirjadega [Käsitajalistest almanahhidest] // 1987, 7, 51.
- Savisaar, E. Võitlus mõtteviisi pärast // 1986, 4, 38; 5, 37; 6, 46; 1987, 1, 46; 2, 49; Rahvussuhe- test Eestis: 1970.—1980. aastad // 1987, 9, 50; 10, 63; Revolutsioon jätkub // 1987, 11, 52; 12, 40.
- Severjanin, I. Elan unelmas / Prantsuse k. tlk. J. Kiik. Komment. R. Kruus // 1987, 5, 36.

Kruus // 1987, 5, 36.

Siilivask, K. Noored ja Oktoobrirevolutsioon // 1987, 11, 49.

Siimer, E. Filmimaailm // 1986, 6, 93; 1987, 1, 89; 2, 94; 4, 92; 6, 92.

Sivers, F. de Surra, kui oled veel noor // 1987, 11, 60 (Parfümeeritud surmaingel. Louis-An-toine-Léon de Saint-Just); 1988, 5, 83 (Karja-tüdruk, kes päästis Prantsusmaa. [Jeanne d'Arc]); 6, 37 (Viljatera Gallia mullas. Vercingetorix); Mai 68 — tants kuristikku äärel // 1988, 9, 49.

Skulskaja, J. Lugusid Valtonist // 1986, 4, 61.

Soomre, I. Konstantin Päts Jämejala haiglas // 1988, 12, 80.

Sootla, G. Demokraatia: formaalne või/ja reaalne // 1987, 7, 76.

Stadnikov, S. Kadunud isa otsinguil // 1986, 4, 52.

Strandberg, M., Land, M., Raudsepp, U., Har-ro, J. Quo vadis, socium? // 1987, 11, 70.

Susi, H. Mõningaid loogilisi järeldusi ajaloo-faktidest // 1988, 9, 92.

Susi, M. Eesti kirjanduskriitika politiseeritu-sest // 1988, 10, 67.

Sutt, T., Vihalemm, P. [Intervjuu Toomas Suti ja Peeter Vihalemmaga] // 1988, 1, 81.

Särg, Indrek, Velsker, M., Malin, J., Volt, M. Sissevaade mõnedesse Tartu-kandi koolialmaahidesse // 1987, 11, 90.

Södergran, E. Igor Severjanin / Rootsi k. tlk. A. Saluäär; Komment. R. Kruus // 1987, 5, 35.

Süvalep, E. Noor Betti Alver // 1986, 5, 47.

Stein, B. Dixi // 1987, 3, 70.

Zilmer, M., Tasa, T. Lipiidne revolutsioon? Miks mitte // 1986, 3, 61.

Žurjari, I. Direktori monoloog [Intervjuu Tallinna 12. Keskkooli direktori V. Kornijen-koga] // 1986, 3, 59.

Žurjari-Ossipov, I., Sandratski, B. Valuutaga hangeldajad. Kriminaalasjast nr ... ajendatud mõtteid // 1987, 2, 64.

Taagepera, R. Eesti-vene-inglise keelekolm-nurk // 1988, 6, 86; Variant kujutlustele Eesti tulevikust. «30 aasta plaan» // 1988, 10, 39.

Talvet, J. Piirideta sõna // 1986, 2, 61.

Tammet, T. Takistusi teooria teel // 1988, 6, 65.

Teder, I. [Sõnavõtt Eesti Sõltumatul Noorte-foorumil] // 1988, 10, 63.

Tedre, Ü. Miks tähistame Jakob Hurda juube-lit // 1987, 7, 55.

Teinemaa, S. Filmimaailm. Kadunud mainet taastamas // 1988, 1, 89.

Tiiks, M. Tonnikilomeetrites Ameerikast eest // 1986, 5, 80; Eesti kevad '88 // 1988, 6, 68.

Titma, M. [Intervjuu M. Titmaga] // 1987, 8, 61.

Tooming, P. Mida teame fotost? // 1988, 8, 89.
Uibo, E. Kirjad tema laagrist [Kirju H. Dre-senile] // 1988, 7, 34.

Unt, J. Non omnis moriar // 1986, 2, 58; 4, 75; 6, 80.

Unt, M. «Meie»-mehe vahemärkus // 1987, 5, 66.

Vabar, M. Psühholoogilistel probleemidel on bioloogilisi aspekte // 1987, 6, 81.

Vabar, V. Peeter Pere iseendas ja kogu maa-ilmas // 1988, 8, 48; Taevane ja maine armas-tus // 1988, 12, 54.

Vahemetsa, A. Kakskeelsusest nii, nagu see

reaalselt eksisteerib // 1987, 8, 47.

Vahtre, L. Soomegrü ja ugrimugri // 1988, 1, 41; Nüri võitlus loega // 1988, 12, 61.

Valk, H. Dixi // 1987, 1, 64—65.

Valk, Ü. Ohverdamine eesti rahvausundis // 1986, 6, 71; Eesti nimeuskumusi // 1988, 9, 39.

Valt, L. Rühma kultuuritegelaste avalikust kirjast ja selle tagamaadest // 1988, 7, 74.

Valton, A. Kohtumine Vaclav Haveliga // 1988, 8, 50.

Vecgravis, V. Mis toimub läti luules? Läti k. tlk. K. Kalkun // 1988, 9, 32.

Veidemann, R. Dixi // 1987, 2, 73; Tallinna kevad '88 // 1988, 6, 68; Kõne Lauluvaljakul 11. sept. 1988 // 1988, 12, 95.

Vooglaid, Ü. Juhtimise ja valitsemise eetikast // 1987, 4, 42; 5, 37; 6, 47; 7, 39; 8, 49.

Vseviov, D. Dixi // 1986, 4, 66.

Väljataga, M. Järelemärkus (17. sajandi ing-lise luule asjus) // 1987, 3, 36.

William-Olsson, M. Mis toimub rootsi luules? // Rootsi k. tlk. M. Sirkel // 1988, 4, 37.

Ööbik, J. Noorte kunst ja Rein Kelpman // 1986, 2, 50.

Üprus, A. Ühist erinevas. Muljeid Valgevenest // 1987, 5, 92.

ARVUSTUSED

Adamson, E. Rohkem visandite vihik (A. Kivi. Usaldades, Tln., 1986) // 1987, 3, 80.

Aleksius, M. Korrast ja kaosest (T. Raudam. Kirjutab näpuga õhku. Tln., 1986) // 1987, 7, 87.

Arusoo, M. Kes keeras kraani lahti? (S. Jakobs-dóttir. Pidu ilumüüri ääres. LR 1986, 31) // 1987, 3, 81.

Beier, P. Hädas Jaanus Tammega (J. Tamm. Täna. Tln., 1986) // 1987, 12, 88; François Cevert «Kalevi» meistriks (J. Habicht. Veevalaja. Tln., 1987) // 1988, 8, 86; Androgüüni luule (H. Krull. Pihlakate meri. Tln., 1988) // 1988, 10, 93.

Bragin, V. Headuse õppetunnid (В. Распу-тин. Жизнь и помни. Таллин, 1986) // 1986, 1, 81; Vaimud saavad lihaks (V. Lipatov. Igor Savvovits. Tln., 1986) // 1987, 3, 77.

Fjuk, I. Miku ülemlaul elule (U. Mikk. Era-elust akadeemilise eluni. Tln., 1986) // 1987, 7, 89.

Golikov, J. Vabadusteede otsingul (Р. Блюм. Поиски путей к свободе. Таллин, 1985) // 1986, 2, 73.

Habicht, J. Autori järeldused (J. Habicht. Veevalaja. Tln., 1987) // 1988, 8, 88.

Hasselblatt, C. Viivi Luik ja «Seitsmes rahu-kevad» (V. Luik. Seitsmes rahukevad. Tln., 1985) // 1986, 6, 85.

Haug, T. Talvet Eestis (J. Talvet. Ambur ja karje. Tln., 1986) // 1987, 5, 79; Murust ja Puhvlitki (K. Muru. Kodu ja külas. Tln., 1987; H. Puhvel. Kirjandus muutuvus maailmas. Tln., 1987) // 1988, 9, 71.

Hennoste, T. Kuldpruunide kingapaelttega ing-el. Neli fragmenti (M. Vallisoo. Kõnelevad ja lendavad. Tln., 1986) // 1987, 4, 76; Vastupidi, pärikarva (J. Sang. Päripidi, vastukarva. Tln., 1987) // 1988, 2, 87.

Hiedel, L. Täienduseks jaapanlanna jamale (H. Kiik. Mind armastab jaapanlanna. Tln., 1987) // 1988, 9, 73.

Hint, M. Nurjunud valiku motiiv ja visioonide jutustamine nooremas eesti kirjanduses (R. Tootmaa. Klaverimängupüha. Tln., 1987) // 1988, 3, 83.

Kaints, H. «Inimestega», II? (A. Reinla. Plekk-katus. Tln., 1987) // 1988, 3, 84.

Kiik, H. Väljavõtteid kümnejaolisena kavatsetud faktiroomaani toorikust. «Jaapanlanna jama» (H. Kiik. Mind armastab jaapanlanna. Tln., 1987) // 1987, 9, 83.

Kiini, S. «Ei iialgi raugemisest» (P. Beier. Vastus. Tln., 1986) // 1986, 3, 81.

Krull, H. Betti Alver ja gootika (B. Alver. Korallid Emajões. Tln., 1986) // 1986, 6, 87; Keha elumajad ja mõtted (I. Hirv. Uneraev. LR 1987, 45) // 1988, 1, 85.

Kruuspere, P. Lastekirjanik Luik ehk Miks kirjutatakse raamatuid (V. Luik. Kolmed tähed. Tln., 1987) // 1988, 11, 91.

Kull, A. Halja oksa saagimine (A. Viljus. Pasjanss. Tln., 1986) // 1986, 4, 81.

Laar, M. (Valik II. Artikleid eestluse ajaloost. LR 1988, 25/26) // 1988, 12, 88.

Laidre, M. Eestimaalastest Rootsis läbi segasoonalise prisma (Estlândia i Sverige. Historia, språk, kultur. Uppsala, 1988) // 1988, 12, 82.

Lias, P. Bahtini tuleku puhul (M. Bahtin. Valitud tööd. Tln., 1987) // 1987, 4, 74.

Liiv, T. Kvantitatiivpoetika võimalused (Sajandi sada sonetti. Tln., 1986) // 1986, 2, 68.

Luik, J. Katarsis (T. Önnepalu. Ithaka. Tln., 1988) // 1988, 10, 95.

Mikli, M. Mängus ja mängust väljas (M. Tiks. Korvpalliroomaan. Tln., 1985) // 1986, 4, 79.

Muuli, K. Usaldamise piirid (A. Kivi. Usaldades. Tln., 1986) // 1987, 3, 79.

Olesk, P. Tutvumiseks ja tunnustuseks (E. Душечкина. Стилизация русской бытовой повести XVII века. Таллин, 1986) // 1986, 6, 83.

Orav, M. «Käsi kirjutab sõnu» (T. Önnepalu. Jõeäärne maja. Tln., 1985) // 1986, 1, 75.

Parve, V. Seksuoloogilistel probleemidel on sotsioloogilisi aspekte (I. Kon. Interdistsiplinaarne seksuologia. Tln., 1987) // 1988, 6, 75.

Pedmanson, P. Neurootiline enesetapja (T. Vint. Suur isane kala akvaariumis. Tln., 1985) // 1987, 1, 75.

Pesti, A. Meie miilits kaitsab meid ehk Kurb detektiiv (V. Astafjev. Kurb detektiiv. Tln., 1988) // 1988, 12, 86.

Pork, A. Tee filosoofia juurde (J. Rebane. Tunnetusteooria põhiprobleeme. Tln., 1986) // 1986, 3, 74.

Pruul, K. Meie nägu meie noores eas (K. Kesküla. Läbi linnaöö. Tln., 1986) // 1986, 2, 72.

Raud, R. Lääne ja ida piiril (A. Kaalep. Kuldné Aphrodite ja teisi luuletusi. Tln., 1986) // 1986, 3, 76.

Ross, K. Kuidas kurb olla (H. Runnel. Punaste õhtute purpur. Tln., 1982) // 1987, 8, 76.

Ruutsoo, R. XIX sajandi *Civis Academicus* «häbi» ja «hirmu» vahel (Mälestusi Tartu ülikoolist (17.—19. saj.). Tln., 1986) // 1987, 6, 84.

Ruutsoo, Søren. Inimene ja legend (R. Parve. Põranda all. Tln., 1957, 1959, 1986) // 1988, 11, 89.

Sang, J. Nauturlik sõna (Sõna 9. LR 1986, 14/15) // 1986, 1, 76; Lättil oma aatompommi! (Valik I. Esseid maailmakirjandusest. LR 1987,

25/26) // 1988, 2, 88.

Sering, P. The rest is silence (D. Kareva. Vari ja viiv. Tln., 1986) // 1987, 12, 86.

Skulskaja, J. Inimene «surnud võõdis» (Я. Иыерюют. Мужские танцы. Москва, 1986) // 1987, 5, 80.

Susi, M. Pliiatsivisandeid esteetilisest luuletajast ning tema raamatust (M. Harnoon. Mustvalge. Tln., 1986) // 1987, 2, 82; Keskpäeva pimestusist (R. Veidemann. Elu keskpäev. LR 1986, 52) // 1987, 6, 87; Poolesaja aasta kauguselt (I. Rebane. Kohus. Kaebalune. Kaitsja. Tln., 1987) // 1988, 2, 90; Laastude lendamisest (Th. Mann. Novelle. Tln., 1987) // 1988, 5, 89.

Tootmaa, R. Jääda ellu pärast oma surma ehk teel desamantsipatsiooni poole (A. Alavainu. Kes meist on Napoleon? Tln., 1987; K. Reemet. Hingedeae. Tln., 1987) // 1988, 6, 73.

Uustalu, J. Öpilastele majandusest (A. Agabegjan, D. Moskvini. Mis? Kus? Miks? Tln., 1986) // 1987, 4, 77.

Vahing, V. (R. Tootmaa. Klaverimängupüha. Tln., 1987) // 1988, 3, 82.

Varblane, H. Lawrence versus Lawrence (D. H. Lawrence. Neitsi ja mustlane. LR 1987, 23/24) // 1988, 3, 86.

Veidemann, R. Naudingut ja õpetlikku (H. Troyat. Leinav lumi. LR 1986, 12/13) // 1986, 3, 80; Uku Masingu ülemlaul (U. Masing. Ehatuule maa. LR 1988, 1) // 1988, 5, 88.

Vene, I. Küll irvitaja, kuid... (Voltaire. Filosoofiline sõnaraamat. Tln., 1986) // 1986, 5, 83; Nikolai Konradi ajaloo filosoofia (N. Konrad. Ajaloo mõttest. Tln., 1987) // 1988, 9, 68.

Viires, P. Toomas Raudami jutud (T. Raudam. Kirjutab näpuga õhku. Tln., 1986) // 1987, 7, 86; Võru keelest ja meelest tallinlase pilguga (Kauksi Ülle. Kesk umma mäke. Tln., 1987) // 1988, 4, 85.

Väljataga, M. «Errata» lüüra? (Erato lüüra. Armastusluulet renessansist 19. saj. lõpuni. Tln., 1987) // 1987, 10, 90.

Önnepalu, T. Tuletame koos sõnad jälle meelde (A. Suuman. Nofretetega metsas. Tln., 1986) // 1987, 2, 81; Katsuks tulijale vastu tulla (E. Mikhelson. Tulek on sa saatus. Tln., 1987) // 1988, 4, 82.

Üprus, A. Üle une üleneda (A. Lintrop. Asuja. Tln., 1985) // 1986, 4, 82.

VARIA. KULTUURIELU KROONIKAT. LUGEJATE KIRJAD

Ajakirja «Vikerkaar» aastapreemiad // 1987, 3, 94.

Ajakirja «Vikerkaar» jutuvõistluse tulemused // 1987, 3, 94.

Alasi, Ü. Kiri toimetusele // 1988, 6, 93.

Andressoo, U., Toomik, O. Kiri toimetusele // 1988, 6, 94.

Beier, P. Sellest samast [Üleliidulisest (XIV) noorte poetide festivalist Alma-Atas] // 1987, 11, 90.

Haan, I. Detsember Tartu NAKis // 1987, 5, 91.

Haug, T. Esimene tuulamine «Vikerkaares» [«Vikerkaare» jutuvõistlusele laekunud töödest] // 1987, 4, 40.

Hetkeseis: veebruar 1987 [Teatriühingu kriitikasektioonis toimunud arutelust] // 1987, 7, 94.

- Kalm, M., Lindpere, P.** Kas demokraatia vajab regaale? [Arhitektuurivõistlusest EKP KK hoone ette kavandatava uue Lenini monumendi jm asjus] // 1988, 1, 95.
- Kamenev, S.** Seltsimeestele E. Savisaarele, K. Hallikule ja teistele // 1988, 4, 88.
- Kasak, E., Priimägi, L.** «Teadlase maailmapilt» [Noorteadlaste kevadkoolist] // 1987, 8, 81.
- Kiini, S.** «Arbujate aegu» [Luuleteatri «Variuus» etendusest] // 1988, 5, 94.
- Kohver, U.** «Vikerkaar» toimetusele ja Kaido Kamale // 1988, 7, 95.
- Kross, E.** Üliõpilaskogunemised ülikoolis // 1987, 1, 93.
- Kruus, R.** Annuška ja Wolandi radadel miilits ees // 1988, 2, 93.
- Kõiva, M.** Noored filoloogias. Teine päev [KKI noorteadlaste konverents] // 1986, 4, 94.
- Kõiva, M., Hinrikus, R.** Kirjandusmuuseumi VII kevadessioon // 1988, 9, 81.
- Kõrves, M., Haug, T.** Tartu kirjanduspäevad '87 // 1987, 8, 85.
- Kärner, T.** Ainult leivast? [Kuressaare linna nime taastamisest] // 1987, 8, 89.
- Laansoo, E.** LNN tegutseb [ELKNÜ KK j.a. Loomingulise Noorsoo Nõukogust] // 1986, 4, 95.
- Laidre, M.** Saa, ole ja jää ajaloolaseks [Konverents Tartu Teadlaste Majas 25. nov. 1986] // 1987, 4, 94.
- Lepp, A.** Ühe sündmuse tähistamiseks [10 a-t Kirjandussündmusest '76] // 1986, 5, 96; Annuška ja Wolandi radadel. Reisikiri Moskvast // 1987, 4, 89.
- Lintrop, A.** Alma-Ata. Viis päeva juunis [Üleliidulisest (XIV) noorte poeetide festivalist] // 1987, 11, 88.
- Lotman, M.** Rändnäitlejad Dominiiklaste kloostri õuel // 1986, 4, 89.
- Luik, J.** Fašismist nii ja naa [Ülevaade kirjadest] // 1988, 11, 94.
- Lõhmus, J.** Kinoliidu noorteseksioonis // 1986, 1, 94.
- Malin, J.** Tartu NAK: veebruar-aprill // 1987, 7, 93.
- Meelespea** («Meelespea» Lenini töökabinetist) // 1987, 1, 1.
- Meie ankeet** // 1986, 6, 94.
- Meie autorid** // 1986, 4, 96; 5, 96; 1987, 1, 96; 2, 96; 3, 96; 4, 96; 1988, 6, 95.
- Meie vigu ja lisandusi** // 1986, 6, 96; 1987, 3, 96; 8, 96; 9, 96; 12, 94; 1988, 3, 94; 6, 94; 9, 94.
- Merenäkk, T.** Avalik kiri Joel Sangale // 1986, 6, 95.
- Muna, P.** Probleeme ENSV Kirjanike Liidu Tartu osakonna kriitikaseksiooni aastakoosolekult 13. oktoobril 1986 // 1987, 1, 93.
- Olesk, P.** Lugemisnopeid // 1987, 1, 86; 4, 91; 11, 92; 1988, 1, 87; 6, 81; 9, 84; 12, 90.
- Palu, J.** Esperanto pidas juubelit // 1987, 9, 93.
- Pokk, K., Restinger, N.** Järjepidevus ja dialoog [TRÜ ÜTÜ eesti kirjanduse ja rahvaluule ringi kevadkool] // 1986, 1, 93.
- Pruul, K.** Noorteadlased Tartus [VI Noorteadlaste kevadessioon] // 1986, 2, 88; Noored kirjandusteaduses. Konverents Tartus // 1988, 3, 92.
- Remsu, O.** Repliik // 1987, 12, 93.
- Saare, T.** Kiri toimetusele // 1988, 6, 93.
- Sang, J.** Avalik kiri T. Merenäkile // 1986, 6, 95; Mida te loete, Prints? Vastuseks T. Tedre kirjale // 1987, 12, 94.
- Sepp, R.** Ikka Kuressaarest. Veel üks kiri // 1988, 6, 92.
- Soidro, M.** Kolmevärviline Eesti [TRÜ ÜTÜ eesti filoloogia ja žurnalistika ringi teaduskonverentsist] // 1988, 6, 78.
- Särg, Indrek.** Con amore [Üritus TRÜ kohvikus] // 1986, 3, 95.
- Särg, Indrek, Malin, J.** Tartu NAK hooajal 1987/88 // 1988, 6, 80.
- Tael, K.** Noored filoloogias 1986 [XIII noorteadlaste konverents] // 1986, 3, 94.
- Talvet, J.** Ülikooli 16. tõlkevõistlus // 1987, 1, 91; TRÜ 17. tõlkevõistluse mõtisklus // 1988, 3, 90.
- Tartu NAKi kevadkalendrist** // 1986, 1, 92.
- Teder, T.** Poolavalik kiri Joel Sangale // 1987, 12, 93.
- Tiks, M.** Kulla Jaanika Kressal // 1986, 6, 95.
- Tsitaadimosaiik** // 1988, 1, 37; 2, 49; 3, 41; 5, 40; 6, 33.
- F. Tuglas** revolutsioonist // 1987, 11, 1.
- Tähelepanul Jutuvõistlus** // 1986, 2, 96.
- Veidemann, R.** Saateks // 1986, 1, 2; Esimese vaatuse lõpp [«Vikerkaar» esimese täisaastakäigu lõppemise puhul] // 1987, 12, 95; Vastuseks U. Kohveri kirjale // 1988, 7, 96.
- Vihalemm, T.** Kiri toimetusele // 1988, 7, 94.
- Viires, P.** Sügis Tartu NAKis // 1987, 2, 96.
- Vikergallup.** Eesti kirjandus 1986 // 1987, 4, 95; Eesti kirjandus 1987 // 1988, 3, 94.
- «Vikerkaar» Tartus** [TRÜ üliõpilased J. Luik, M. Susi ja T. Pruuli ajakirja retseptioonist] // 1987, 8, 94.
- «Vikerkaar» ankeet** // 1987, 3, 94.
- Ülenurme, A.** Uus teatrieluvus? [Isetegevus-teatrist Tartus] // 1986, 2, 92.

ILLUSTRATSIOONID*

- Alver, A.** Kümneendale eesti arhitektile (Fragment. Segatehnika) // 1986, 4, esikaas; Pae tn. 12 (Aksonomeetria) // 50—51; S.M. Kirovi nim. Näidiskalurikolhoosi keskus (Fragment eskiisist) // 59; Tehnokeskus Haabneemes (Eskiis) // 62; Kamina eskiis eratellijale // 63; Puhkebaas põhjarannikul (Aksonomeetria) // tagaakaas.
- Andresenlikus** tagahoovis (Karikatuur) // 1988, 9, 76.
- Annus, S.-T.** Performance'id: Tornid taevasse, 20.11.1982, Tallinn (Foto: M. Kaljuste) // 1987, 7, 68—71; Kuninga jalajäljed, 19.04.1986, Riia (Foto: M. Kaljuste) // 72—73; Kunsti äratamine, 19.03.1987, Tallinn (Foto: T. Talivee) // 74—75.
- Antson, M.** Aidavaip (Pindpöime) // 1986, 5, esikaas; Teeline (Gobelään) // 50—51; Ornament (Pöime) // 54; Unevaip (Pindpöime) // 55; Kaasvara (Gobelään) // 58—59; Leegikiri (Pindpöime) // 62—63; Aidavaip (Pindpöime) // tagaakaas.
- Arro, J.** Linnas (Öli) // 1986, 1, 71; Pühen-dusega eesti kunstnikele (Fragment, Öli) // 1987, 8, esikaas; Kuningas (Öli) // 66; Signe (Öli) // 67; Maailma lõpus I (Öli) // 70; Öine mootorrattur (Öli) // 71; Näitleja (Öli) // * Registreerimata on A. Juske «Moodsa kunsti ajaloo» tekstisisised must-valged reprod.

- 74; Kullakallaja (Öli) // 75; Kaks nõida (Öli) // 78; Maailma lõpus II (Öli) // 79; Pühendusega eesti kunstnikele (Öli) // tagakaas.
- Ausing, K.** Objekt // 1988, 11, 42.
- Eher, S.** Mägede kaja (Öli) // 1986, 1, 86.
- Elken, J.** Kalevipoja põik (Öli) // 1986, 1, 87.
- «Estonia» toimetuse, 24. mai 1988 (Foto) // 1988, 10, 81.
- Hirv, I.** Glasuerialused portselanimaalid // 1987, 9, esikaas, 34, 35, 38, 39, 42, 43, 46, 47, tagakaas.
- Huimerind, R.** Autoriplakat I (Fragment. Blueprint, serigraafia) // 1988, 3, esikaas; Popehe (Blueprint) // 34; Mari Pärtelpoeg. Ehted (Blueprint) // 35; Kevadnõitus (Blueprint, serigraafia) // 38; Epp-Maria Kokamägi (Blueprint, serigraafia) // 39; Juta Lehiste (Blueprint, serigraafia) // 42; Mari Kurismaa maalid (Blueprint, gvašš) // 43; Leida Ilo. L'art de l'email (Blueprint, serigraafia, gvašš) // 46; Eesti plakat (Serigraafia) // 47; Tikand eesti rahvakunstis (Blueprint, serigraafia) // tagakaas.
- Josing, Ü.** Foto // 1987, 4, 64.
- Jürgenson, E.** Objekt // 1988, 11, 38.
- Kaljuste, M., Annus, S.-T.** Lavastus 1986 II Kastna (Foto: M. Kaljuste, S.-T. Annus) // 1987, 7, esikaas, tagakaas.
- Kalm, A.** Etüüdid. Üks. (Mina) (Kuivnõel) // 1988, 1, 38.
- Kalve, T.** Fotod // 1987, 4, 67.
- Kangilaski, O.** Šaržid: Bernard Kangro // 1988, 5, 54; Paul Viiding // 55; Heiti Talvik // 55; Ants Oras // 56; Paul Vihalem (nr-s ekslikult: P. Viiding) // 56.
- Karmin, M.** Tema ja meie (Puit) // 1987, 12, esikaas; Militaarrebane (Metall) // 34—35; Toolse tamm (Metall) // 38; Tema ja meie (Kips) // 39; Tuttav mees peeglist (Kips) // 42; Kevadine (Metall) // 43; Andrus Kasemaa portree (Kips) // 46; Jaak Soansi portree (Kips) // 47; Mees, naine ja härra X (Puit) // tagakaas.
- Kasemaa, A.** Must trummar // 1987, 1, esikaas; Vikatiga // 49; Apokalüpsis // 49; Trummar // 50; Visiidid // 54; Sild // 55; Tuleb toetada // 58—59; Maal // tagakaas.
- Kass, J.** Fotolavastuslikud plakatid // 1987, 2, esikaas, 50, 51, 54, 55, 58, 59, 62, 63, tagakaas.
- Kelpman, R.** Rajad mägedes (Öli) // 1986, 1, 78; Suured puud silla juures (Öli) // 1986, 2, esikaas; Kütt metsa all (Öli) // 70; Ilmar talimütsiga (Öli) // 71; Vagun (Öli) // 78; Kolm sanitari, puud ja kivid (Öli) // 78; Millest mõtled vannis (Öli) // 79; Akt potilillega (Öli) // 79; Elumaja (Öli) // 79; Kaks torni (Öli) // 79; Kuu kala (Öli) // 79; Naine õhtul (Öli) // 79; Talvine maastik (Öli, tempera) // 86; Sulisloomad (Öli, tempera) // 87; Kaevul (Öli, tempera) // 90; Maastik järvega (Öli) // 91; Päevaeg (Öli) // tagakaas.
- Kiiler, E.** Fotod // 1987, 4, 67.
- Klõšeiko, J.** Vaino Vahing ja Airi Värnik (Fotod) // 1987, 5, 24—25.
- Kokamägi, E.-M.** Lapsed ja mängud aias (Öli) // 1986, 1, tagakaas; Tüdruk prillidega (Tempera, gvašš) // 1987, 6, esikaas; Juho (Tempera, gvašš) // 66; Kreet (Tempera, gvašš) // 67; Kai (Tempera, gvašš) // 70; Villu (Tempera, gvašš) // 71; Portree Marjust (Tempera, gvašš) // 74; Tüdruk lipsuga (Tempera, gvašš) // 75;
- Veljo (Tempera, gvašš) // 78; Mari (Tempera, gvašš) // 79; Inga (Tempera, gvašš) // tagakaas.
- Kreis, H.** Objekt // 1988, 11, 47.
- Kruusamäe, I.** Kütiordu vaade (Öli) // 1986, 1, 90.
- Kudisiim, I.** Ülespoole vaataja (Fragment, Öli) // 1988, 5, esikaas; Tants Bashole I (Lito) // 42; Tants Bashole II (Lito) // 43; Vihmavaling (Lito) // 44; Peegeldub vees (Lito) // 46; Tants trummidega // 47; Vihmapiisad (Lito) // 48; Kuuvalge rand (Lito) // 49; Ülespoole vaataja (Öli) // tagakaas.
- Kurismaa, M.** Hommik (Öli) // 1986, 1, esikaas; Vaade (Öli) // 1987, 3, esikaas; Maja mere ääres (Öli) // 50; Valgus (Öli) // 51; Etüüd (Öli) // 54; Peegeldus (Öli) // 55; Natüürmört musta ja valge keraga (Öli) // 58; Siseõu (Öli) // 59; Maastik (Öli) // 62; Maastik laua ja püramiidiga (Öli) // 63; Kontsert (Öli) // tagakaas.
- Kurvits, R.** Minu õde (Öli) // 1988, 1, 47.
- Köks, E.** Kohvikus (Öli, lõuend) // 1988, 5, 52; Kohvikus (Öli, vineer) // 52; Peegli ees (Tütarlapsed) (Öli, vineer) // 52; Kohvikus (Öli, vineer) // 53.
- Kütt, M.** Üks jutt (Õlipastell) // 1987, 10, esikaas; Sensuaalne (Õlipastell) // 34; Primavera (Õlipastell) // 35; Virtuoso (Õlipastell) // 38; Nihilist (Õlipastell) // 39; Ökoloogi eine (Õlipastell) // 42; Mäng (Õlipastell) // 43; Kandideerib koondisse (Õlipastell) // 46; Alternatiiv (Õlipastell) // 47; Õhtu (Õlipastell) // tagakaas.
- Laanemäe, R.** Natüürmört kurja õunaga (Fragment. Segatehnika) // 1987, 5, esikaas; Uni (Pehmelakk) // 50; Mäng (Pehmelakk) // 51; Peegel (Ofort) // 52; Koeraga (Lito) // 52; Soov (Lito) // 53; Otisija (Ofort, metsotinto) // 53; Astuja (Ofort) // 54; Portree (Ofort, pehmelakk) // 55; Ootaja (Ofort, pehmelakk) // 56; Putkas I (Ofort) // 57; Natüürmört kurja õunaga (Segatehnika) // tagakaas.
- Lapin, L.** Protsess V (Lito) // 1988, 2, esikaas; Moodne masinkunst. Picasso (Tušš, gvašš) // 34; Moodne masinkunst. Lissitsky (Tušš, gvašš) // 35; «Õitsev arhitektuur» Seisund I // 38; Pirkkala arhitektuur «Muutuv rist» // 39; Kalevi kojutulek (Keskos triptühnonist. Öli) // 42; Amor ja Psyche I (Öli) // 43; Arhitektuur «Tallinn — Paris» (Puitkiudplaat) // 46; Arhitektuur «Hierarhia I» (Puit, metall, plastmass, esemed, kanamuna) // 47; Protsess XIV (Lito) // tagakaas.
- Laurits, P.** Foto // 1987, 4, 66.
- Linnap, P., Kotov, R.** Foto // 1987, 4, 64.
- Meel, R.** Kallistus, B-9 (Segatehnika) // 1988, 9, esikaas; Muinasjutt Sinipüksikesest, III-9. Värav (Akrüül) // 18; Muinasjutt Sinipüksikesest, V-9, Löks kinni (Akrüül) // 19; Muinasjutt Sinipüksikesest, VI-9. Vastandumine (Akrüül) // 22; Muinasjutt Sinipüksikesest, VII-9. Lõtvumine (Akrüül) // 23; Kallistus G-I-5 (Segatehnika) // 26; Kallistus G-III-5 (Segatehnika) // 27; Kallistus G-IV-5 (Segatehnika) // 30; Kallistus G-V-5 (Segatehnika) // 31; Kallistus, B-9 (Segatehnika) // tagakaas.
- V. Molotov ja J. v. Ribbentrop ajalugu

tegemas; Töö tehtud, rõõm suur (Fotod) // 1988, 10, 50—51.

Mosolainen, L. Jakob, Lea ja Rahel (Õli) // 1988, 1, 46.

Muru, U. Industrialistlik kompositsioon C 37 I (Akvatinta) // 1988, 1, 38.

Noortenäitus 1988 // 1988, 12, esikaas, 40—47, tagakaas.

Nõukogude sõjaväelaste poolt tapetud armeenia noormehe matused; Lennujaamasündmuste ohvrid (Fotod) // 1988, 12, 59.

Okas, J. Objekt Rāpinasse (Sügavtrükk) // 1988, 7, esikaas; Performance (Kaadrid 8mm filmist) // 36; Suurendus II (Performance 1972, sügavtrükk) // 37; Performance (Kaader 8mm filmist) // 37; Fassaad II (Sügavtrükk) // 39; Maastik II (Sügavtrükk) // 38; Torn I (Sügavtrükk) // 40; Pöld (Sügavtrükk) // 41; Pesa // 42; Seadeldis // 42; Tasapind II (Sügavtrükk) // 43; Sündmus (Sügavtrükk) // tagakaas.

Oravas, A., Urb, P. Objekt // 1988, 11, 38.

Peil, Ü. Objekt // 1988, 11, 39.

Pere, P. Tütre kiri maalt (Õli) II 1988, 1, 47; Olemine (Õli) // 1988, 8, esikaas; Ma ei tea mis kell on (Õli) // 34; Juht (Õli) // 35; Jäämine (Õli) // 38; Proua (Õli) // 39; Päevast päeva, kuust kuusse I (Õli) // 42; Karmoškamees teiselt poolt (Õli) // 46; Tsoon nr. ... (Õli) // 47; Tulemine (Õli) // tagakaas.

Protsin, S. Näotu maastik (Õli) // 1986, 1, 79.

Puusepp, R. Objekt // 1988, 11, 34—35.

Põime, R., Põime, A. Objekt // 1988, 11, 43.

Pärn, P. Kas sobime (Ofort) // 1988, 10, esikaas; Avia (Ofort) // 30; 2:1 (Ofort) // 31; Akupunktuur (Ofort, akvatinta) // 32; Mees lipuga (Ofort, akvatinta) // 33; Teeb suitsu (Ofort, akvatinta) // 34; Kasvuruum (Ofort, akvatinta) // 35; 17.30 (Ofort, akvatinta) // 36; Pilk lähimineviku (Ofort, akvatinta) // 37; 1:1 (Ofort) // tagakaas.

President Konstantin Päts perekonnaga (Foto) // 1988, 11, 79.

Rajasaar, E. Objekt // 1988, 11, esikaas.

Reinsalu, T. Tilkuv tuli (Värviline lito) // 1986, 3, esikaas; Portree (Ofort) // 68; Lendaja (Ofort) // 68; Hirmutatu (Ofort) // 69; Seebimullide puhuja (Ofort) // 69; Figuur (Värviline lito) // 78; Kiikuja (Värviline lito) // 79; Vihm lumel (Värviline lito) // 86; Mägi (Värviline lito) // 87; Maa-alused (Värviline lito) // 90; Värav (Värviline lito) // 91; Mängud tulega I (Värviline lito) // tagakaas.

Rühm T. Vaateid näituselt A.H. Tammsaare majamuuseumis 1987 // 1988, 1, esikaas, 34, 35, 42, 43, tagakaas.

Saar, A. Debora Vaarandi (Foto) // 1986, 4, 2; Heino Kiik (Foto) // 1986, 6, 43; Andres Langemets (Foto) // 1987, 3, 11; Mihkel Mutk (Foto) // 1988, 6, 5.

Sein, V. Kivilind (Õli) // 1988, 1, 39.

Sii, A. Objekt // 1988, 11, 46.

Sirge, P. Fotod // 1987, 4, 64.

Sirkel, H. Foto // 1987, 4, 66.

Sirvilaud. Aasta 10201 (1988) // 1988, 1, 51.

Suur, K. Teet Kallas (Foto) // 1987, 9, 5.

Tali, A. Korrused (Guašš) // 1986, 6, esikaas; Kihv II (Siiditrükk) // 63; Peotäis mulda (Siiditrükk) // 63; Muutumatud maastikud (Siiditrükk) // 64; Kõietantsija (Siiditrükk) // 65; Laud (Siiditrükk) // 65; Tsidell (Siiditrükk) // 66; Puiestee (Guašš) // 66; Kaks ühest (Siiditrükk) // 67; Üks kahest (Siiditrükk) // 68; Tööl 1—9 (Siiditrükk) // 69; Nagi (Siiditrükk) // 70; Kihv (Guašš) // tagakaas.

Tammeter, T. Aguli-veera pühapäeval (Õli) // 1988, 1, 46.

Tammik, R. (Õli. Siiditrükk: A. Ruusmaa) Friedebert Tuglas (Fragment) // 1987, 11, esikaas; Juhan Liiv // 34; Ado Reinvald // 35; Aleksander Lätte // 38; August Puidak // 39; Rudolf Peerna // 42; Gustav Wulff-Öis // 43; Carl Eduard Antõ Kõrber // 46; A. F. Rossmann // 47; Friedebert Tuglas; Hugo Laur // tagakaas.

Tenno, A. Fotod // 1987, 4, 65.

Toom, M. Asta Põldmäe (Foto) // 1987, 2, 4.

Tormis, T. Hando Runnel (Foto) // 1986, 4, 36; Jaak Jõerüüt (Foto) // 1986, 5, 7; Viivi Luik (Foto) // 1987, 4, 11; Fotod // 1987, 4, esikaas, 54—61, 65, tagakaas; Paul-Eerik Rummo (Foto) // 1987, 6, 7.

Valdre, E. Objekt // 1988, 11, tagakaas.

Vene, E. Luigid lähivad (Õli) // 1988, 4, esikaas; Jõudehetk (Õli) // 34; Värske vesi (Õli) // 35; In vino veritas I (Õli) // 38; In vino veritas III (Õli) // 39; Jõgi voolab merre (Õli) // 42; Luigid lähivad (Õli) // 43; Liivale kirjutatud (Õli) // 46; Välja võetud voolust (Õli) // 47; Südatalv; Vaikelu kübaraga (Õli) // tagakaas.

Väli, E. Nägu (Värvitud puu) // 1988, 6, esikaas; Anno 1981 (Pronks) // 34; Rändauhind parimale monumentalistile (Pronks) // 35; Kaks põlve (Dolomiit) // 38; Tiina (Värvitud kips) // 39; Suur kiirustaja (Pronks) // 42; Hüpe (Alumiinium) // 43; Villu Järmut I (Pronks) // 46; Villu Järmut II (Pronks) // 47; Pead (Värvitud kips) // tagakaas.

Õunapuu, E. Lend üle käopesa (Õli) // 1986, 1, 91.

Vikerkaar

Toimetuse kolleegium:

Nelli Aabašina, Boriss Bernštein, Valeri Bezzubov, Lehte Hainsalu, Jaak Jõerüüt, Ülo Kaevats, Maie Kalda, Mart Kalm, Veiko Lõhmus, Mihkel Mutt, Rein Raud, Toivo Sikk, Rein Veidemann, Peeter Vihalemm.

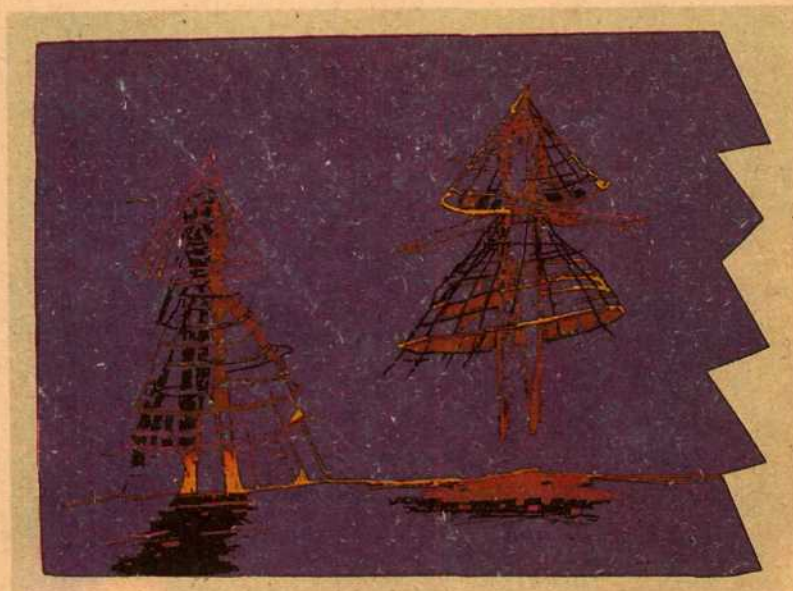
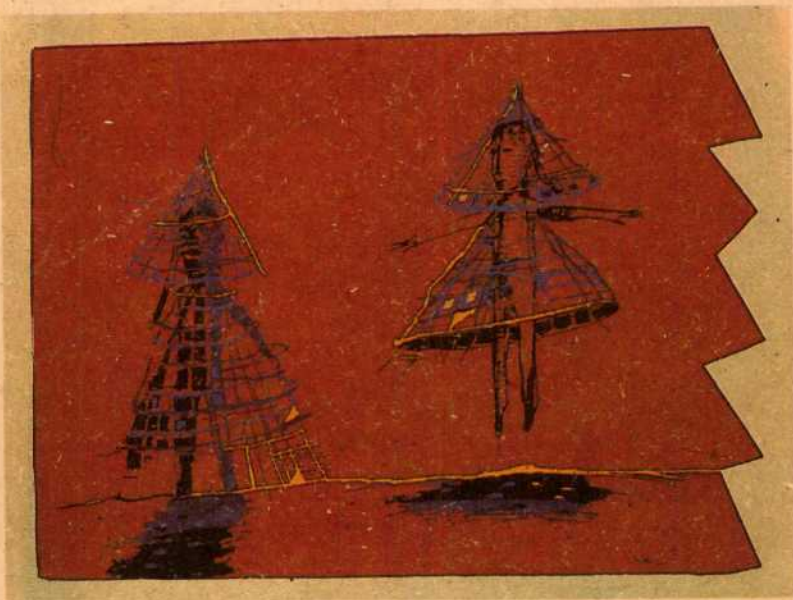
Toimetus:

Peatoimetaja **Rein Veidemann** 44 58 26.
Peatoimetaja asetäitja **Alla Kallas**
60 17 72. Vastutav sekretär **Jüri Ojamaa**
44 12 48. Algupärane ja tõlkekirjandus
Märt Väljataga 60 18 58. Teadus, publitsistika ja kirjanduskriitika **Jüri Luik**
60 18 58, **Kajar Pruul** 60 18 58 (Tartus teisip reedeni k 13—15 tel 34 814).
Keeletoimetaja **Tiina Lias** 60 18 58.
Kunstiline toimetaja **Jüri Kaarma**
60 18 58. Tehniline toimetaja **Katrin Mürk**
60 18 58. Korrektor **Tiiu Sang**
60 18 58. Masinakiri **Viivi Tammik**
44 12 48.

Toimetus käsikirju ei retsenseeri ega tagasta.

Toimetuse aadress: Tallinn 200031, J. Gagarini pst 30. Laduda antud 05. 12. 1988. Trükkida antud 18. 01. 1989. Ofsetpaber 70×100/16. Formaadile 60×90 kohaldatud tingtrükipoognaid 7,8. Arvestuspoognaid 9,82. MB-00053. Tellimuse nr. 5370. ЕКР Keskkomitee Kirjastuse trükkoda. Tallinn, Pärnu mnt 67-a. Trükiarv 53 000. Адрес редакции: Таллинн 200031, Бульв. Ю. Гагарина, 30. Издательство «Периодика». Журнал «Викерkaar» № 2, февраль 1989. На эстонском языке. Цена 45 коп.

Vikerkaar

Hind 45 kop.
78245